

RAPORT OPRACOWANY W RAMACH PROJEKTU ROZBUDOWA BIBLIOTEKI WYDZIAŁU INFORMACJI O KRAJACH POCHODZENIA
WSPÓŁFINANSOWANEGO Z EUROPEJSKIEGO FUNDUSZU NA RZECZ UCHODźCÓW

AZJA CENTRALNA

CHARAKTERYSTYKA REGIONU

W KONTEKŚCIE STABILNOŚCI I WYZWAŃ MIGRACYJNYCH

KRZYSZTOF STRACHOTA

PAŹDZIERNIK 2011

WYDZIAŁ INFORMACJI O KRAJACH POCHODZENIA
URZĄD DO SPRAW CUDZOZIEMCÓW
GRUDZIEŃ 2011

EUROPEJSKI FUNDUSZ
NA RZECZ
UCHODźCÓW

AZJA CENTRALNA

CHARAKTERYSTYKA REGIONU

W KONTEKŚCIE STABILNOŚCI I WYZWAŃ MIGRACYJNYCH

KRZYSZTOF STRACHOTA

PAŹDZIERNIK 2011

WYDZIAŁ INFORMACJI O KRAJACH POCHODZENIA
URZĄD DO SPRAW CUDZOZIEMCÓW
GRUDZIEŃ 2011

EUROPEJSKI FUNDUSZ
NA RZECZ
UCHODźCÓW

Zastrzeżenie

Niniejszy raport tematyczny jest dokumentem jawnym, a opracowany został w ramach projektu „Rozbudowa Biblioteki Wydziału Informacji o Krajach Pochodzenia” nr 1/7/2009/EFU, współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu na rzecz Uchodźców.

W ramach wspomnianego projektu, WIKP UDSC zamawia u ekspertów zewnętrznych opracowania, które stanowią pogłębioną analizę wybranych problemów/zagadnień pojawiających się w procedurach uchodźczych/azytowych. Informacje znajdujące się w ww. raportach tematycznych pochodzą w większości z publicznie dostępnych źródeł, takich jak: opracowania organizacji międzynarodowych, rządowych i pozarządowych, artykuły prasowe i/lub materiały internetowe. Czasem oparte są także na własnych spostrzeżeniach, doświadczeniach i badaniach terenowych ich autorów.

Wszystkie informacje zawarte w niniejszym raporcie zostały zebrane i opracowane z największą starannością. Jednakże nie można wykluczyć, że niektóre dane, a nawet ogólny obraz prezentowanej w nim sytuacji, są nieaktualne, niekompletne lub nieścisłe. Dlatego też nie może on być traktowany jako jedyny i niepodważalny punkt odniesienia, na podstawie którego podejmowane są decyzje co do nadania bądź odmowy nadania statusu uchodźcy lub innych form ochrony międzynarodowej.

Niniejszy raport nie jest także i nie powinien być uważany za jakąkolwiek deklarację polityczną jego autorów czy polskich władz.

Wyłączna odpowiedzialność za treść raportu spoczywa na jego autorze. Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za sposób wykorzystania udostępnionych informacji.

SPIS TREŚCI

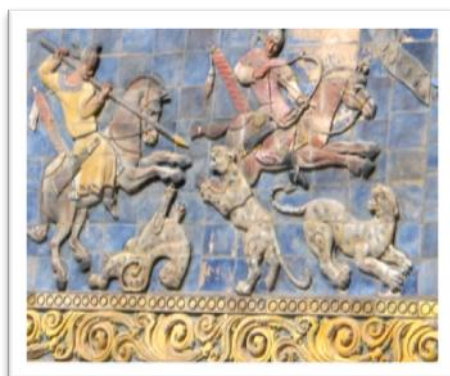
WPROWADZENIE	7
UWARUNKOWANIA GEOGRAFICZNE	9
RYS HISTORYCZNY REGIONU	15
AZJA CENTRALNA DO XVI WIEKU - W GŁÓWNYM NURCIE DZIEJÓW ŚWIATA	16
W CIENIU CARSKIEJ ROSJI.....	20
REWOLUCJA I CZASY SOWIECKIE.....	21
KRYZYS I ROZPAD ZSRR. NA PROGU NIEPODLEGŁOŚCI.....	25
WSPÓŁCZESNA AZJA CENTRALNA (DWUDZIESTOLECIE NIEPODLEGŁOŚCI)	26
PODSUMOWANIE I PERSPEKTYWY	34
WYBRANE ASPEKTY UWARUNKOWAŃ KULTUROWYCH	43
SPOŁECZEŃSTWO - MIĘDZY TRADYCYJĄ A WSPÓŁCZESNOŚCIĄ.....	44
TRADYCYJNE STRUKTURY W SPOŁECZEŃSTWACH KOCZOWNICZYCH AZJI CENTRALNEJ	45
KAZACHOWIE	45
KIRGIZI	45
TURKMENI.....	46
UZBECY.....	46
ORGANIZACJA SPOŁECZNA.....	47
WYBRANE ASPEKTY STRUKTUR TRADYCYJNYCH W SPOŁECZEŃSTWACH OSIADŁYCH W AZJI CENTRALNEJ.....	47
WNIOSKI.....	49
ISLAM W AZJI CENTRALNEJ	61
RYS HISTORYCZNY	61
SPECYFIKA ISLAMU W AZJI CENTRALNEJ	63
SZYIZM W AZJI CENTRALNEJ	64
CHARAKTERYSTYKI KRAJOWE	71
KAZACHSTAN	71
DANE PODSTAWOWE.....	71
INFORMACJE OGÓLNE	72
SYTUACJA POLITYCZNA	72
SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA.....	73
SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA	75

OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA	75
CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI	76
KIRGISTAN.....	77
DANE PODSTAWOWE.....	77
INFORMACJE OGÓLNE	78
SYTUACJA POLITYCZNA	78
SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA.....	80
SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA	80
OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA	81
CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI	82
TADŻYKISTAN	83
DANE PODSTAWOWE.....	83
INFORMACJE OGÓLNE	84
SYTUACJA POLITYCZNA	84
SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA.....	85
SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA	86
OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA	87
CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI	88
TURKMENISTAN	89
DANE PODSTAWOWE.....	89
INFORMACJE OGÓLNE	90
SYTUACJA POLITYCZNA	90
SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA.....	91
SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA	92
OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA	93
CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI	93
UZBEKISTAN	94
DANE PODSTAWOWE.....	94
INFORMACJE OGÓLNE	95
SYTUACJA POLITYCZNA	95
SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA.....	96
SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA	97
OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA	98
CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI	99
PAŃSTWA AZJI CENTRALNEJ W ŚWIATOWYCH RANKINGACH DEMOKRATYZACJI, STABILNOŚCI I ROZWOJU.....	101
WSKAŹNIK ROZWOJU SPOŁECZNEGO	101
INDEKS GLOBALIZACJI KOF.....	101
OCENA STOPNIA WOLNOŚCI	102
OCENA STOPNIA DEMOKRATYZACJI	102
INDEKS DEMOKRACJI	102
INDEKS NIESTABILNOŚCI	103

INDEKS STABILNOŚCI.....	103
WYBRANE ASPEKTY SYTUACJI W KONTEKŚCIE ZAGROŻEŃ DLA STABILNOŚCI I MIGRACJI.....	105
SŁABOŚĆ PAŃSTWA.....	106
WOJNA DOMOWA W TADŻYKISTANIE (1992-1997).....	106
PRZEWROTY W KIRGISTANIE W 2005 ROKU I 2010 ROKU	108
KONFLIKTY ETNICZNE.....	110
KIRGISKO-UZBECKI KONFLIKT ETNICZNY W CZERWCU 2010 ROKU.....	112
NAPIĘCIA SPOŁECZNE.....	114
„REBELIA” W UZBECKIEJ DOLINIE FERGAŃSKIEJ W 2005 ROKU.....	115
ZAGROŻENIA ZE STRONY RADYKALNEGO ISLAMU.....	118
MUZUŁMAŃSKIE ORGANIZACJE I ŚRODOWISKA RADYKALNE PO 2000 ROKU	119
MIGRACJE W AZJI CENTRALNEJ	123
MIGRACJE ZAROBKOWE TADŻYKÓW, KIRGIZÓW I UZBEKÓW.....	124
WYBRANA LITERATURA PODSTAWOWA.....	129

U GÓRY STEP KAZASKI I SARI TASH W KIRGISTANIE, FOT. KAMIL JARNICKI, U DOŁU POŁUDNIOWY KIRGISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

WPROWADZENIE

DROGA DO SARI TASH, KIRGISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

Region Azji Centralnej (Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan) – zwłaszcza od rozpadu ZSRR w 1991 roku – postrzegany jest jako niestabilny, a także jest obszarem intensywnych migracji, zarówno o charakterze ekonomicznym, jak też uchodźczym.

Niestabilność Azji Centralnej związana jest z kilkoma czynnikami. Przede wszystkim wynika z ogromnych przemian związanych z budową nowoczesnych państwowości i narodów, w warunkach kryzysu wywołanego załamaniem się ZSRR, którego skutki odczuwalne są do dziś. Procesy budowy państwa są organicznie związane z poważnymi przemianami społecznymi, gospodarczymi i politycznymi oraz z dynamicznie zmieniającą się sytuacją międzynarodową. Napięcie między autorytarnymi modelami politycznymi dominującymi w regionie a dynamiką społeczną, napięcie między procesami modernizacyjnymi i jednocześnie procesami retradycjonalizacji i regresu cywilizacyjnego, wreszcie napięcia związane z różnymi strategiami polityki gospodarczej stanowią ogromne wyzwania. W żadnym z państw regionu nie można mówić o zakończeniu tych procesów, choć widać dziś znaczące różnice między dorobkiem poszczególnych państw. Fakt, że w minionym dwudziestolecu na tym tle wielokrotnie dochodziło do poważnych napięć, między innymi: wojny domowej, przewrotów, aktywności radykałów muzułmańskich, burzliwych protestów społecznych, nie pozwala wykluczyć możliwości ich powtórzenia w przyszłości.

Przemiany wewnętrzne w regionie, zwłaszcza atmosfera napięcia i niestabilności im towarzysząca były i są podstawowym impulsem znaczących migracji i przemian społecznych. Część z nich, na przykład odpływ ludności europejskiej, istotnie wpłynęła na etniczny i

kulturowy obraz regionu. Inne z nich, jak choćby migracje uchodźcze towarzyszące konfliktom, są tyleż potwierdzeniem niestabilności regionu, co poważnym problemem dla otoczenia międzynarodowego. Istotne zjawisko stanowią także masowe migracje zarobkowe, które są podstawą kruchej stabilności społecznej i gospodarczej biedniejszych państw regionu. W najbliższych latach należy liczyć się z utrzymaniem, a nawet intensyfikacją, obecnych procesów.

Poniższe opracowanie składa się z trzech zasadniczych części.

Pierwsza część ma charakter wprowadzający w specyfikę regionu. Zawiera krótki rys geograficzny, rozbudowaną część historyczną (z naciskiem na okres ostatnich dwudziestu lat w perspektywie regionalnej) oraz rys kulturowy uwypuklający istotne elementy tradycji regionu, w tym islamu. Są to elementy niezbędne do zrozumienia podłoża i skali procesów, które zachodzą obecnie w regionie, i których można spodziewać się w przyszłości.

Druga część poświęcona jest krótkiej charakterystyce poszczególnych krajów w wymiarze sytuacji politycznej, społeczno-gospodarczej czy sytuacji w dziedzinie demokracji, praw człowieka i bezpieczeństwa. W tej części także podjęto próbę sformułowania prognozy sytuacji. Uzupełnieniem tej części jest prezentacja regionu, jego stabilności i stopnia rozwoju na tle świata w ujęciu wiodących instytucji analitycznych.

Trzecia część poświęcona jest krótkiej analizie wybranych problemów dotyczących stabilności regionu zilustrowanych najbardziej wyrazistymi przykładami z ostatnich lat. Są to wyzwania związane ze stanem państwa, konfliktami etnicznymi, społecznymi, radykalizmem islamskim oraz migracjami.

Opracowanie ma charakter pogładowy – ilość szczegółów w miarę możliwości ograniczono, zrezygnowano także ze szczegółowych przypisów. Materiał opiera się na regularnym, kilkunastoletnim monitoringu sytuacji w regionie, licznych podróżach studyjnych autora oraz literaturze przedmiotu, a także informacjach i wiedzy czerpanej z dyskusji, między innymi, z badaczami regionu – z Ośrodka Studiów Wschodnich, Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (szczególnie z dr Mariuszem Marszewskim), Uniwersytetu Warszawskiego, dyplomatami czy współpracownikami organizacji pozarządowych (NGO). Ich pośredni wkład w to opracowanie, za który w tym miejscu pragnę podziękować, jest trudny do przecenienia, i w zdecydowanie ograniczonym stopniu sygnalizowany w literaturze zamieszczonej na końcu opracowania.

Krzysztof Strachota

UWARUNKOWANIA GEOGRAFICZNE

JEZIORO YASHIL KUL, PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

Na potrzeby niniejszego opracowywania pojęcie „Azja Centralna” obejmuje pięć postsowieckich republik: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan. Innym używanym w Polsce określeniem tego obszaru jest Azja Środkowa. Nazwa Azja Centralna jest ściśle związana z obecną sytuacją polityczną: to terytorium państw określa zasięg opisywanego obszaru. W literaturze historycznej i antropologicznej pojęcie Azji Centralnej obejmuje zazwyczaj także Afganistan (lub też jego północną część), zachodnie Chiny (Wschodni Turkiestan/Xingjiang), zdecydowanie rzadziej Tybet, Mongolię, na południu Pakistan, a na zachodzie Iran, co w poszczególnych przypadkach odwołuje się bądź do uwarunkowań geograficznych, bądź historycznych, kulturowych i innych. W literaturze rosyjskojęzycznej (a wraz z nią częściowo w dawniejszych opracowaniach polskich) mówi się zazwyczaj o Azji Środkowej i Kazachstanie.

Azja Centralna zajmuje – zgodnie z nazwą – centralne obszary kontynentu eurazjatyckiego (z czego zachodnie skrawki Kazachstanu znajdują się formalnie w Europie). Taszcent, stanowiący orientacyjny punkt centralny regionu, jest położony niemal w równej odległości od Berlina i Pekinu oraz od Tokio i Dublina na osi wschód-zachód, a także w podobnej odległości od Oceanu Arktycznego i Sri Lanki na osi północ-południe. Azja Centralna nie ma dostępu do światowego oceanu. Region jest również oddalony od głównych ośrodków cywilizacyjnych, politycznych i gospodarczych. Moskwę, Pekin, Berlin, Ankarę czy New Delhi dzielą od regionu zarówno odległości (minimum dwa tysiące kilometrów w prostej linii),

warunki naturalne (góry i pustynie), jak i skąpa infrastruktura komunikacyjna i bariery polityczne.

Region sąsiaduje z Rosją, Chinami, Afganistanem i Iranem; przez Morze Kaspijskie z Azerbejdżanem, a od Pakistanu oddalony jest kilkunatokilometrowym pasem korytarza wahańskiego. Zarówno uwarunkowania geograficzne, jak i polityczne sprawiają, że Azja Centralna w znacznym stopniu otoczona jest przez obszary stanowiące stosunkowo słabo rozwinięte i marginalizowane obszary Rosji i Chin, albo słabo rozwinięte i tradycyjnie niestabilne obszary Afganistanu. W nieco mniejszym stopniu dotyczy to Iranu – w bezpośrednim sąsiedztwie granicy położone jest drugie co do wielkości miasto Iranu, Maszhad.

Azja Centralna obejmuje obszar 3 994 400 km² (dla porównania powierzchnia Unii Europejskiej wynosi 4 324 782 km²), z czego największym państwem jest Kazachstan (2 717 300 km²), dalej zaś Turkmenistan, Uzbekistan, Kirgistan i Tadżykistan. O specyfice położenia regionu świadczy przykładowo fakt, że położonym na zachodzie Kazachstanu miejscowościom Uralsk czy Atyrau bliżej jest do Europy Zachodniej niż do wschodniego krańca Kazachstanu. Azję Centralną zamieszkuje w sumie około sześćdziesiąt milionów ludzi, przy czym sam Uzbekistan liczy około dwudziestu ośmiu milionów mieszkańców, a około dwadzieścia milionów ludzi zamieszkuje dzieloną przez Uzbekistan, Tadżykistan i Kirgistan Dolinę Fergańską. Całkowita liczba ludności zamieszkującej region odpowiada liczbie mieszkańców Wielkiej Brytanii.

Geograficzne granice regionu orientacyjnie wyznaczają na zachodzie Morze Kaspijskie, na północny granica stepu i tajgi (jej skrawki znajdują się na terytorium Kazachstanu), na wschodzie góry Ałtaj i Tien Szan, na południu Pamir, rzeka Piandż (której wody współtworzą dalej Amu-Darię) i góry Kopet Dagh. Najniżej położonym punktem regionu jest depresja kaspijska (-132 m n.p.m. w Kaundy w Kazachstanie), a najwyższym szczytem jest znajdujący się w Tadżykistanie Pik Somoni (7 495 m n.p.m.).

Region znajduje się strefie klimatu kontynentalnego suchego, co daje niskie opady deszczu i dużą rozpiętość temperatur w skali rocznej. Północną część regionu (głównie Kazachstan) zajmuje pas stepu, tak zwany Step Kazachski (historyczny Step Kipczacki) stanowiący część ogromnego obszaru stepowego rozciągającego się niemal nieprzerwanie przez cały kontynent od Mandżurii na wschodzie po Nizinę Węgierską na zachodzie (wyspą stepu jest także położone na południowym wschodzie Kazachstanu Siedmiorzecze). Czynnikiem odegrał kluczową rolę w historii i kulturze regionu. Pozostałą część regionu zajmuje pas pustyń i półpustyń (między innymi Kara Kum i Kyzył Kum), z kilkoma kluczowymi oazami (i obszarami irygacyjnymi wzdłuż Amu-Darii i Syr-Darii), będącymi tradycyjnymi ośrodkami cywilizacyjnymi (Fergana, Zerawszan, Kaszkadria, Chorezm, Taszkent) tradycyjnie określanych jako Mavarannahr czy Transoksania. Wschodnia i południowo-wschodnia część regionu (większość terytorium Kirgistanu i Tadżykistanu) to obszary górskie i wysokogórskie.

Region obfituje w bogactwa naturalne, między innymi, położone przede wszystkim w szelfie Morza Kaspijskiego złoża gazu ziemnego i ropy naftowej¹. W wybranych miejscach panują

¹ Według zachowawczych ocen BP 3 procent potwierdzonych światowych rezerw ropy i 6,1 procent potwierdzonych rezerw gazu, ale także uran i metale ziem rzadkich.

także doskonałe warunki rolnicze: prowadzone są, między innymi, intensywne uprawy bawełny (głównie w Uzbekistanie, Tadżykistanie i Turkmenistanie) oraz zbóż na kazachskim stepie.

Czynniki geograficzne w istotnym stopniu determinowały zarówno historyczny rozwój regionu, jak też jego obecne uwarunkowania geopolityczne i geoeconomiczne. Należy tu wymienić, między innymi:

- oddalenie od kluczowych ośrodków cywilizacyjnych Eurazji;
- położenie na tradycyjnych szlakach najazdów i wędrówek ludów (zwłaszcza ludów stepowych), a jednocześnie na szlakach handlowych;
- istnienie silnych barier geograficznych szkodzących integracji (politycznej, społecznej i gospodarczej) zarówno na poziomie całego regionu, jak też poszczególnych państw² i tym samym trudności komunikacyjnych wynikających, na przykład, z ukształtowania terenu³. Geograficzna izolacja poszczególnych obszarów znacząco utrudnia sprawowanie kontroli nad nimi przez władze państwowe;
- dalece nierównomierne rozmieszczenie ludności: z jednej strony mamy do czynienia z ogromnymi obszarami niezamieszkanymi, a z drugiej strony z jednym z najgęściej zaludnionych miejsc w skali globalnej, jakim jest Dolina Fergańska. Taki stan rzeczy utrudnia rozwój poszczególnych państw i generuje konflikty związane z dostępem do deficytowych dóbr, jakimi są, między innymi, ziemia uprawna czy woda. Problem ziemi uprawnej i wody potęgowany jest takimi uwarunkowaniami jak: rzadka sieć rzek, niski poziom opadów czy rabunkowa gospodarka.

² Najdobitniejszym przykładem są odległości dzielące poszczególne miejsca: pokonanie drogi z kazachstańskiego Aktau do Ałmaty koleją zajmuje dziś sześćdziesiąt siedem godzin (bilet lotniczy kosztuje około 150 euro).

³ Na przykład, w stosunkowo niewielkich: Kirgistanie i Tadżykistanie pokonanie drogi między głównymi miastami, odpowiednio między Biszkekiem a Oszem i Duszanbe a Chodżentem, wymaga dwukrotnego pokonywania przełęczy położonych powyżej 3 tysięcy metrów n.p.m., co utrudnia komunikację między nimi w okresie między październikiem i majem.

PRZEŁĘCZ ZERAWSZAN, TADŻYKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

PIANDŻ, GRANICA TADŻYKISTANU Z AFGANISTANEM, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

POŁUDNIOWO-ZACHODNI KIRGISTAN (TADŻYCKA ENKLAWA WORUCH), 2004, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

PRZEŁĘCZ W OKOLICACH BAZAR DARA, OK. 5600 M.N.P.M., PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

PASMO GÓRSKIE ISHKASHIM, POGRANICZE TADŻYCKO-AFGAŃSKIE, FOT. KAMIL JARNICKI

RYS HISTORYCZNY REGIONU

POMNIK TIMURA, SAMARKANDA, UZBEKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

Celem niniejszego rozdziału jest nie tyle systematyczny wykład historii regionu, co zarysowanie tła i wskazanie kluczowych uwarunkowań historycznych obecnej sytuacji. Chronologicznie można wydzielić trzy okresy: burzliwy i mocno wpisany w światową historię okres do około XVI wieku; okres grawitacji regionu w orbicie Rosji do 1991 roku oraz dwudziestolecie niepodległości pięciu centralnoazjatyckich republik postsowieckich. Nacisk położony jest na określenie miejsca regionu w świecie, korzenie systemu społecznego i kultury oraz uwarunkowania politycznego kształtu dzisiejszej Azji Centralnej i wyzwań stojących przed regionem.

AZJA CENTRALNA DO XVI WIEKU - W GŁÓWNYM NURCIE DZIEJÓW ŚWIATA

Inaczej niż dziś, przez większość swojej udokumentowanej źródłami historii od około V wieku przed naszą erą do około XVI-XVII wieku obszar dzisiejszej Azji Centralnej zajmował istotne miejsce w dziejach świata. Stąd wychodziły istotne impulsy polityczne i cywilizacyjne promieniujące na niemal cały Stary Świat; tutaj krzyżowały się i rozwijały idee oraz interesy światowych imperiów. Dla regionu był to okres nieustannych, burzliwych przemian wewnętrznych tworzących głębokie uwarunkowania dzisiejszego regionu (na przykład w kwestiach etnicznych i wyznaniowych), choć z tego okresu (wbrew współczesnej polityce historycznej państw Azji Centralnej) trudno wyprowadzić proste linie biegnące do dzisiejszych narodów, państw i granic Azji Centralnej.

Zasadniczym uwarunkowaniem geograficzno-kulturowym Azji Centralnej jest podział na pas stepów na północy i zdominowane przez prężne oazy z silnymi ośrodkami miejskimi (takimi jak Bucharą czy Samarkandą) południe.

Centralnoazjatycki step (Step Kipczacki/Kazachski; obszar dzisiejszego północnego Kazachstanu) przez tysiąclecia był wpisany w dzieje Wielkiego Stepu ciągnącego się od Mandżurii przez Mongolię, Step Kipczacki, stepy nadkaspjskie i czarnomorskie po Nizinę Węgierską.

W Wielkim Stepie dochodziło do nieustannych wędrówek, konfliktów i dynamicznego mieszania się różnych ludów stepowych. Do około II-V wieku zamieszkiwany był przede wszystkim przez koczownicze ludy indoeuropejskie (uchodzi za kolebkę dzisiejszych narodów europejskich): Scytów, Saków, Sarmatów, Masagetów i innych. Od około I wieku step zaczęły zasiedlać ludy ugrofińskie (tureckie), których dominację polityczną na stepie ukazuje pierwszy kaganat turecki ustanowiony na terytorium dzisiejszej Mongolii w VI wieku. Od około X wieku rozpoczął się proces stopniowej islamizacji środkowej i zachodniej części stepu (Stepu Kipczackiego i „Pontyjskiego”). W XIII wieku przez region przetoczyła się fala najazdów mongolskich, w wyniku których, między innymi, włączono ludy tureckie w skład imperium mongolskiego, sami najeźdźcy ulegli dość szybko turkizacji oraz islamizacji; powstały struktury i kultury polityczne o długiej sile oddziaływania.

W zasadzie w odniesieniu do wszystkich zasygnalizowanych grup zamieszkujących Wielki Step ma zastosowanie kilka uogólnień. Były to ludy koczownicze, w znacznym stopniu żyjące z pasterstwa, rabunku i sprawowania kontroli nad miastami i szlakami handlowymi. Wszystkie charakteryzowały się dużą mobilnością i walecznością. We wszystkich kluczową strukturą organizacji społecznej była struktura rodowo-plemienna, a struktury wyższego szczebla (zwłaszcza państwowe) miały doraźny i luźny charakter (z wyjątkiem stosunkowo krótkich okresów silnej ekspansji).

Koczownicy Azji Centralnej skutecznie opierali się próbom narzucenia zwierzchności ze strony regionalnych imperiów: perskich Achemenidów w VI wieku (w walkach z Masagetami zginął twórca imperium perskiego Cyrus Wielki), Aleksandra Macedońskiego (zajął wyłącznie pas oaz w Mawarannahrze) czy irańskiego i chińskiego imperium w późniejszym okresie.

Z drugiej strony obszary rozwinięte cywilizacyjnie (Mawarannahr, Iran, Chiny i Indie) były stałym celem najazdów łupieżczych, rynkiem dla stepowych najemników (i niewolników służących w armiach), wreszcie celem masowych migracji i podbojów ludów stepowych. Fale najazdów koczowniców ze stepu napływały regularnie co sto-dwieście lat, szybko podbijających obszary bardziej rozwinięte, tworzących lokalne i ponadlokalne imperia (w poszczególnych przypadkach sięgających Indii, Chin, Bliskiego Wschodu czy Europy), w których najeźdźcy dosyć szybko się asymilowali (zazwyczaj – po okresie zniszczeń – dając impuls do rozkwitu politycznego i gospodarczego podbitych obszarów), by w przeciągu czterech-pięciu pokoleń paść ofiarą swoich krewnych ze stepu. Na tej zasadzie powstawały ponadregionalne imperia, między innymi Heftalitów, Kuzzanów, Oguzów, Ujgurów, Ghaznawidów, Karachanidów, wreszcie Mongołów, Timurydów i Uzbeków.

W kilku przypadkach najeźdźcy i wychodźcy z Azji Centralnej zapisali się jako twórcy znaczących imperiów oddalonych od swojej ojczyzny. I tak założyli, na przykład, imperium partyjskie w Iranie (II wiek p.n.e.). Turcy Seldżuccy stworzyli imperium, podbijając w XI wieku, między innymi, Kalifat Abbasydzki i rozbijając potęgę Bizancjum w 1071 roku pod Menzikertem. Imperium Wielkich Mogołów założył urodzony w Andżanie Babur, który w XV wieku przegrawszy walkę o Ferganę z Uzbekami, zbiegł do Afganistanu, a następnie zdobył północne Indie. Turcy kipczaccy (niewolnicy służący w armii) byli twórcami i przez ponad sto lat, na przełomie wieków: XIII i XIV (potem zastąpili ich niewolnicy czerkiescy) władcami egipskiego imperium Mameluków.

Okres dynamicznej i przynoszącej względnie trwałe owoce polityczne ekspansji poza obszar Azji Centralnej zakończył się w XVI wieku, co wynikało, między innymi, z przesunięcia się światowych centrów cywilizacyjnych do Europy, zmianami technologicznymi (stopniowym rozwojem broni palnej i tym podobnymi), konsolidacją polityczną otoczenia (Iranu Safawidów i ich następców; Chin; państw na terenie Afganistanu i tak dalej). Z końcem XVIII wieku i pojawieniem się Rosji i Chin w regionie wygasły próby tworzenia imperiów. Wtedy doszło do ostatecznego rozdzielania zarówno stepowej, jak i osiadłej części Azji Centralnej na obszar ekspansji, a z czasem dominacji i kontroli rosyjskiej (Zachodni Turkiestan) i chińskiej (Wschodni Turkiestan) oraz utrwalenia kontroli chanów afgańskich na obszarze między Hindukuszem a Amu Darią (afgański Turkiestan). Rosjanie napotkali na przeżywające kryzys ordy kazachskie, konfederacje plemion turkmeńskich oraz rządzone przez tureckie dynastie chanaty Kokandu i Chiwy oraz emirat Buchary. Zewnętrzne granice dzisiejszej Azji Centralnej ustaliły porozumienia z Chinami na wschodzie, z Wielką Brytanią (aspirującej do roli protektora Afganistanu).

Ze stepowego i koczowniczego dziedzictwa Azji Centralnej wynika kilka istotnych uwarunkowań dla obecnej sytuacji.

Przede wszystkim są to konsekwencje migracji i nierównomiernej asymilacji najeźdźców i najeżdżanych, a także efemeryczności bytów politycznych. W trakcie migracji mieszały się ludy indoeuropejskie, tureckie i mongolskie. Dynamika przemian długo nie pozwalała na utrwalenie granic etnicznych i politycznych – nie wpisywała się w nie także logika plemiennie-rodowa, choć struktury te, przynajmniej na poziomie świadomości, istnieją do dziś. Przykładowo plemiona kipczackie w podobnym okresie zamieszkiwały stepy czarnomorskie, gdzie znane były pod nazwą Połowców, z czasem zaś weszły w skład ludności chanatu krymskiego i terytorium

dzisiejszego Kazachstanu. Obecnie (poprzez udział w kolejnych falach migracyjnych) plemiona kipczackie stanowią część składową Kazachów, Uzbeków i Kirgizów, w mniejszych grupach zamieszkując Tadżykistan i Afganistan. Ich identyfikacja z państwem i narodem tytularnym jest zdecydowanie silniejsza niż poczucie więzi wynikające ze wspólnego pochodzenia. Podobnie dość arbitralnie doszło do podziału między Uzbekami (pojęcie istnieje od około XV wieku i odwołuje się do XIV wiecznego Uzbeka, jednego z chanów Złotej Ordy) i Kazachami ("wolnymi" Uzbekami, skonfliktowanymi z pobratymcami w połowie XV wieku). Dzisiejsi Kazachowie i Uzbekowie nie stanowią w prostej linii potomków ówczesnych ludów i bytów politycznych, nie zamieszkują dokładnie tych samych obszarów, dziś także w ich skład wchodzi "obce" grupy (na przykład Uzbekami są dziś potomkowie głównych ówczesnych rywali Uzbeków z mongolskiego ułusu Czagataja, jak też osiadła ludność pochodzenia irańskiego).

Tożsamość oparta na europejskich kategoriach narodowych i politycznych powstawała w kontakcie (często pod presją) Imperium Rosyjskiego i ZSRR. Niezależnie od nieściśłości i niekonsekwencji z jaką jest przedstawiana, historia stepu jest żywym i mocno eksploatowanym materiałem do budowy tożsamości narodowej i państwowej wszystkich państw regionu (oprócz Tadżykistanu).

Drugim istotnym elementem związanym z dziedzictwem stepowym jest trwałość ówczesnych struktur rodowo-plemiennych i niektórych instytucji społeczno-politycznych. Wśród potomków koczowników zachowana jest żywa i głęboka pamięć kolejnych przodków (do standardu należy obowiązek znajomości imion siedmiu poprzednich przodków w linii męskiej; w niektórych przypadkach związanych, na przykład, z małżeństwem sięga to do czterdziestu pokoleń wstecz), poczucie odrębności plemiennej i aktywne odwoływanie się do niej w warunkach kryzysu społeczno-politycznego w czasach obecnych. Przykładem może być tu popularne zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych XX wieku sprawdzanie pochodzenia poszczególnych polityków, a także ocena ich pozycji i tworzenie obozów politycznych w oparciu o zależności rodowe. Na tej samej zasadzie przywoływana jest zasada obowiązująca niemal bezdyskusyjnie w całej Azji Centralnej od czasów najazdów mongolskich wymagająca od władcy udokumentowanego pochodzenia od Czyngis-chana (tak zwane *tore*).

Drugim obok stepu centrum konstytuującym dzisiejszą Azję Centralną jest położony na południu pas oaz, zwany historycznie Mawarannahrem lub Transoksanią (położony za Oxusem, czyli Amu-Darią) i będących ich obrzeżem na wschodzie pas gór (Tien Szan i Pamiro-Alaj). Obszar ten co najmniej od I tysiąclecia p.n.e. był obszarem intensywnego rozwoju rolnictwa (w oparciu o sieć irygacyjną) i ośrodków miejskich zamieszkiwanych przez ludy irańskie. Istniejące tam państewka Sogdiany i Baktirii nie stanowiły nigdy istotnej siły politycznej zdolnej do efektywnego oporu zarówno przed koczownikami ze stepu, jak też imperiami bliskowschodnimi. Mimo stawianego oporu wchodziły w skład perskiego imperium Achemenidów, później Aleksandra Macedońskiego (Alexandria Eschatea czyli Aleksandria Kresowa, dzisiejszy Chodżent w Tadżykistanie, była najdalej na północny wschód założonym przez Macedończyka miastem), Seleucydów, Arabów i oczywiście imperiów stepowych (Mongolów, Turków...). Do czasu wielkich najazdów tureckich około XI wieku obszary te znajdowały się w strefie wpływów (i pod bezpośrednim zwierzchnictwem) prężnych ośrodków cywilizacyjnych i politycznych, korzystały z tego i same miały ogromny wkład w ich rozwój. Były to, między innymi, imperia perskie (Achemenidów, Partów, Sasanidów i związany z tym udział w

kulturze perskiej, m.in. zoroastryzmie), hellenistyczne państwa Seleucydów i Greko-Baktrów, Kuszanów (najsilniejszy okres związków z Indiami, z czym związane są archeologiczne ślady buddyzmu w Azji Centralnej), wreszcie – co szczególnie ważne dla regionu – Arabów i cywilizacji muzułmańskiej. W tym okresie Mawarannahr, sam będący silnym ośrodkiem kulturowo-gospodarczym znajdował się na skrzyżowaniu najważniejszych szlaków handlowych ówczesnego świata, w tym na szlaku jedwabnym (od IV wieku szlak był głównie obsługiwany przez Sogdyjczyków, posiadających prężne kolonie między innymi w Chinach i Indiach).

Na granicach dzisiejszej Azji Centralnej Arabowie pojawili się już w 651 roku - pełen podbój Mawarannahru zajął im około stu lat. W wymiarze politycznym podbój Arabów zahamował ówczesną ekspansję Tybetańczyków, później Chińczyków (bitwa w okolicy kirgiskiego dziś Tałasu w 751 roku, wkrótce wycofanie się Chińczyków także ze Wschodniego Turkiestanu). W wymiarze cywilizacyjnym podbój arabski przyniósł przede wszystkim załamanie dotychczasowej kultury sogdyjskiej (wschodnioirańskie języki spokrewnione z sogdyjskim przetrwały w górach Tadżykistanu, w miastach zastąpione zostały przez język nowoperski, alfabet sogdyjski przez alfabet arabski), islamizację i włączenie w obieg cywilizacji muzułmańskiej (religii, kultury, sztuki, prawa, rozwiązań politycznych i społecznych). Z czasem (od około X wieku) Mawarannahr sam stał się ośrodkiem islamizującym koczowników stepu kipczackiego. Symptomatyczne jest, że Mawarannahr, podobnie jak blisko spokrewniony Iran, bardzo szybko stał się jednym z aktywnych uczestników życia muzułmańskiej ummy jednym z wiodących ośrodków cywilizacji muzułmańskiej. I tak na przykład, powstanie w irańskim Chorasanie i Mawarannahrze w VIII wieku doprowadziło do obalenia pierwszej dynastii muzułmańskiej Omajjadów zastąpionej przez Abbasydów (z czym wiązał się ogromny awans kultury irańskiej); Buchara stała się jednym z głównych ośrodków religijnych (Al-Buchari zmarły w 870 roku był twórcą jednego z klasycznych zbiorów hadisów) i kulturalnych; Badachschan (górskie pogranicze dzisiejszych Afganistanu i Tadżykistanu) wraz rozpowszechnieniem ismailizmu pozostawał w ścisłym związku fatymidzkim Egiptem; później (XV w.) Samarkanda była ważnym ośrodkiem nauki muzułmańskiej. Syntezą pozytywnych procesów zachodzących wówczas w regionie był rozkwit państwa Samanidów (VIII-X wiek) – jedynej dynastii pochodzenia irańskiego w dziejach muzułmańskiej Azji Centralnej, która skądinąd dała impuls do ekspansji tureckiej, masowo werbując żołnierzy ze stepu, co stało się ostatecznie przyczyną jej upadku.

Od XI wieku Mawarannahr stał się areną ciągłych najazdów koczowników tureckich i mongolskich (zwłaszcza te okazały się rujnujące dla regionu), bazą państw przez nich zakładanych i obszarem osadnictwa koczowników. Procesom tym towarzyszyły okresy gwałtownego wzrostu i równie gwałtownych upadków zależnych od koniunktury politycznej. Szczytowym punktem były – skądinąd okrutne – rządy Timura Kulawego (Tamerlana, zmarłego w 1405 roku), którego imperium obejmowało całą Azję Centralną, sięgało Kaukazu, Anatolii, Indii, a którego stolicą była Samarkanda.

W XVIII wieku region, który stracił już swoje globalne znaczenie, podzielony był między chanaty Kokandu (z centrum w Dolinie Fergańskiej) i Chiwy (Chorezm) oraz emirat Buchary, rządzone przez dynastie tureckie, zarządzane przez głównie perskojęzyczną administrację (w Bucharze i Kokandzie), panujące nad mieszaną ludnością tureckich koczowników i

półkoczowników, osiadłe plemiona tureckie i ludność perskojęzyczną, zwalczające się i odpierające ataki Kazachów, z czasem Rosjan.

W CIENIU CARSKIEJ ROSJI

Rosyjskie kontakty polityczne z Azją Centralną (pominąwszy okres zależności od Mongołów) datują się od drugiej połowy XVI wieku wraz z podbojem chanatów kazańskiego, astrachańskiego i syberyjskiego Rosja stanęła na granicy Stepy Kazachskiego. Towarzyszyły temu, między innymi, stopniowe osadnictwo słowiańskie (Kozacy i Rosjanie). W 1581 roku założono Jaicki Gorodok (Uralsk), z czasem kolejne umocnione stacje. Rozwinęły się kontakty handlowe (w znacznym stopniu w oparciu o tatarskich poddanych rosyjskich) oraz wzajemne najazdy (m.in. Kozaków) i konflikty. Pierwsze wielkie wyprawy wojenne na Azję Centralną podjęto w czasach Piotra Wielkiego. Miały zarówno wymiar imperialny (w ramach, między innymi, "wyścigu" z Brytyjczykami do Indii), jak też ekonomiczny. Dwie podjęte w 1716 roku wyprawy zakończyły się jednak klęskami poniesionymi z rąk Chiwańczyków i Dżungarów. Fakt, że w owym czasie chanaty kazachskie znajdowały się w głębokim kryzysie (m.in. w związku z najazdami Dżungarów) sprawił, że od 1731 roku zaczęły one wchodzić w formalną zależność od imperium rosyjskiego. Proces ten przybrał na sile w początkach XIX wieku (w 1824 roku Rosjanie zlikwidowali urzędy chanów w północnych ordach kazachskich) i mimo szeregu powstań zakończył się około 1850 roku podporządkowaniem Kazachów Rosji – stanęła ona na granicach Mawarannahru, w 1864 roku rozgraniczono chińską i rosyjską strefę wpływów w Turkiestanie, a w 1865 roku przesunięto linię rosyjskich posterunków celnych na południe.

Mechanizm dalszych podbojów był ściśle związany z imperialnym charakterem państwa: ekspansja terytorialna była naturalnym sposobem jego istnienia, zaostrzała się rywalizacja z Wielką Brytanią o Azję Centralną (tak zwana Wielka Gra) o przewagę strategiczną (zwłaszcza w kontekście przegranej przez Rosję wojny krymskiej), o dostęp do zmitologizowanych Indii, o kontrolę buforu, jaki od Indii dzielił Rosję, o rynki lokalne i tym podobne. Kolejnym impulsem był kryzys na rynku bawełnianym wywołany wojną secesyjną w USA - Azja Centralna miała zrekompensować dostawy. Ponadto – co okazało się być jednym z czynników przesądzających o sukcesie Rosji – ekspansja miała duże poparcie społeczne (poszukiwanie nowych ziem pod uprawy, nowych rynków, presja armii szukającej sukcesów i awansów).

Wschodnią część Azji Centralnej (Chanat Kokandu i Emirat Buchary) Rosja zdominowała dzięki kilku wyprawom wojennym w latach 1864-1868. Jako, że mimo podboju Kokandu dochodziło tam do powstań, ostatecznie zlikwidowano chanat i zaanektowano jego ziemie w 1875-76 roku (nie zahamowało to jednak wybuchów antyrosyjskich); w pokonanej Bucharze zachowano pozory niepodległości. Podobny los spotkał chanat Chiwy podbity w latach 1869-1873; tam również zachowano istniejące formy państwowe. W kolejnych latach (1880-1884) podbito plemiona turkmeńskie (symbolem podboju było zdobycie twierdzy Gok-Tepe w 1881 roku, gdzie wojska generała Skobolewa zmasakrowały 15 tysięcy Turkmenów); do 1895 roku zajęto Pamir i wyznaczono granicę rosyjsko-afgańską na mocy porozumień rosyjsko-brytyjskich.

Polityka carskiej Rosji wobec regionu pozostawała elastyczna. Po neutralizacji struktur państwowych poprzez, między innymi likwidację lub podporządkowanie chanatów i emiratu, Rosjanie pozostawali dosyć obojętni wobec stosunków wewnętrznych panujących wśród podbitych narodów. Równolegle jednak zaczęła się modernizacja regionu, zmieniająca jego oblicze. Rozbudowywano sieć transportową, w tym kolej do Taszkontu w 1906 roku. Na szeroką skalę upowszechniano uprawę bawełny (w tym wprowadzono nowoczesne odmiany bawełny amerykańskiej), inspirowano powstawanie przemysłu i tak dalej. Wraz z wejściem w orbitę wpływów rosyjskich region otworzył się na nowoczesne idee, między innymi dzięki edukacji. Symbolem tego był m.in. rosnące zainteresowanie w Azji Centralnej na idee *dżadidów* (reformatorskiego ruchu w ramach tureckojęzycznego islamu założonego przez Tatarów), którego celem było odrodzenie religijne i narodowe muzułmanów przy wykorzystaniu europejskich rozwiązań instytucjonalnych (rozszerzenie tradycyjnej edukacji muzułmańskiej o nauki świeckie, rozwój prasy itp.). Równolegle wzrastać zaczęła liczba Europejczyków w Azji Centralnej, zarówno chłopów i Kozaków (na masową skalę od 1910 roku), jak też – przede wszystkim – techników, administracji i innych.

REWOLUCJA I CZASY SOWIECKIE

Kryzys panowania rosyjskiego przyszedł wraz z I wojną światową: załamał się rynek bawełny, lokalnie pojawiły się niedobory żywności i głód, osłabły bariery (struktury polityczne, armia, siły porządkowe) trzymające w ryzach ludność miejscową. Pierwsze niepokoje wybuchły w 1916 roku w Chiwie, największe jednak (znane jako ruch basmaczy) w tym samym roku w Siedmiorzeczcu (a potem na innych obszarach), co związane było z ogłoszeniem branki do armii carskiej w momencie szczytu prac polowych i jednocześnie w ramadanie. Powstania zostały krwawo stłumione do końca tego samego roku, ale wrzenie pozostało.

Pełne załamanie porządku przyniosły rewolucje: lutowa i październikowa w 1917 roku i wywołana przez nie wojna domowa. Początkowo rewolucja dotyczyła wyłącznie Rosjan, załamanie władzy centralnej (i ostateczne załamanie gospodarki), rozgrywana przez bolszewików karta sprawiedliwości społecznej, modernizacji i prawa do samostanowienia narodów szybko włączyły jednak w bieg wydarzeń ludność miejscową, zwłaszcza młodych reformatorów, głównie związanych z *dżadidami*. Już w 1917 roku doszło do powołania "autonomii kokandzkiej" zniszczonej szybko przez bolszewików i nieudanych prób przewrotu w Bucharze i Chiwie. Sukcesem zakończyły się dopiero akcje w 1920 roku, gdy obalono chana i emira oraz powołano satelickie republiki zarządzane przez *dżadidów*, istniejące do 1924 roku). Generalnie bolszewicy dosyć szybko opanowali region, pozostawiając duży zakres samodzielności lokalnym zwolennikom. Jednocześnie jednak, poza miastami trwał zbrojny opór tradycjonalistów (basmaczy), przy czym ostatnie grupy likwidowano już w latach trzydziestych XX wieku.

Bezpośrednim następstwem rewolucji bolszewickiej była gruntowna – i bezprecedensowa – polityczna, społeczna i kulturowa przebudowa całego regionu. W istotnym stopniu determinuje ona obecny charakter regionu.

Przede wszystkim bolszewicy "stworzyli" Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan, i w istotnym stopniu przyczynili się do powstania narodów tytularnych.

Obecne granice republik kształtowały się w latach 1917-1936. Początkowo oprócz zależnych ludowych republik Buchary i Chiwy utworzono Turkiestańską (później Kirgiską) republikę autonomiczną w ramach Rosji. W 1924 roku, z chwilą likwidacji republik satelickich utworzono Sowiecką Republikę Uzbecką (w jej ramach Tadżycką Republikę Autonomiczną, podniesioną w 1929 roku do poziomu republiki związkowej) i Turkmeńską Republikę Sowiecką. Pozostałe obszary regionu funkcjonowały jako Kirgiska, a z czasem Kazachska Republika Autonomiczna w ramach Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej (z której wyodrębniono w 1926 roku Kirgiską Republikę Autonomiczną, a w 1932 roku Karakałpacką Republikę Autonomiczną). Ostateczny kształt granic wewnętrznych między republikami ustalono w 1936 roku, gdy – przy innych drobnych korektach granic – połączono karakałpacką autonomię (dotąd w ramach Kirgiskiej/Kazachskiej Republiki Autonomicznej – patrz wyżej) z Uzbekistanem, jednocześnie przyznając status republiki związkowej Kirgiskiej Republice Autonomicznej i Kazachskiej Republice Autonomicznej, co ustaliło obowiązujący do dziś podział na pięć republik w istniejących po dziś dzień granicach.

Drugim kluczowym elementem było oparcie istniejących republik na bazie narodowej, przy czym uczyniono to w sytuacji, gdy nowoczesne narody w Azji Centralnej nie istniały, a tożsamość na poziomie wyższym niż plemiennie-rodowa i regionalna pozostawała rozmyta. Charakterystyczne jest też to, że głównymi kategoriami identyfikacji wyższego szczebla było określenie „muzułmanin”, do pewnego stopnia poczucie przynależności politycznej, przede wszystkim jednak podział na koczowników i ludy osiadłe (niezależnie od używanego języka, czy to tadżyckiego, czy turskiego, określanych mianem Sartów). Charakterystyczna jest elastyczność, z jaką używano pojęcia Kirgiz w odniesieniu zarówno do dzisiejszych Kirgizów (jeszcze w XX w. często jako Kara-Kirgizi), jak i Kazachów (jeszcze w XIX w. jako Kirgizi Syberyjscy), czy sama pojemność pojęcia Kazach używanego w odniesieniu do obu wspomnianych grup. Podobnie mianem Uzbeków określono zarówno ludność turekojęzyczną przybyłą do Mawarannahru w czasie najazdu "Uzbeków", jak też osiadłych i koczujących potomków tureckich plemion z najazdów czagatajskich, karachanidzkich, potomków plemion mongolskich, wreszcie perskojęzycznych Sartów (tj. część ludności osiadłej używająca j. perskiego/tadżyckiego w odróżnieniu od turekojęzycznej części ludności osiadłej, również określanej mianem Sartów).

Kolejnym elementem budowy nowej tożsamości narodowej było "tworzenie" nowych standardów językowych i tak na przykład w Uzbekistanie język czagatajski zastąpiono "uzbeckim", rozpoczęto uzbekizację tadżyckojęzycznych Sartów. Równocześnie w okresie 1929-1930 zastąpiono powszechnie używany alfabet arabski alfabetem łacińskim, a ten z kolei w 1940 roku dostosowaną do miejscowych języków cyrylicą.

Polityka narodowościowa Moskwy związana była z kilkoma czynnikami. Po pierwsze była konsekwencją ogólnosowieckiej polityki rozładowywania napięć przez fasadową federalizację. Lokalnie była próbą przyciągnięcia reformatorskich elit lokalnych (zwłaszcza dżadidów odwołujących się do idei wspólnoty ludów tureckich; choć istniały też inne ośrodki narodotwórcze np. partia Ałasz wśród Kazachów) i rozbicia dotychczasowych struktur

społeczno-politycznych. W Azji Centralnej istotnym czynnikiem okazał się fakt, iż najbliższym bolszewikom środowiskiem byli dżadydzi z Buchary, ci zaś forsowali dominację etnosów tureckojęzycznych, w szczególności promując ideę narodu uzbeckiego. Z perspektywy moskiewskiej "tureckość" wydawała się bezpieczniejsza i wygodniejsza: korespondowała z lewicowym i modernizacyjnym eksperymentem kemalistowskiej Turcji i stała w opozycji do konserwatywnych elit perskojęzycznych. W efekcie najsilniejszą republiką sowiecką regionu stał się Uzbekistan, a jego władze zajęły się neutralizacją "tadżyckich" Buchary i Samarkandy, które znalazły się w granicach Uzbeckiej SRR.

Z kolei "upodmiotowienie" autonomii tadżyckiej było przygotowaniem do dalszej ekspansji na południe - w Afganistanie, gdzie ZSRR prowadził bardzo aktywną politykę, a w 1929 roku tamtejszy król został obalony przez rewoltę, na której czele stanął Tadżyk. Związkowa republika Tadżykistanu miała uwiarygadniać i uatrakcyjniać władzę sowiecką dla afgańskich Tadżyków. Podobne mechanizmy ZSRR stosował w zachodniej części Imperium, gdzie tworzone republiki białoruską, ukraińską, mołdawską (a także polskie okręgi autonomiczne), by uzasadniać przyszłą ekspansję kosztem Polski i Rumunii pod hasłem jednoczenia rozdzielonych granicą narodów (co nastąpiło w 1939 i 1940 r.).

Dalszej ekspansji służyć także miało wprowadzenie alfabetu łaćnińskiego: taki zabieg służył nie tylko zerwaniu kontaktu z tradycją, ale mógł ułatwić komunikację w światowym imperium komunistycznym. Początkowa dynamika narodotwórcza została ostatecznie przerwana wielkimi czyszkami w partii komunistycznej (KPZR) w latach 1937-38, której ofiarą padli niemal wszyscy liderzy i realizatorzy tej polityki (dżadydzi, wspierający bolszewików tzw. "czerwoni mułowie" i resztki elit tradycyjnych).

Kolejnym, obok budowy państw i narodów, zasadniczym dla regionu elementem polityki sowieckiej było załamanie tradycyjnego porządku społecznego i gospodarczego. Pierwszym przejawem takiej polityki była rozpoczęta jeszcze w czasach rewolucji i wojny domowej walka z dotychczasowymi elitami: elitami plemiennymi, posiadaczami ziemskimi, mułami i in. Zasadnicza ich część została wymordowana, uwięziona, szykanowana, lub też uciekła za granicę (do Chin, Afganistanu czy Iranu). Drugim przejawem wspomnianej polityki o zdecydowanie poważniejszych konsekwencjach były: przymusowa kolektywizacja rolnictwa i sedentaryzacja koczowników w latach 1930-32. Według różnych szacunków w efekcie tych działań 1,5-2 miliona ludzi tylko wśród samych Kazachów zmarło z powodu głodu, chorób i represji; około 300-800 tysięcy uszło do Chin, Mongolii i Iranu; naliczono kolejnych około 250 tysięcy ofiar śmiertelnych wśród innych narodów; doszło do załamania gospodarczego (pogłowie bydła w Kazachstanie spadło o 85 procent, owiec o 93 procent, koni o 88 procent, a wielbłądów o 94 procent). Kolektywizacja i sedentaryzacja były zagładą dawnego świata i katastrofalnym ciosem zarówno w kulturę, jak i tkankę biologiczną społeczeństw Azji Centralnej, zwłaszcza koczowników.

Burzliwy i tragiczny pierwszy okres panowania sowieckiego w Azji Centralnej dobiegł końca wraz z Wielką Czyszką w latach 1937-38, kiedy to doszło do ostatecznej likwidacji elit, w tym prosowieckich i wybuchem wojny z III Rzeszą w 1941 roku. Zwłaszcza to drugie wydarzenie okazało się ogromny impulsem modernizacyjnym. Przede wszystkim, w obawie przed Niemcami przeniesiono na masową skalę zakłady przemysłowe z europejskiej części ZSRR i zbudowano

nowe (280 zakładów w samym tylko Uzbekistanie). Jednocześnie, w związku z mobilizacją mężczyzn do armii, w zakładach przemysłowych, ale też w innych sektorach masowo zaczęto zatrudniać kobiety. Dodatkowo region stał się celem masowych, przymusowych migracji przedstawicieli innych narodów. Proces uprzemysłowienia był kontynuowany po zakończeniu wojny w całym omawianym regionie. Tylko do lat siedemdziesiątych XX wieku w Kazachskiej SRR zbudowano 26 tysięcy fabryk, kopalń, przedsiębiorstw, a także 13 tysięcy kilometrów linii kolejowych. W Kazachstanie otwarto pierwszy w świecie reaktor atomowy działający na tak zwanych „szybkich neutronach”, uruchomiono kosmodrom Bajkonur (korzystano także z poligonu jądrowego).

Zmiany dokonały się także w rolnictwie. Rozwijano sieć irygacyjną (wtedy powstał kanał Karakumski o długości 1445 kilometrów czy Wielki Kanał Fergański), zagospodarowywano step kazachski, unowocześniano techniki upraw rolnych. Kluczowe znaczenie miał forsowny rozwój uprawy bawełny: w 1988 roku zajmowała ona 51 procent powierzchni upraw w Tadżykistanie, 56 procent w Uzbekistanie i 69 procent w Turkmenistanie.

Ubocznymi kosztami zarówno uprzemysłowienia, jak i rozwoju rolnictwa były koszty ekologiczne (zanieczyszczenie powietrza i wód, zasolenie ziemi, wreszcie wysychanie rzek i Morza Aralskiego), społeczno-gospodarcze (na przykład powstawanie monomiast skupionych wokół jednego zakładu przemysłowego), wreszcie utrwalenie systemu zależności gospodarczych między poszczególnymi republikami, które czyniły je niezdolnymi do samodzielnego funkcjonowania.

Zmianom w gospodarce towarzyszyły poważne zmiany w strukturze społecznej: urbanizacja, ale też skokowy rozwój opieki społecznej (służba zdrowia, system osłony socjalnej) i edukacji (zlikwidowano analfabetyzm i wzrósł poziom wykształcenia⁴). Głęboką konsekwencją przemian społeczno-kulturowych związanych zwłaszcza z edukacją i upowszechnieniem kultury (dynamiczny rozwój rynku wydawniczego i dostęp do publikacji drukowanych w innych republikach sowieckich, upowszechnienie radia, a z czasem telewizji i in.) było upowszechnienie języka rosyjskiego jako języka awansu społecznego, drogi do kariery zawodowej i kultury oraz narzędzia głębokiej europeizacji Azji Centralnej. W efekcie polityki sowieckiej narody regionu zostały włączone w obieg kultury, filozofii, literatury, sztuki, ale także wartości oraz wzorców zachowań rosyjskich i europejskich. Sami mieszkańcy dość powszechnie identyfikowali się z rosyjską (a za jej pośrednictwem europejską) kulturą, zwłaszcza wysoką i w swej masie akceptowały pogłębiającą się przepaść z pobratymcami zamieszkującymi Chiny, Afganistan czy Iran.

Ostatnim znaczącym przejawem przemian wewnętrznych w okresie sowieckim były zmiany demograficzne: od lat pięćdziesiątych XX wieku nieustannie przybywało ludności miejscowej, masowo też w regionie osiedlali się (dobrowolnie i pod przymusem) przedstawiciele innych narodów. Azja Centralna była celem dobrowolnych migracji entuzjastów

⁴ Na przykład, w Uzbekistanie w latach siedemdziesiątych XX wieku 45 procent mieszkańców posiadało średnie lub wyższe wykształcenie; bardzo wysoki był współczynnik studentów: 188 na 10 tysięcy mieszkańców. Dla porównania we Francji 96, w RFN 48, a w Turcji 36 w roku 1971.

ZSRR⁵, schronieniem⁶ czy miejscem zsyłek (między innymi Polaków, Niemców, Ukraińców, Żydów, Koreańczyków, Tatarów Krymskich, Czeczenów, Turków Meschetyńskich). Lokalnie, na przykład w Kazachstanie, gdzie w chwili rozpadu ZSRR Kazachowie stanowili mniejszość, i sektorowo, zwłaszcza w przypadku kadr technicznych, ludność miejscowa była słabiej reprezentowana, a w konsekwencji nieprzygotowana do zastąpienia ludności napływowej w momencie uzyskania niepodległości w 1991 roku.

KRYZYS I ROZPAD ZSRR. NA PROGU NIEPODLEGŁOŚCI

Kryzys i rozpad ZSRR zdeterminował zarówno powstanie niepodległych państw w Azji Centralnej, jak też unaoczniał i wzmocnił szereg wyzwań, z którymi państwa te w znacznym stopniu borykają się po dziś dzień.

Świadomość kryzysu ZSRR w elicie rządzącej była oczywista co najmniej od początku lat osiemdziesiątych XX wieku, odpowiedzią była próba reformy Imperium pod przywództwem Michaiła Gorbaczowa w latach 1985-1991. W wymiarze geopolitycznym, ZSRR, mimo pozorów świetności, przegrywał zimną wojnę. Poniósł klęskę w narzuconym przez USA wyścigu zbrojeń, w wojnie w Afganistanie toczony w latach 1980-1988; załamywały się też strefy jego wpływów w Europie Środkowej. W wymiarze wewnątrzpolitycznym pogłębiała się dezintegracja systemu przez, między innymi, nieefektywność administracji (na przykład poprzez zjawisko fałszowania danych statystycznych, korupcji czy klientelizmu) i usamodzielnianie się lokalnych przywódców⁷. W wymiarze ideologicznym doszło do otwartego zakwestionowania pryncypiów ustroju sowieckiego⁸. Wreszcie – co jak się wydaje było najważniejszą przyczyną – doszło do załamania gospodarczego ZSRR. Odczuwalny był on na poziomie makroekonomicznym (na przykład brakowało środków na politykę imperialną, na inwestycje, rozwój oraz zakup technologii) i na poziomie społecznym (ukryta inflacja, niedobory towarów, rozkwit czarnego rynku, realny spadek poziomu życia). Ogłoszona w 1985 roku *pierestrojka* (przebudowa), *glasnost* (otwartość) i *uskorzenie* (przyspieszenie) oraz podjęta przez Kreml próba wymiany elit partyjnych ujawniły skalę problemu i stały się katalizatorem załamania Imperium.

⁵ Przejawem tego zjawiska była na przykład akcja zagospodarowywania stepu kazachskiego w latach pięćdziesiątych XX wieku i masowe migracje Rosjan do Kazachstanu.

⁶ Na przykład w latach dwudziestych XX wieku uciekali tam Tatarzy, których społeczność dotknął głód na Powołżu, albo Ujgurzy, Dunganowie i Kazachowie z Chin w okresie maoistowskich eksperymentów z komunizmem: rewolucji kulturalnej i polityki tak zwanego „wielkiego skoku gospodarczego”, zwłaszcza w 1962 roku.

⁷ Koronnym przykładem nieprzejrzystości i układów korupcyjnych był przewodniczący Rady Najwyższej Uzbekistanu Szaraf Raszidow, który stał się bohaterem pokazowego procesu w latach osiemdziesiątych i zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach w czasie śledztwa.

⁸ Można tu wymienić choćby takie zjawiska, jak: wybuch nastrojów nacjonalistycznych początkowo na Litwie, w Gruzji i wśród Ormian; podważenie roli partii komunistycznej i gospodarki centralnie planowanej, czego efektem były próba „uwolnienia” wyborów w 1987 roku, czy prawo do zakładania prywatnych spółek w 1988 roku.

Wszystkie aspekty były oczywiście odczuwalne także w Azji Centralnej, na przykład: wojna w Afganistanie, która stała się ważnym impulsem dla ożywienia islamskiego; rozgrywka kadrowa w partii burząca utrwalony od czasów stalinowskich istniejący układ klientalny⁹. Erozę systemu, a także ogólny wzrost napięcia społecznego, przyspieszały: kryzys ekonomiczny i towarzysząca mu frustracja oraz wzrost szarej strefy i czarnego rynku. W regionie doszło także do aktywizacji środowisk antysystemowych odwołujących się do haseł odrodzenia narodowego i demokratyzacji, a także do odrodzenia religijnego. Przy osłabieniu władzy, kryzysie ekonomicznym i narastaniu haseł nacjonalistycznych zaczęło dochodzić do rozruchów i konfliktów na tle etnicznym¹⁰; na fali obaw o przyszłość region zaczęli opuszczać "cudzoziemcy" zarówno ze strachu przed przyszłością (głównie Słowianie), jak i w nadziei na powrót do swoich realnych (Tatarzy Krymscy) czy idealnych (Niemcy, Żydzi) ojczyzn.

Niezależnie od kryzysu gospodarczego, społecznego i politycznego, a także pomimo oznak "odrodzenia" narodowego Azja Centralna, jej elity i społeczeństwo nie były przygotowane na rozpad ZSRR i nie parły do uzyskania niepodległości. Kluczowe decyzje zapadały w Moskwie, a lokalne elity się do nich dostosowywały, jak miało to miejsce, na przykład, w przypadku puczu Janajewa w 1991 roku zaakceptowanego przez wszystkich, oprócz, dosyć przypadkowo, Kirgistanu. Znamienne jest, że deklaracje niepodległości ogłaszano w poszczególnych republikach długo po podobnych deklaracjach w europejskich i kaukaskich regionach ZSRR. I tak Kazachstan ogłosił niepodległość jako ostatnie państwo 16 grudnia 1991 roku po faktycznym rozwiązaniu ZSRR. Ponadto przedstawiciele Azji Centralnej nie brali udziału w słynnej białowieskiej naradzie prezydentów Rosji, Ukrainy i Białorusi ignorującej istnienie ZSRR i powołującej do życia Wspólnotę Państw Niepodległych. Wreszcie zdeorientowani rozpadem ZSRR i nieobjęciem ich projektem Wspólnoty prezydenci Azji Centralnej spotkali się 4 dni później i poprosili o przyjęcie do WNP. Okres formalnej zależności od Moskwy skończył się 26 grudnia 1991 roku, gdy oficjalnie rozwiązano ZSRR. Na mapie świata po raz pierwszy w historii pojawiły się Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan.

WSPÓŁCZESNA AZJA CENTRALNA (DWUDZIESTOLECIE NIEPODLEGŁOŚCI)

W 1991 roku elity i społeczeństwa Azji Centralnej stanęły przed trudnym wyzwaniem opanowania kryzysu, jaki towarzyszył rozpadowi ZSRR, przebudowy politycznej, społecznej i gospodarczej, a jednocześnie przed szansami, jakie stwarzała uzyskana niepodległość. Jednocześnie niepodległe państwa stały się uczestnikami polityki międzynarodowej, ze wszystkimi zagrożeniami i szansami, jakie się z tym wiązały. Względnie krótki okres czasu, jaki minął od uzyskania niepodległości, a także dynamicznie zmieniająca się sytuacja w samym

⁹ Na przykład upadek Szarafa Raszidowa w Uzbekistanie; wymiana przywódców we wszystkich republikach, przy czym znacząca była próba postawienia na czele partii w Kazachstanie Rosjanina/Czuwasza, która doprowadziła do bezprecedensowych protestów polityczno-społecznych ostro tłumionych przez milicję w grudniu 1986 roku.

¹⁰ Na przykład, doszło do wystąpień w 1988 roku w Tadżykistanie na fali nastrojów antyormiańskich; w 1989 roku w Uzbekistanie przeciwko Turkom Meschetyńskim i Ormianom; w 1990 roku w Kirgistanie przeciwko Uzbekom.

regionie i wokół niego nie pozwalają obronić tezy, że wykształcił się mocny i stabilny układ, zarówno w odniesieniu do poszczególnych państw, jak i całego regionu.

Pierwsza dekada niepodległości (do umownej daty 11 września 2001 roku) była szczególnie burzliwa i dynamiczna.

Państwa regionu stanęły wobec wyzwań, z którymi nie poradziło sobie światowe supermocarstwo: kryzysem gospodarczym, społecznym, politycznym i ideologicznym. Rozpad ZSRR doraźnie pogłębił istniejące problemy. Kryzys gospodarczy już w latach osiemdziesiątych XX wieku pokazał nieskuteczność gospodarki centralnie planowanej i pogłębił patologie związane z istnieniem szarej strefy. Rozpad ZSRR doprowadził do osłabienia, a czasami zerwania skomplikowanego systemu zależności między poszczególnymi republikami: załamał się rynek produkcji i dystrybucji towarów, co prowadziło do zamykania nierentownych fabryk, kryzysu na rynku bawełny, problemu rozliczeń między państwami, problemów w systemie finansowym i innych. Bardzo poważnym problemem dla regionu okazał się kryzys finansów publicznych, z których korzystał rozwinięty system socjalny – problem tym większy dla regionu, że był on w czasach sowieckich głównym w skali ZSRR odbiorcą subsydiów z budżetu centralnego¹¹. Według bardzo ostrożnych danych w pierwszych latach niepodległości, czyli 1991-1994, PKB w Kirgistanie, Kazachstanie i Tadżykistanie spadło o około 50 procent (niewiarygodne dane z Turkmenistanu mówią o spadku o 29 procent, a w Uzbekistanie o 17 procent). Kryzys gospodarczy oznaczał głęboki kryzys społeczny i radykalne obniżenie poziomu życia.

Równolegle pogłębił się kryzys polityczny oraz kryzys instytucji państwowych, a tym samym zwiększyło się pole do napięć i konfliktów. Na niemal całym obszarze WNP dochodziło do konfliktów zbrojnych (w Gruzji, Azerbejdżanie, Mołdawii, Czeczenii i innych miejscach) rozgrywanych zarówno przez władze lokalne, jak też przez Moskwę. W Azji Centralnej doszło do największego wówczas (jeżeli chodzi o skalę działań, wielkość strat, ilość zaangażowanych stron i stawkę) konfliktu, jakim była wojna domowa w Tadżykistanie (ostra faza konfliktu w latach 1992-1997 – (szerzej w rozdziale poświęconym Tadżykistanowi oraz rozdziale poświęconym konfliktom politycznym). Bardzo duże obawy wiązano z Doliną Fergańską, gdzie w latach 1989-1990 dochodziło do konfliktów etnicznych oraz aktywizacji radykałów muzułmańskich. Zarówno konflikt w Tadżykistanie, jak też radykalizm islamski wydawały się szczególnie niebezpieczne ze względu na sąsiedztwo z Afganistanem, gdzie od 1978 roku trwała faktyczna wojna domowa.

Procesy z przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku postawiły pod znakiem zapytania instytucje, mechanizmy i legitymację elity partyjnej do kierowania nowopowstałymi państwami. Żądania zmian wychodziły zarówno ze środowisk inteligenckich odwołujących się do haseł demokratycznych i narodowych, ze środowisk zorientowanych na islam, jako ewentualny fundament i inspirację do przebudowy państwa i społeczeństwa, wreszcie ze strony konkurencyjnych środowisk w samej nomenklaturze związanych z konkurującymi ze sobą grupami interesów regionalnych (klanowych) wykorzystującymi do walki grupy opozycyjne i społeczeństwo, jak miało to miejsce na przykład na progu wojny

¹¹ W 1990 roku z łącznej kwoty 58 miliardów dolarów amerykańskich przekazywanej przez Moskwę republikom związkowym 40 miliardów trafiało do Azji Centralnej.

domowej w Tadżykistanie). W trzech republikach (Kazachstanie, Uzbekistanie i Turkmenistanie) dotychczasowi pierwsi sekretarze z naboru Gorbaczowa zdołali zachować władzę, dostosowując ją do fasady państwa demokratycznego (zmiana konstytucji, potwierdzenie władzy prezydenckiej w – manipulowanych – wyborach powszechnych, przekształcenie partii komunistycznej w partie władzy). W przypadku Kirgistanu na stanowisku prezydenta utrzymał się wybrany w 1990 roku Askar Akajew (nie sprawował wcześniej funkcji pierwszego sekretarza partii – mieszkał w Leningradzie, był członkiem KC KPZR). W przypadku Tadżykistanu o przywództwie zdecydowała wojna domowa. We wszystkich przypadkach prezydenci odwoływali się w warstwie symbolicznej do – traktowanych dosyć swobodnie – haseł narodowych z uwzględnieniem tradycji lokalnych i islamu, jako istotnego elementu budowy państwa i narodu. Na przykład, w Uzbekistanie odwoływano się do Tamerlana jako ojca narodu; w Kazachstanie do spuścizny po Czyngis-CHANIE, a jednocześnie idei państwowej (i związanej z pojęciem obywatelstwa a nie etnosu idei "kazachstańskości") neutralizującej obawy ludności nie-kazaskiej; w Kirgistanie do mitycznego Manasa; w Tadżykistanie do idei Wielkiego Iranu i dziedzictwa Samanidów; w Turkmenistanie do turkmeńskości zinterpretowanej przez prezydenta Saparmurada Nijazowa w książce pod tytułem „Ruhname”.

We wszystkich przypadkach pierwsze lata władzy upłynęły na – skutecznym – umacnianiu osobistej pozycji prezydenta, marginalizacji opozycji (większość udała się na emigrację) i oczyszczaniu własnych szeregów z konkurentów (ci zazwyczaj trafiali do więzień). W różnych państwach proces budowy systemu autorytarnego przebiegał różnie. W Kirgistanie najdalej posunięto proces demokratyzacji i budowy wolnego rynku (Kirgistan pretendował do miana Szwajcarii regionu), tutaj też konflikty polityczne w latach dziewięćdziesiątych XX wieku były najłagodniejsze. Na drugim biegunie chwilowo pozostawał Tadżykistan (lata 1992-97 upłynęły pod znakiem wojny domowej, a osiągnięte w 1997 porozumienie pokojowe zakładało dopuszczenie do sprawowania władzy przedstawicieli opozycji) i przede wszystkim Turkmenistan, gdzie *de facto* odtworzono system stalinowski z większością jego atrybutów, czyli samoizolacją, zacieśnieniem kontroli społeczeństwa i gospodarki, groteskowym kultem jednostki.

Oddzielną kwestią pozostawała fundamentalna sprawa relacji z Rosją i w nieco mniejszym stopniu światem zewnętrznym.

Od ponad stu lat Azja Centralna podporządkowana była Moskwie, w okresie sowieckim podległość ta się znacząco pogłębiła. Tymczasem ZSRR się rozpadł, co stało się przy decydującym zaangażowaniu samej Sowieckiej Federacji Rosyjskiej i jej ówczesnego prezydenta, Borysa Jelcyna zwalczającego Michaiła Gorbaczowa – zwolennika zachowania i reformy ZSRR. Zarówno elity, jak też społeczeństwa centralnoazjatyckich republik były zaskoczone działaniami Rosji, ponosiły polityczne i gospodarcze konsekwencje tych działań i były zdezorientowane co do rosyjskich planów wobec regionu.

W regionie, w społeczeństwach i w samej elicie rządzącej, niemal nie było nastrojów antyrosyjskich, powszechne natomiast było poczucie wdzięczności wobec Rosji za awans cywilizacyjny, jaki był udziałem Azji Centralnej w okresie sowieckim i przekonanie, że Rosja gwarantuje stabilność. Co prawda ZSRR się rozpadł, Rosja początku lat dziewięćdziesiątych osłabła i skoncentrowała się na własnych problemach wewnętrznych, należało się jednak

spodziewać, że słabość jest przejściowa i nie oznacza jej rezygnacji z utrzymania w Azji Centralnej uprzywilejowanej pozycji.

Sytuacja przypominała zarówno okres załamania caratu (Rosja traciła Azję Centralną, bolszewicy formalnie wsparli jej podmiotowość, by wkrótce zacieśnić kontrolę), jak też procesy dekolonizacyjne w innych częściach świata. Kolejne lata zdominowane były przez poszukiwania Moskwy formuły umożliwiającej zachowanie kontroli nad regionem, przy jednoczesnym obniżaniu kosztów i nakładów na utrzymanie strefy wpływów. Z perspektywy Azji Centralnej było to poniekąd wymuszone sytuacją poszukiwania własnego pomysłu na państwo i jego pozycję międzynarodową, początkowo przede wszystkim w ramach WNP.

Zgodnie z licznymi deklaracjami politycznymi i podpisanymi umowami WNP (w ciągu pierwszej dekady istnienia Wspólnoty przyjęto ponad tysiąc aktów prawnych) miała być swego rodzaju konfederacją zdominowaną przez Rosję. Postulowano utrzymanie wszystkich dotychczasowych powiązań politycznych, gospodarczych i wojskowych przeniesionych na poziom relacji międzynarodowych i dostosowanych do zasad wolnorynkowych. W kwestiach wojskowych uznawano istnienie wspólnych sił zbrojnych pod dowództwem WNP (a w rzeczywistości Rosji), wspólną ochronę granic zewnętrznych (ostatnie rosyjskie posterunki graniczne w Tadżykistanie zdejmowano w 2005 roku), ścisłą współpracę służb bezpieczeństwa. W 1992 roku podpisano układ taszkencki stanowiący o formalnym sojuszu obronnym większości państw WNP (w 2002 roku sojusz sformalizowano jako Organizację Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym), w krajach regionu stacjonowały jednostki rosyjskie (do dziś w Tadżykistanie i Kirgistanie). Działania te miały zablokować współpracę w sferze bezpieczeństwa państw regionu z geopolitycznymi rywalami Rosji, głównie USA i NATO.

W wymiarze gospodarczym deklarowano utrzymanie wspólnej i preferencyjnej polityki finansowej, monetarnej, celnej i tym podobnych, przy czym w grę wchodziły zarówno projekty WNP i Rosji, jak też samych państw regionu (od projektów federalizacji, po regionalną Unię Celną czy Eurazjatycką Wspólnotę Gospodarczą). Względnie szybko okazało się, że Rosja nie jest zdolna albo chętna do takiego zaangażowania na obszarze postsowieckim (zwłaszcza ze względu na koszt) i przede wszystkim – mimo deklaracji i formalnej równorzędności - nie zamierza traktować pozostałych republik po partnersku. Przejawem tego było niespodziewane wprowadzenie przez Rosję własnej waluty (rubla) w miejsce wspólnego rubla sowieckiego w 1993 roku. Spowodowało to ogromne straty dla gospodarek państw (i społeczeństw) WNP, które zostały z bezwartościową gotówką. Paradoksalnie krok ten (i jemu podobne) wymusił na nich przyjęcie własnej waluty i polityki finansowej, czyli był kolejnym zewnętrznym krokiem budującym państwowość postsowieckich republik¹².

Kryzys, nieefektywność procesów reintegracyjnych, osłabienie Rosji oraz uruchomione procesy państwowotwórcze prowokowały państwa regionu do rozwijania współpracy z państwami spoza WNP, które z kolei traktowały rozpad ZSRR jako szansę dla siebie. Dla czterech turekojęzycznych¹³ republik naturalnym partnerem wydawała się Turcja, zarówno jako partner

¹² W strefie rublowej pozostawał ogarnięty wojną domową Tadżykistan, który dopiero w 1995 roku przyjął własnego rubla, a w 2000 roku nową walutę – somoni.

¹³ W omawianych republikach ludność posługuje się głównie językami należącymi do tureckiej/turkijskiej rodziny językowej.

polityczny i gospodarczy, jak też jako model rozwoju skutecznie łączący demokrację, nacjonalizm, wolny rynek i poszanowanie dla własnej tradycji. Już na przełomie roku 1991 i 1992 doszło do szeregu wizyt, a w 1992 roku do podpisania Deklaracji Ankarńskiej mającej stanowić podstawę ścisłej integracji (pojawiały się projekty koordynacji polityki zagranicznej, a nawet wspólnych obrad parlamentów). Na podobnej zasadzie, choć na nieco mniejszą skalę Tadżykistan otwierał się na Iran. W obu przypadkach jednak okazało się, że różnice do pokonania są zbyt duże, a możliwości Turcji (a tym bardziej Iranu) ograniczone. Z dużymi oporami rozwijała się początkowo współpraca z Zachodem. W wymiarze politycznym była ograniczana ze względu na wrogie stanowisko Rosji. Bardziej wyraźna była we wsparciu transformacji ustrojowej w Azji Centralnej - nie tyle jednak na bazie współpracy politycznej, co przede wszystkim za pośrednictwem zachodnich organizacji pozarządowych. Najbardziej obiecująco rysowała się współpraca w sektorze energetycznym, czym zainteresowane były zarówno zachodnie koncerny, jak i państwa regionu (najbardziej efektywna okazała się być w odniesieniu do Kazachstanu). Ostatnim potencjalnym punktem odniesienia były Chiny, z którymi stosunki układały się nienajlepiej, między innymi z powodu istniejących problemów granicznych czy obawy przed ekspansją. Duże jednak znaczenie miał import towarów z Chin przez obywateli republik centralnoazjatyckich, czyli tak zwany „handel walizkowy” niezwykle istotny w sytuacji załamania rynku wewnętrznego. Relacje z Chinami zaczęły się poprawiać dzięki zaangażowaniu Rosji, stworzeniu politycznej platformy rozwiązywania sporów, jaką była założona w 1995 roku tak zwana Szanghajska Piątka¹⁴, która wraz z przystąpieniem do niej Uzbekistanu przekształciła się w Szanghajską Organizację Współpracy i zajmuje się rozwijaniem współpracy w sferze politycznej, bezpieczeństwa i, w ograniczonym stopniu, gospodarki.

Do najważniejszych politycznych wyzwań dla regionu w pierwszej dekadzie niepodległości należały kwestie związane z bezpieczeństwem: przez cały czas w sąsiednim Afganistanie trwała wojna domowa¹⁵; w latach 1992-1997 wojna domowa trwała w Tadżykistanie, a nawet po jej zakończeniu republika była miejscem schronienia dla radykałów muzułmańskich (Islamski Ruch Uzbekistanu), którzy dwukrotnie, w 1999 i 2000 roku, przeprowadzali rajdy na Kirgistan i Uzbekistan (patrz niżej). We wszystkich tych przypadkach najbardziej aktywna była Rosja¹⁶ oraz Uzbekistan – państwo o wyraźnie hegemonistycznej polityce, której celem był przede wszystkim Tadżykistan¹⁷. Bez wątpienia istotnym czynnikiem stabilizującym sytuację w regionie było zakończenie, między innymi pod presją Moskwy i Teheranu, wojny domowej w Tadżykistanie w 1997 roku¹⁸.

¹⁴ Szanghajską Piątkę tworzyły: Rosja, Chiny oraz republiki Azji Centralnej graniczące z Chinami, czyli Kazachstan, Kirgistan i Tadżykistan.

¹⁵ W 1996 roku Talibowie zdobyli Kabul i realna wydawała się groźba ich ataku na Azję Centralną.

¹⁶ Rosyjskie siły zbrojne stacjonowały w Tadżykistanie, pośrednio i bezpośrednio były aktywne i w tamtejszym konflikcie, i w konflikcie w Afganistanie.

¹⁷ Uzbekistan aktywnie uczestniczył w wojnie domowej, wspierając stronę rządową, następnie, za pomocą związanych ze sobą komendantów polowych bezskutecznie wspierał separatystyczne tendencje w Leninabadzie/Chodżencie (w 1998 roku).

¹⁸ Istotnym elementem procesu pokojowego był realny kompromis między władzą i opozycją islamską oraz dopuszczenie przedstawicieli opozycji do udziału w rządach. Na marginalizację opozycji władze pozwoliły sobie dopiero około 2000-2002 roku.

Istotną cezurą w minionym dwudziestolecu okazała się dla regionu ogłoszona przez USA po 11 września 2001 roku światowa wojna z terroryzmem. W związku z operacją w Afganistanie¹⁹ i potrzebą stworzenia zaplecza dla operacji, Kirgistan i Uzbekistan (w mniejszym stopniu Tadżykistan) stały się miejscem stacjonowania sił USA i NATO. Wstępny sukces operacji w Afganistanie (neutralizacja Talibów i wspieranych przez nich radykałów) oznaczał likwidację najważniejszego zagrożenia zewnętrznego; otwierał region na poważną współpracę z Zachodem (kontakty te znacznie umocniły pozycję władz regionalnych i zwiększyły ich pewność siebie) i ograniczał dotychczasową dominację Rosji w regionie (traciła monopol na poważną aktywność w sferze politycznej i bezpieczeństwa). Współpraca z Zachodem dawała także poważne wpływy do budżetów państw centralnoazjatyckich, wsparcie materialne i szkoleniowe, zwłaszcza w sferze bezpieczeństwa. Uboczne z punktu widzenia władz republik centralnoazjatyckich konsekwencje nowej sytuacji związane były z amerykańskim dążeniem do promocji demokracji i reform wewnętrznych, którym prezydenci regionu byli zdecydowanie niechętni (reformy stanowiły zagrożenie dla autorytarnych systemów politycznych w poszczególnych państwach). W tym klimacie, a i często przy wydatnym wsparciu ze strony NGO, dochodziło do tak zwanych „kolorowych rewolucji” (w Gruzji w 2003 roku, na Ukrainie w 2004 roku i tak dalej), czyli odsunięcia urzędujących prezydentów i podważenia systemów, które uosabiali oraz rozpoczęcie głębokich, ale nie zawsze udanych reform. W Azji Centralnej „groźba” ta zmaterializowała się w Kirgistanie w marcu 2005 roku tzw. rewolucja tulipanów doprowadziła do upadku prezydenta Akajewa. Gdy dwa miesiące później doszło do protestów społecznych w uzbeckim Andżanie, władze, obawiając się powtórzenia wariantu rewolucyjnego, krwawo je spacyfikowały (około siedmiuset osób zabitych). Bezpośrednim efektem tego było zerwanie przez Uzbekistan współpracy ze Stanami Zjednoczonymi i NATO, zbliżenie z Rosją i Chinami, fala działań zmierzających do ograniczenia swobód obywatelskich w Uzbekistanie, Tadżykistanie i Kazachstanie (ograniczenia wobec NGO, mediów itp.). W dłuższej perspektywie obawy co do szans na demokratyzację i reformy regionu osłabiał przykład samego Kirgistanu: po „rewolucji” 2005 roku w kraju narastał chaos, a w efekcie rozbicia sceny politycznej i konfliktów temu towarzyszących doszło do stworzenia zdecydowanie bardziej autorytarnego systemu przez ówczesnego prezydenta Kurmanbeka Bakijewa. Wizerunku Kirgistanu nie poprawiła kolejna „rewolucja”, która obaliła Bakijewa w kwietniu 2010 roku i krwawy konflikt etniczny między Kirgizami i Uzbekami na południu kraju w czerwcu 2010 roku.

2005 rok jest symbolicznym momentem pokazującym zarówno ograniczenia Stanów Zjednoczonych (i szerzej Zachodu) w polityce regionalnej i jednocześnie wyznacza skalę wielorakich problemów, z jakimi związane są próby reform wewnętrznych. Stany Zjednoczone pozostają obecne w wymiarze wojskowym w regionie: przez kirgiską bazę Manas przechodzi niemal 100 procent żołnierzy służących w Afganistanie; państwa regionu (w tym od 2009 roku także Uzbekistan) są ważnym kanałem zaopatrzenia operacji w Afganistanie, a także ważnym (rozwijanym i w znacznym stopniu finansowanym przez Zachód) szlakiem komunikacyjnym wspierającym gospodarkę Afganistanu (tak zwany „Szlak Północny”, NDN). W chwili obecnej, przy zarysowanej perspektywie zakończenia misji w Afganistanie w 2014 roku i problemach jakie stwarza Pakistan, rola Azji Centralnej jako szlaku wsparcia misji, a z czasem kanału

¹⁹ Formalnie dwie operacje: dowodzona przez Stany Zjednoczone, wspierana przez koalicjantów Operacja Enduring Freedom (OEF) i NATO-wska operacja ISAF, z udziałem państw członkowskich Sojuszu, skoordynowana z OEF i pod faktycznym dowództwem Stanów Zjednoczonych.

ewakuacji misji wzrasta. Stany Zjednoczone są także zainteresowane umacnianiem państw regionu jako buforu stabilizującego Afganistan w przyszłości. Dotychczasowe doświadczenia pozwalają jednak sądzić, że zarówno wpływy Zachodu w regionie, jak też jego zdolność do minimalizowania negatywnego oddziaływania Afganistanu pozostają ograniczone.

Względne fiasko amerykańskiej ofensywy politycznej w Azji Centralnej ponownie ujawniło znaczenie Rosji. Ona pozostaje główną zewnętrzną siłą polityczną i wojskową aktywną w regionie, przy czym za szczególnie silny uważany jest jej potencjał destrukcyjny, to jest zdolność do rozgrywania konfliktów w samym regionie. Przykładem tego może być zarówno przewrót w Kirgistanie w 2010 roku (powszechnie uważa się, że Rosja co najmniej pośrednio do niego się przyczyniła), jak też rozgrywanie napięć między państwami regionu, na przykład na tle gospodarki deficytowymi w skali regionu zasobami wodnymi. Wśród wielu nierozwiązanych i palących problemów regionalnych jest właśnie problem związany z wodą. Problemem jest zarówno zły system zarządzania nią na poziomie poszczególnych państw, jak i jeszcze bardziej koordynacji polityki wodnej na szczeblu regionalnym. Problemy międzypaństwowe wynikają z faktu, że źródła głównych rzek regionu (Syr-Darii i Amu-Darii) znajdują się w Kirgistanie i Tadżykistanie, podczas, gdy uzależnione od systemów irygacyjnych główne obszary rolnicze leżą w Uzbekistanie, Kazachstanie i Turkmenistanie. W czasach sowieckich funkcjonował system nieformalnej rekompensaty surowcami energetycznymi ze strony Uzbekistanu, Kazachstanu i Turkmenistanu na rzecz Kirgistanu i Tadżykistanu w zamian za wygodną dla nich rzek gospodarkę wodną. Po rozpadzie system się załamał, a państwa (zwłaszcza Uzbekistan) urynkowały ceny gazu dostarczanego do Kirgistanu i Tadżykistanu. W efekcie, dla Kirgistanu i Tadżykistanu najlepszą opcją jest rozwój hydroenergetyki, która uderzałaby w rolnicze potrzeby, na przykład Uzbekistanu (woda spuszczana byłaby ze zbiorników zimą, w momencie wyższego zapotrzebowania na prąd, a nie wiosną i latem, co jest korzystne dla rolnictwa). Rosja problem rozgrywa: kilkakrotnie deklarowała pomoc i inwestycje w rozwój sektora hydroenergetycznego, głównie w celu wywarcia presji na Uzbekistan, ale, podobnie jak zresztą w innych przypadkach, nie realizowała tych obietnic. W wymiarze bezpieczeństwa Rosja zachowuje najmocniejsze instrumenty w swoim ręku, między innymi bazy wojskowe na miejscu (w Tadżykistanie i Kirgistanie), umocowanie prawne w strukturach Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym i powołanych w ramach tej organizacji sił szybkiego reagowania (KSOR – Kolektywne Siły Operacyjnego Reagowania) i tym podobnych. Jest postrzegana w regionie i poza nim (w Chinach, przez Stany Zjednoczone), jako jedyne państwo zdolne użyć presji militarnej w celu realizacji własnych interesów. W praktyce Rosja nie interweniowała w regionie od czasu wojny domowej w Tadżykistanie; przykłady operacji rosyjskich, czy to na Kaukazie Północnym (wojny czeczeńskie), czy w Gruzji (wojna w Gruzji w 2008 roku), a także doświadczenia Stanów Zjednoczonych i NATO z Afganistanu i Iraku pokazują, że presja militarna jest skuteczna w krótkiej perspektywie czasu i bardzo kosztowna finansowo i politycznie. Otwartą zatem kwestią jest zakres realnej kontroli rosyjskiej (w której element polityczno-wojskowy jest najważniejszy) nad regionem.

Przy ujawniających się w ostatniej dekadzie ograniczeniach Rosji i Zachodu zauważalny jest konsekwentny i niezahamowany wzrost znaczenia Chin w regionie. Zaangażowanie Chin związane jest przede wszystkim z kwestiami bezpieczeństwa: głównie obawą, by Azja Centralna nie stała się zapleczem dla separatystów ujgurskich i radykałów muzułmańskich, a także by nie stała się mocnym punktem oparcia dla geopolitycznych rywali Chin, czyli Stanów Zjednoczonych

(a w dalszej perspektywie Indii). Nie mniej ważną od bezpieczeństwa jest kwestia dostępu do surowców naturalnych regionu, przede wszystkim gazu ziemnego i ropy naftowej²⁰. Azja Centralna traktowana jest także przez Chiny jako dogodny szlak komunikacyjny łączący je z Bliskim Wschodem i Europą. Chińska obecność rośnie w sferze gospodarczej (wymiana handlowa, inwestycje, zwłaszcza w sektorze energetycznym) kulturalnej (między innymi wzrasta zainteresowanie uczelniami chińskimi, promowana jest nauka języka chińskiego), wreszcie coraz wyraźniejsza jest w sferze politycznej. Kilukrotnie Chiny udzielały znaczącego poparcia politycznego²¹, jak też gospodarczego²² krajom Azji Centralnej. Pozytywnym dla miejscowych reżimów przejawem chińskiego zaangażowania jest fakt niemieszania się w ich rozgrywki wewnętrzne i ogólne wsparcie dla stabilności wewnętrznej i regionalnej, gdyż tylko stabilność wewnętrzna reżimów umożliwi Chinom prowadzenie interesów. W tle tych pozytywnych tendencji istnieje jednak duża obawa o chińską dominację nad regionem, dlatego podejmowane są próby równoważenia relacji z Chinami współpracą z Rosją czy Zachodem.

Płaszczyzną, na której przecinają się rozgrywki polityczne i gospodarcze w regionie, która też ma istotne znaczenie w polityce wewnętrznej poszczególnych państw, jest energetyka. Jest to, obok kwestii bezpieczeństwa, najważniejszy punkt zainteresowania regionem ze strony świata zewnętrznego; filar gospodarek Kazachstanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu, a także element rozgrywek geopolitycznych. Według zachowawczych ocen BP na rok 2010 region dysponuje 6,1 procentami światowych zasobów gazu ziemnego (głównie Turkmenistan – 4,3 procent, Kazachstan – 1 procent i Uzbekistan 0,8 procent) i około 3 procentami zasobów ropy (Kazachstan). W tymże roku wydobyte gazu stanowiło 4,2 procent produkcji światowej, a ropy naftowej 2,1 procent. Oczywiście są (a zwłaszcza były) zdecydowane bardziej optymistyczne prognozy. Zakłada się, że skala inwestycji potrzebnych w sektorze i trwałość tworzonej infrastruktury determinować będą strategiczne powiązania państw producenckich z głównymi rynkami odbierającymi surowce, a zatem długofalowo wpływać będą na przyjmowany przez nie model rozwoju i kulturę polityczną oraz determinację inwestorów do obrony własnego stanu posiadania. Wraz z rozgrywkami w sferze politycznej i bezpieczeństwa rywalizacja o dostęp do surowców energetycznych nazywana jest Nową Wielką Grą. W XIX wieku Wielka Gra między Rosją a Wielką Brytanią przesądziła o podziale wpływów w tej części Azji oraz zdeterminowała ewolucję wewnętrzną czy to dzisiejszej Azji Centralnej, czy Afganistanu.

W czasach sowieckich produkcja i infrastruktura przesyłowa ropy naftowej i gazu ziemnego dostosowane były do potrzeb ZSRR; po rozpadzie ZSRR biegnąca przez terytorium Rosji infrastruktura stała się narzędziem kontroli Moskwy nad państwami produkującymi ropę czy gaz (Kazachstan, Turkmenistan, Uzbekistan) oraz państwami odbierającymi te surowce (na przykład nad Ukrainą kupującą gaz turkmeński). Sytuacji tej nie zmieniło wejście zachodnich koncernów na złoża kazachskie: największa inwestycja infrastrukturalna pierwszej dekady realizowana przez, między innymi, amerykańskie koncerny łączyła kazachskie złoża Tengiz z

²⁰ Zapotrzebowanie chińskiej gospodarki na te surowce rośnie; trasy z Azji Centralnej uchodzą za bezpieczniejsze niż trasy morskie importu, które łatwo mogłyby zostać zablokowane.

²¹ Na przykład udzieliły poparcia Uzbekistanowi po masakrze w Andżanie w 2005 roku i chwilowej izolacji tego państwa.

²² Na przykład udzieliły preferencyjnych kredytów Turkmenistanowi w trakcie kryzysu gazowego z Rosją w 2009 roku.

rosyjskim portem Noworosyjsk nad Morzem Czarnym. Inne otwarte w tym czasie trasy (eksportu kazachskiej ropy i turkmeńskiego gazu do Iranu) nie zmieniały zasadniczo tego obrazu – Rosja kontrolowała strategiczny sektor. Mimo intensywnych zabiegów i licznych projektów ze strony zachodnich koncernów i państw²³, a także mimo licznych deklaracji rosyjskich w sprawie rozwoju istniejącej infrastruktury prowadzącej do Rosji, w ostatniej dekadzie najbardziej efektywna była strona chińska. W 2009 roku oddano do użytku ropociąg biegnący do Chin z Kazachstanu oraz gazociąg biegnący do Chin z Turkmenistanu – oba projekty są rozwijane. Rosja wciąż pozostaje głównym odbiorcą (lub pośrednikiem) dla centralnoazjatyckich surowców, jednak straciła wcześniejszy monopol, a jej pozycja relatywnie słabnie. Rozgrywka toczy się dalej: państwa regionu korzystają ze współpracy z Chinami, ale nie chcą się od nich uzależnić, i Rosja i Zachód intensyfikują zabiegi o umocnienie własnej pozycji. Cała sytuacja jest potencjalnie niebezpieczna w związku z groźbą wykorzystywania słabości państw regionu na potrzeby rywalizacji o surowce. Z rozwojem dochodowego sektora energetycznego wiążą się także inne problemy: ich rentowność hamuje rozwój innych sektorów gospodarczych (i negatywnie wpływa na sytuację społeczną) i zniechęca do podejmowania głębokich reform (skrajnym przypadkiem jest tu Turkmenistan); skupienie na promocji inwestycji w sektorze energetycznym ze strony państw i koncernów zachodnich znacznie osłabia także presję Zachodu na demokratyzację państw regionu.

PODSUMOWANIE I PERSPEKTYWY

Państwa Azji Centralnej są nowymi aktorami międzynarodowej sceny politycznej. Ich państwowość i podmiotowość w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym cały czas się tworzy. Jest to proces bardzo dynamiczny, o szeregu czynników wpływającym na kierunek i tempo przemian. W chwili obecnej trudno przesądzać o sile i stabilności kluczowych dla państwa struktur i elementów. Trudno wyrokować o sile i zaawansowaniu procesów narodotwórczych w poszczególnych krajach; otwartą kwestią pozostaje stopień utożsamienia się obywateli z państwem; siła instytucji państwowych i stabilność mechanizmów politycznych; stopień dojrzałości politycznej elit (zwłaszcza ich postawa w sytuacjach kryzysowych) i in.

W poszczególnych państwach regionu różna jest skala tych wyzwań.

W odniesieniu do Kazachstanu i Uzbekistanu wydaje się, że procesy państwowotwórcze są najbardziej zaawansowane. W przypadku Uzbekistanu siła i spójność państwa jest związana przede wszystkim z uprzywilejowaną pozycją republiki w okresie sowieckim (między innymi dominująca pozycja polityczna w regionie; potencjał demograficzny, kulturowy, gospodarczy). W Kazachstanie zaś jest to w większym stopniu efektem polityki państwa w ostatnich dwudziestu latach: mamy tu do czynienia z, między innymi, najbardziej zaawansowanymi procesami reform wewnętrznymi, niekonfrontacyjną polityką wewnętrzną i zagraniczną czy

²³ Zwłaszcza Stany Zjednoczone i Unia Europejska: należą tu m.in. projekty szlaków transportu biegnących na Zachód przez Kaukaz Południowy i np. gazociąg transkaspijski w ramach unijnego projektu Południowego Korytarza Transportu Gazu, czy też projekty budowy gazociągu transafgańskiego do Pakistanu i Indii.

dobrą sytuacją gospodarczą. O żadnym jednak z tych dwu państw nie można mówić w kategoriach stabilnych i okrzepłych systemów. Oba – przy czym Uzbekistan w stopniu dalece niepokojącym – doświadczają napięć wewnętrznych na poziomie społecznym; oba stoją przed szczególnie ważnym testem sukcesji władzy. W obu tych państwach władza niezmiennie od połowy lat osiemdziesiątych XX wieku spoczywa w rękach tych samych ludzi – dzisiejszych prezydentów: Nursułtana Nazarbajewa w Kazachstanie i Islama Karimowa w Uzbekistanie. W obu przypadkach pełnia władzy koncentruje się w rękach prezydenckich; w obu przypadkach głowy państwa uosabiają wszystkie sukcesy i niepowodzenia burzliwego procesu rozpadu ZSRR i budowy państwa. Ich zbliżające się nieuniknione odejście (związane czy to ze stanem zdrowia, czy z wiekiem, czy w efekcie decyzji politycznej) symbolizować będzie koniec pewnej epoki. Kwestią otwartą pozostaje stabilność okresu przejściowego i zdolność do utrzymania i rozwoju obecnego stanu posiadania przez ich, nieznanych obecnie, następców.

W trudniejszej sytuacji znajdują się Kirgistan i Tadżykistan, państwa zdecydowanie słabsze, targane napięciami wewnętrznymi, o zdecydowanie słabszych i mniej efektywnych instytucjach. W odniesieniu do obu państw zasadne wydaje się określenie "państwa upadającego", to znaczy takiego, który w ograniczonym stopniu zdolny jest wypełniać swoje obowiązki wobec prawa, własnych obywateli i świata zewnętrznego. Dużym wyzwaniem pozostaje niestabilna sytuacja wewnętrzna obu tych państw, wynikająca z napięcia społeczno-politycznego, i wokół nich, na przykład w Afganistanie dotkniętym konfliktami.

Najbardziej enigmatyczna sytuacja panuje w Turkmenistanie. Jest to państwo mocno osadzone w totalitaryzmie (zwłaszcza za rządów Saparmurada Nijazowa, patrz niżej), dość zamknięte na świat zewnętrzny, słabo rozwinięte społecznie, i – jak się wydaje – bardzo słabe instytucjonalnie: w stopniu zdecydowanie większym niż w przypadku sąsiadów centralną instytucją państwa jest osoba prezydenta i nieformalny system kontroli państwa i społeczeństwa.

Należy jednak z całą mocą podkreślić, że pomimo wszelkich obaw, zwłaszcza formułowanych na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, i kryzysów, wszystkie państwa regionu istnieją, niektóre z nich dynamicznie się rozwijają (Kazachstan), a każdy kolejny rok ich istnienia umacnia ich tożsamość. W obecnej sytuacji niemożliwa wydaje się sytuacja ich płynnego podporządkowania sobie przez któregokolwiek z graczy zewnętrznych: to one wciąż pozostają najmocniejszym czynnikiem kształtującym sytuację wewnętrzną w regionie.

Jak już pokazało minione dwudziestolecie, dalszy rozwój sytuacji w regionie jest jednak w istotnym stopniu zależny do sytuacji międzynarodowej. Istotny wpływ na sytuację w regionie mają i będą miały: polityka mocarstw aktywnych w regionie (przede wszystkim Rosji, Chin i Stanów Zjednoczonych); sytuacja wokół regionu (szczególnie sytuacja w Afganistanie i Pakistanie, ewentualnie w Iranie) czy sytuacja na światowym rynku.

Jako że Azja Centralna jest obszarem ścierania się interesów mocarstw, oddziałują one na nią dwojako. Z jednej strony pozytywnie poprzez rozwój współpracy gospodarczej, wsparcie polityczne, ochronę przed zagrożeniami zewnętrznymi, możliwość rozgrywania napięć między mocarstwami jako element wzmacniający poszczególne państwa. Z drugiej strony negatywnie, rozgrywając słabości wewnętrzne, czego przykładem jest przede wszystkim tadżycka wojna

domowa, w mniejszym stopniu pośrednia inspiracja Stanów Zjednoczonych w czasie przewrotu w Kirgistanie 2005 roku i bardziej bezpośrednia inspiracja Rosji w przypadku kirgiskiego przewrotu w 2010 roku. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że w przypadku napięć wewnętrznych w Kirgistanie czy Tadżykistanie oraz w przypadku ewentualnych napięć towarzyszących procesowi sukcesji w Uzbekistanie i Kazachstanie aktywnym rozgrywającym byłaby Rosja. Możliwości Stanów Zjednoczonych w tej kwestii są zdecydowanie bardziej ograniczone, znacznie większe są możliwości Chin, a wraz z upływem czasu rośnie prawdopodobieństwo z ich skorzystania.

Bezpośredni i istotny wpływ na Azję Centralną ma rozwój sytuacji w sąsiednim Afganistanie. Tradycyjnie jest to obszar stanowiący zaplecze dla części radykalnych środowisk muzułmańskich, a także produkcji narkotyków przemycanych, między innymi, przez obszar Azji Centralnej. W przypadku destabilizacji sytuacji w Afganistanie (co wydaje się szczególnie prawdopodobne po zakończeniu misji Stany Zjednoczone/NATO w 2014 roku) należy liczyć się z rozszerzeniem się niestabilności na obszar Azji Centralnej. Pośrednie negatywne przełożenie na sytuację w regionie miałaby także niewykluczona destabilizacja w Pakistanie, który jest ideologicznym i materialnym zapleczem dla najważniejszych radykalnych ruchów muzułmańskich w Afganistanie, ale też szerzej na świecie.

Wreszcie na sytuacji w regionie odbijać się będzie sytuacja na rynkach światowych, przede wszystkim, jako czynnik decydujący o ilości inwestycji, wielkości pomocy, popycie na surowce regionalne, czy też bardziej bezpośrednio na sytuację w poszczególnych państwach²⁴.

W wymiarze społecznym, Azja Centralna, podobnie jak w czasie minionych stu lat, pozostaje obszarem bardzo dużej dynamiki społecznej. W minionym dwudziestolecu związane jest to z załamaniem imperium rosyjskiego i znacznym rozluźnieniem więzi łączących region i jego społeczeństwa z Rosją. W konkretnym przypadku minionych dwóch dekad oznaczało to także istotny regres cywilizacyjny w skali regionu: generalne obniżenie poziomu życia, standardów socjalnych, edukacyjnych i tym podobne. Nie mniej ważne są przewartościowania związane z tworzeniem nowych państw i konsolidacją narodową. W proces ten wpisuje się m.in. ścieranie się odmiennych wzorców przemian społeczno-politycznych inspirowanych doświadczeniami zachodnimi, tureckimi, chińskimi, muzułmańskimi, czy – najczęściej – rosyjskimi. Niebagatelne znaczenie mają tu również przemiany demograficzne m.in. wysoki przyrost naturalny i migracje. W chwili obecnej trudno przesądzać o kierunku i głębokości tych przemian, najprawdopodobniej niosą one za sobą duże ryzyko wstrząsów wewnętrznych, a pozytywne efekty wydają się być widoczne dopiero w dłuższej perspektywie.

Reasumując, Azja Centralna była i jest obszarem o dużym potencjale niestabilności. Tylko w minionym dwudziestolecu region doświadczył wojny domowej, masowych protestów i przewrotów politycznych, aktywności radykałów muzułmańskich, krwawych konfliktów etnicznych, patologii związanych z autorytarnym charakterem rządów, sąsiedztwa z krajem ogarniętym wojną i innych. Dwa najważniejsze państwa regionu (Kazachstan i Uzbekistan) wciąż nie zmierzyły się z podstawowym testem siły państwa, jakim jest przekazanie władzy

²⁴ Na przykład kryzys w 2008 roku negatywnie odbił się na systemie bankowym Kazachstanu. Ze względu na migrantów zarobkowych z Azji Centralnej bezpośrednie znaczenie ma również sytuacja gospodarcza w Rosji i tak dalej.

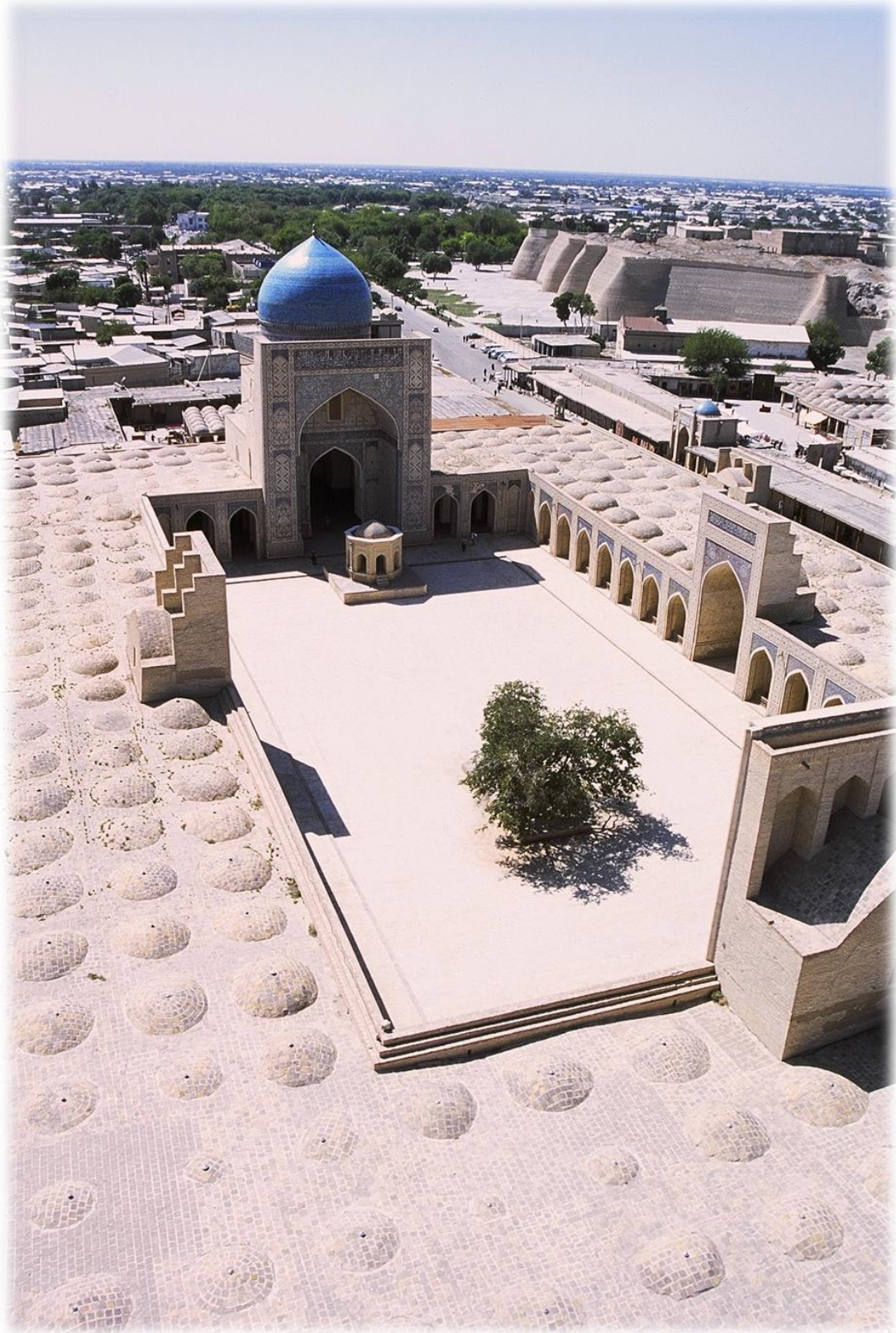

następcy. Żadne z państw regionu nie może czuć się trwale chronione przed podobnymi zagrożeniami w przyszłości; żaden z dotychczasowych problemów nie został ostatecznie rozwiązany, istnieje szereg okoliczności wskazujących, że mogą się one powtórzyć. Wymieniony tu katalog wyzwań nie oznacza, że wszystkie wspomniane zagrożenia muszą się zmaterializować. Pokazuje ona raczej skalę ryzyka, które przed regionem stoi w najbliższym czasie.

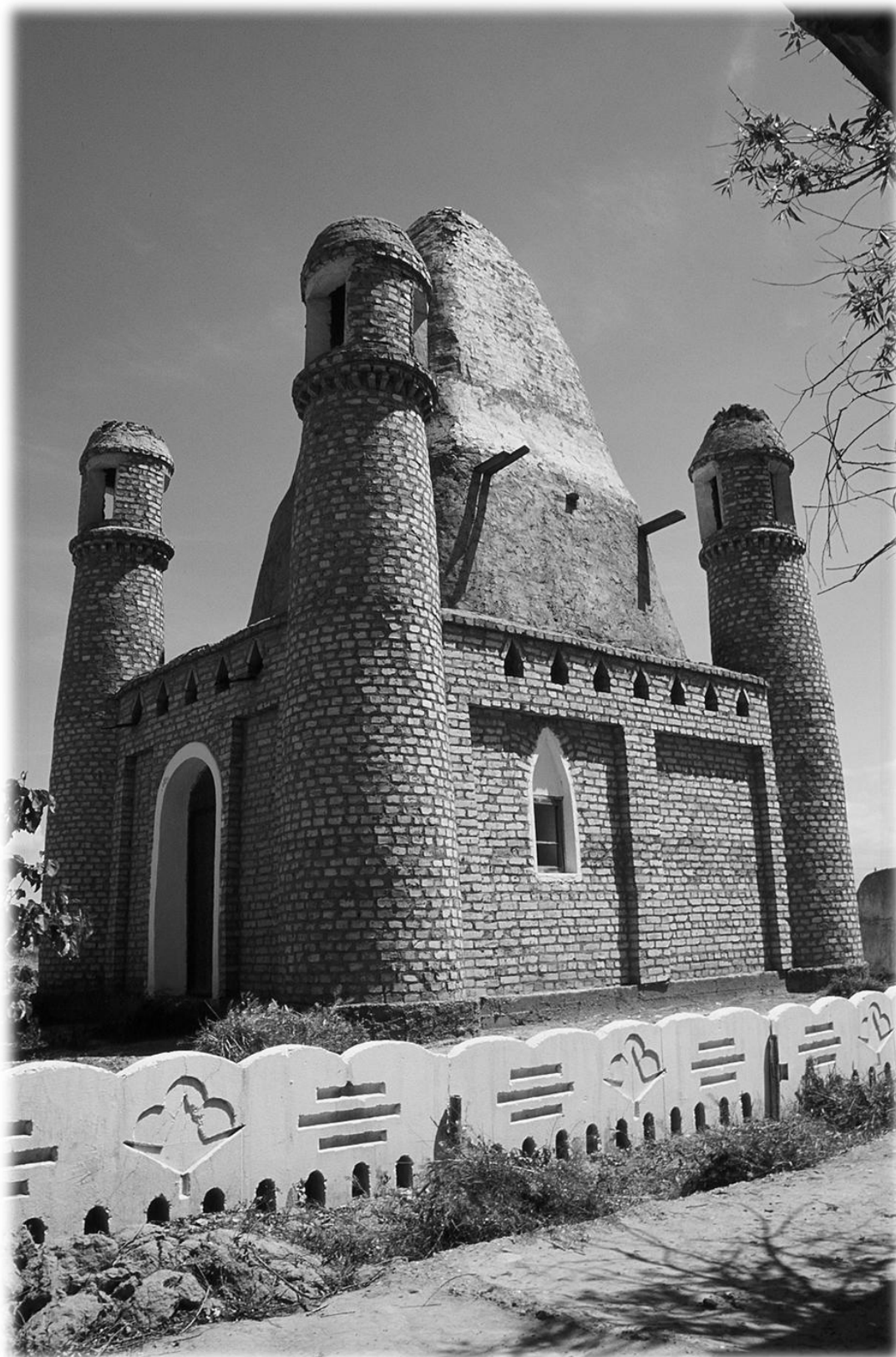

MAUZOLEUM GUR-E-AMIR, SAMARKANDA, UZBEKISTAN, 2001, FOT. KAMIL JARNICKI

WIELKI MECZET W Bucharze, UZBEKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

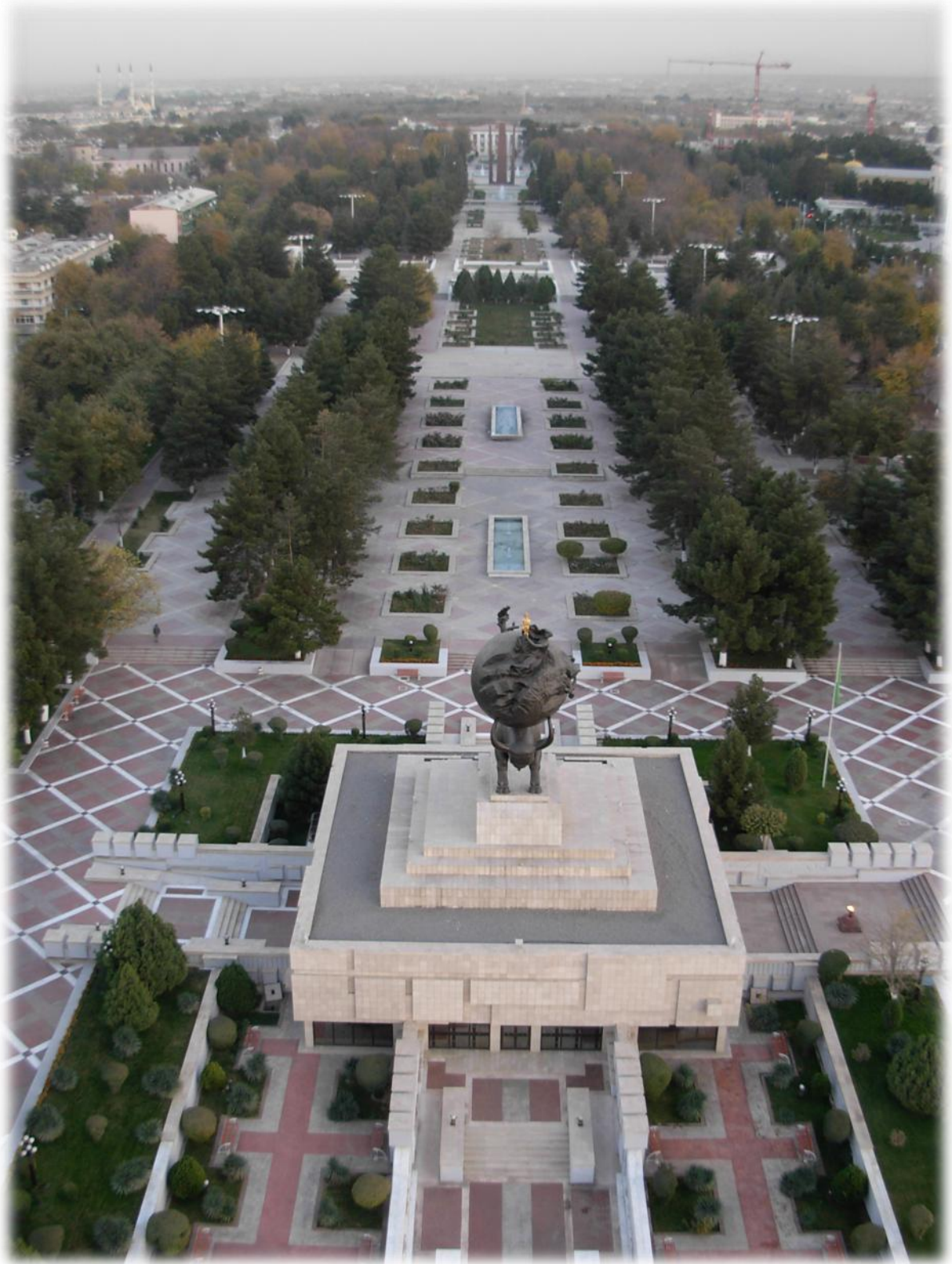
RISZTAN, UZBEKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

CHOROG, TADŻYKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

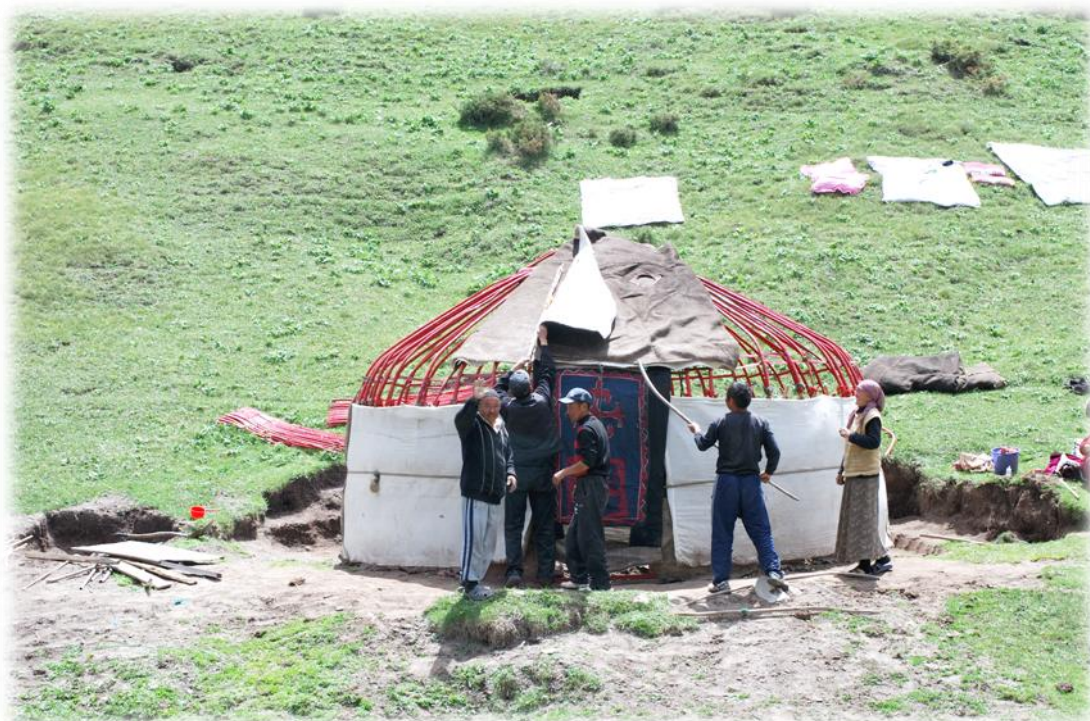
DUSZANBE, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

ASZHABAD, FOT. AGATA ŁOSKOT-STRACHOTA

WYBRANE ASPEKTY UWARUNKOWAŃ KULTUROWYCH (W KONTEKŚCIE SYTUACJI SPOŁECZNO-POLITYCZNEJ W AZJI CENTRALNEJ)

KIRGISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

Z formalnego punktu widzenia państwa Azji Centralnej są organizmami zorganizowanymi na wzór europejski: są państwami narodowymi, o ustrojach republikańskich opartych na konstytucjach wzorowanych na europejskich; gwarantują pełnię praw obywatelskich, w tym równość wobec prawa; nadają władzom charakter przedstawicielski oparty na wyborach powszechnych i mandacie demokratycznym, stwarzają możliwość funkcjonowania organizacjom społecznym i tym podobne. Społeczeństwa Azji Centralnej w stopniu nieporównywalnym chyba z żadnym innym społeczeństwem azjatyckim od około stu lat uczestniczą – za pośrednictwem rosyjskim – w świecie idei i rozwiązań europejskich, są głęboko zmodernizowane i rozwinięte społecznie (znajduje to wyraz m.in. we względnie wysokim współczynniku HDI). Jednocześnie jednak, pod europejską powierzchownością, mimo głębokich (i często tragicznych) procesów modernizacyjnych zachowują swoją specyfikę kulturową, która odróżnia państwa Azji Centralnej od innych państw, na przykład, postsowieckich, a tym bardziej od europejskich. Z wielu aspektów specyfiki kulturowej warto pochylić się nad zarysowaną jedynie specyfiką tradycyjnych struktur społecznych oraz nad islamem – dominującą religią w regionie, bez których zrozumienie najważniejszych procesów zachodzących obecnie w regionie byłoby niemożliwe.

SPÓŁECZEŃSTWO – MIĘDZY TRADYCYJĄ A WSPÓŁCZESNOŚCIĄ

Od ponad dwustu lat na Zachodzie umacnia się, fundamentalne dla zachodniego wzorca życia społeczno-politycznego i kultury politycznej, przekonanie, że podstawą organizacji społecznej jest jednostka (obywatel), zaś najbardziej uniwersalną formą rozwoju społecznego jest państwo narodowe. W przypadku Azji Centralnej, mimo głębokich procesów minionego stulecia, zwłaszcza zaś ostatniego dwudziestolecia, pojęcia: jednostki obdarzonej szczególnymi prawami, jak też państwa narodowego są stosunkowo nowe i względnie słabo zakorzenione. W Azji Centralnej, podobnie jak w większości społeczeństw pozaeuropejskich, akcentuje się nie tyle jednostkę, co grupę, do której jednostka przynależy (ze wszelkimi prawami i obowiązkami w ramach tej grupy). Jednostka definiowana jest nie tyle przez swoje niepowtarzalne cechy (w tym rozmyte pojęcie duszy jednostkowej), co przez wspólnotę z przodkami²⁵, przynależność do grupy (rodziny, rodu, plemienia, wspólnoty lokalnej), podporządkowanie autorytetom grupy (jedną z cech autorytetów jest wiek) i przekonanie o istnieniu nadrzędnego ładu, znajdującego wyraz w harmonijnym funkcjonowaniu w ramach grupy i w ramach zhierarchizowanej wspólnoty. Założenia te wydają się być dość odporne na względnie krótkotrwałe procesy modernizacyjne będące udziałem Azji Centralnej i dość dobrze adoptowały się w rzeczywistości rosyjskiej, sowieckiej i postsowieckiej. Wart podkreślenia wydaje się fakt, że tradycyjne poczucie wspólnoty realizuje się zdecydowanie poniżej poziomu państwa i niejako obok pojęcia narodu, co wydaje się naturalne wobec typowej dla regionu w skali ostatnich dwóch i pół tysiąca lat braku ciągłości państwowej (i słabości strukturalnej organizmów państwowych istniejących na tym obszarze) oraz sięgającej zaledwie dziewięćdziesiątych lat XX wieku tradycji nowoczesnych narodów.

Struktury społeczne i społeczne wzorce zachowań wydają się należeć do tak zwanych „struktur długiego trwania”. W przypadku Azji Centralnej widać to szczególnie na przykładzie dostosowywania się ich do (z definicji im zdecydowanie wrogiej) rzeczywistości sowieckiej, a tym bardziej wykorzystywania przez ZSRR tradycyjnych struktur i mechanizmów do zarządzania tym obszarem. Niejako naturalny wydaje się również proces retradycjonalizacji towarzyszący załamaniu ZSRR na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Odwoływanie się do tradycji było elementem budowy nowej tożsamości, w wymiarze praktycznym zaś odwoływanie się do tradycyjnych struktur i wzorów zachowań było odpowiedzią na obiektywny kryzys, któremu nie mogło (i w licznych przypadkach nie może) zaradzić państwo. Rola tradycyjnych struktur jako punktu wyjścia w odpowiedzi na nowe wyzwania rośnie w sytuacjach kryzysowych.

²⁵ Stąd, między innymi, waga, którą przywiązuje się do genealogii i przekonanie o namacalnej obecności przyjaznych i wrogich duchów w otoczeniu człowieka.

TRADYCYJNE STRUKTURY W SPOŁECZEŃSTWACH KOCZOWNICZYCH

Trzy narody tytularne w republikach centralnoazjatyckich: Kazachowie, Kirgizi i Turkmeni bezpośrednio, a Uzbegy w istotnym stopniu (zwłaszcza w warstwie deklaratywnej) odwołują się do tradycji ludów koczowniczych Wielkiego Stepu (patrz wyżej).

KAZACHOWIE

Kazachowie jako odrębna grupa wyodrębnili się w ramach Złotej Ordy w XV wieku. Nazywani byli wówczas Kazach-Uzbekami, czyli „Wolnymi Uzbekami”. Tradycyjnie dzielili się na trzy *żuzy* (ordy), będące konfederacjami plemion pod nominalnym (zazwyczaj) przywództwem potomków Czyngis-chana. Podobnie jak w przypadku wszystkich organizmów stepowych nazwy *żuzów* odpowiadały ich symbolicznej hierarchii, choć nie liczebności: u schyłku epoki tradycyjnej, pod koniec XIX wieku, liczebność Starszego Żuzu obliczano na około siedemset tysięcy; Średniego na około półtora miliona, Młodszy na 1,2-1,3 miliony (oraz około 450 tysięcy w Chinach).

Starszy Żuz (*Uli/Uły żuz*), stojący na szczycie hierarchii, koczował na terenie dzisiejszego południowego Kazachstanu. W skład Starszego Żuzu wchodziły plemiona: Dulat, Żalair, Sari-Ujsun, Isti, Oszakty, Szapraszty (plemień, z którego wywodzi się prezydent Nazarbajew), Kangly, Alban i Suan.

Średni Żuz (*Orta żuz*), uchodzący za najwyżej rozwinięty kulturowo, zamieszkuje centralny, północny i wschodni Kazachstan. W jego skład wchodziły plemiona: Kipczak, Argyn, Najman, Kerej, Wak, Kongrat.

Młodszy Żuz (*Kszi żuz*), tradycyjnie uchodzący za najbardziej wojowniczy, zamieszkuje zachodni Kazachstan. W jego skład wchodziły trzy podgrupy: Alimuli (i plemiona: Karakesek, Szekti, Szomekej, Tortkara, Karasakal), Bajuli (i plemiona Adaj - osławiony jako szczególnie wojowniczy i hardy, Żappas, Alasza, Bajbakty, Tazdar), Żetiru (i plemiona: Tabin, Tama, Kerderi, Kereit, Żagalbajly, Tlew, Ramadan).

KIRGIZI

Sami Kirgizi powołują się na pochodzenie od Kirgizów Jenisejskich, twórców potężnego kaganatu w IX wieku i zdobywców Kaganatu Ujgurskiego, bezpieczniej jest dopatrywać się początków dzisiejszych Kirgizów w XV wieku w konfederacji plemion tureckich przybyłych ze Wschodniego Turkiestanu, plemion mongolskich z ułusu Czagataja i plemion ze Stepu Kipczackiego. W przeciwieństwie do swych stepowych pobratymców zamieszkiwali góry (jako jedyni w Azji Centralnej hodowali jaki i dosiadali ich). Mimo związków z imperium mongolskim nie używali tytułu chana (i nie wyróżniali szczególnie potomków Czyngis-chana) i tym samym nie zachowywali pozorów centralizacji. Zachowali rozbudowaną strukturę podziałów wewnętrznych. Dzielą się na dwie główne grupy: dominujący w dzisiejszych granicach Kirgistanu Otuz uul (dzielący się dalej na dwa skrzydła: Prawe/*Ong* i Lewe/*Sol*) i Iczkilik (zamieszkujący przede wszystkim południowy Kirgistan oraz Pamir, afgański Wachan i Wschodni Turkiestan).

Prawe Skrzydło (*Ong*) zamieszkuje przede wszystkim północny Kirgistan. Dzieli się na podgrupy: Tagaj²⁶, Adigine²⁷ i Mungusz²⁸.

Lewe Skrzydło/*Sol* zamieszkuje południowy i zachodni Kirgistan. W jego skład wchodzi plemiona: Kuszczu, Saruu, Munduz, Żetigen, Kytaj, Basyz, Tebej, Czong-Bagysz.

W skład grupy Iczkilik, zamieszkującej przede wszystkim obszary na południe od miasta Osz, wchodzi plemiona: Kipczak, Najman, Tejit, Kesek, Żoo-Kesek, Kandgy, Boston, Noygut, Avat, Toolos.

TURKMENI

Turkmeni, zgodnie z własną tradycją, są potomkami Oguzów, z których wyodrębnili się Seldżycy. W przeciwieństwie do innych plemion Azji Centralnej w zasadzie nie byli włączeni w mongolski system polityczny (zostali zepchnięci na pustynne obszary nad Morzem Kaspijskim) i nie odwołują się do tradycji mongolskich. Do wspólnoty (czyli poczucia turkmeńskości) plemiona te zaczęły się odwoływać około XVII wieku, przy czym wzajemnie odmawiały sobie prawa do bycia "prawdziwymi Turkmenami" i toczyły ze sobą zaciekle walki. Najważniejsze plemiona turkmeńskie to Teke (południowy Turkmenistan), Jomut (zachód kraju) i Ersari (wschód kraju); szereg innych mniejszych plemion to, między innymi: Salor, Saryk, Czoudur, Goklen, Jemreli, Karadaszly, Ata, Ali-eli, Sakar, Arabaczi, Ogurdzaly, Chyzyr-eli, Nochurly, Murczaly, Chodża, Szih, Bajat, Olam. Plemiona turkmeńskie zamieszkują także Afganistan, Uzbekistan i Iran.

UZBECY

Określenie Uzbegy przysparza najwięcej trudności. Pochodzi od imienia Uzbek Chana, władcy Złotej Ordy w XIV wieku, zatem odwołuje się do plemion jemu podporządkowanych. W najszerszym tego słowa rozumieniu obejmuje wszystkich mieszkańców Uzbekistanu, a więc także irańskich Tadżyków i przedstawicieli narodów reprezentowanych w miastach Mawarannahr. W nieco węższym znaczeniu obejmuje wszystkich turekojęzycznych mieszkańców Uzbekistanu i Tadżykistanu (z uwzględnieniem lub nie potomków Tadżyków, którzy przyjęli języki tureckie), a więc, między innymi, plemiona z karachanidzkiej i czagatajskiej fali osadnictwa oraz plemiona mongolskie. Najwęższym znaczeniem pojęcia Uzbek opisuje się potomków plemion, które najechały Mawarannahr i Afganistan wraz z Szejbani Chanem w XV wieku i do XVIII wieku prowadziły koczowniczy tryb życia. Zależnie od źródeł wyróżnia się od trzydziestu do ponad dziewięćdziesięciu plemion.

²⁶ W ramach podgrupy Tagaj występują plemiona: Sary-Bagysz, Bugu, Solto, Tinymsejt, Sajak, Czekir-Sajak, Czerik, Żediger, Azyk, Bagysz, Suu-Murun, Mongoldor, Baaryn.

²⁷ W ramach podgrupy Adigine istnieją plemiona: Kongurat, Żoru, Boru, Bargy, Kara-Bagysz, Sarttar.

²⁸ W ramach podgrupy Mungusz istnieją plemiona: Żagalmaj, Kosz-Tamga.

ORGANIZACJA SPOŁECZNA

Najniższą formą organizacji społecznej wśród ludów centralnoazjatyckich były rody niższego rzędu (maksymalnie do trzech do pięciu pokoleń wstecz), wśród Kazachów zwane *bir ata bałasy*; u Kirgizów *bir atanyn bałdry*, u Turkmenów *bir ata*. Wyższą formą organizacji były rody zwane przez Kazachów *szeżere*, u Kirgizów *szanżyra*, u Turkmenów *szeżre*, a u Uzbeków *szedżere*). Na obu poziomach utrzymywano wspólnotę ziemi, bydła i tym podobnych, na obu poziomach też obowiązywała zasada lojalności, podporządkowania i odpowiedzialności zbiorowej. Fundamentalną zasadą organizacji rodowo-plemiennej było ogromne znaczenie genealogii porządkującej miejsce człowieka w społeczeństwie (stąd istniejący do dziś obowiązek znajomości przynajmniej siedmiu przodków w linii męskiej przez każdego człowieka, i znacznie dłuższej linii w przypadku elit rodowych i plemiennych). Na czele rodów stali *aksakałowie* lub *manapowie* zazwyczaj wybierani, często jednak w ramach linii tradycyjnie zajmującej to stanowisko. Stałym atrybutem przywódców rodowych był autentyczny autorytet i wiek. Do ich zadań należało dysponowanie wspólnym majątkiem, rozsądzenie sporów w ramach grupy i między grupami. Na czele plemion stali *bijowie* (u Turkmenów *bekowie*) uzależnieni od opinii *manapów* i *aksakałów*. Dużą rolę odgrywali również doraźnie wybierani na czas konfliktów *batyrowie*. Formalnym zwierzchnikiem plemion stepowych byli chanowie, wybierani – wśród Kazachów – spośród potomków Czyngiz-chana. Plemiona i rody dzielono na bardziej prestiżowe, starsze (czy prawe skrzydła) i mniej prestiżowe młodsze (lub lewe skrzydła). Struktura z natury była mało scentralizowana. Siła władcy zależała przede wszystkim od jego osobistych zdolności i umiejętności godzenia i rozgrywania interesów poszczególnych plemion i rodów. Wśród Kirgizów i Turkmenów nie występowała spersonalizowana władza centralna.

Niezależnie od hierarchii między rodami i plemionami, na stepie rozróżniano tak zwaną „czarną kość” (*kara sujek*) i stanowiących elitę „białą kość” (*ak/asyl-sujek, tore*), będących potomkami Czyngiz-chana, którzy jako jedyni mogli sprawować władzę zwierzchnią. Obok elity związanej ze strukturą plemienną, wśród zarówno koczowników, jak i ludów osiadłych wyróżniano i ceniono rody związane z islamem: *sejedów* (czyli potomków Mahometa), *chodża/koża* (potomków arabskich zdobywców) i *iszanów* (przedstawicieli rodów przewodzącym bractwom sufickim – patrz niżej).

WYBRANE ASPEKTY STRUKTUR TRADYCYJNYCH W SPOŁECZEŃSTWACH OSIADŁYCH

Z kultur osiadłych w Azji Centralnej wywodzą się przede wszystkim Tadźycy (oraz ludy pamiirskie), ludność dawnych ośrodków miejskich Mawarannahru oraz część ludności tureckojęzycznej (osiadłej od setek lat) głównie w Uzbekistanie. Tradycyjnie ludność osiadłą, niezależnie od języka, którego używała, określano do lat dwudziestych XX wieku mianem Sartów lub Gulcza (w odniesieniu do górali Tadźykistanu). W państwach rządzonych przez dynastie

wywodzące się z koczowników (czyli co najmniej od upadku dynastii Samanidów, czyli od tysiąca lat) i przez potomków koczowników ludność osiadła traktowana była jako gorsza część społeczeństwa. Jednocześnie jednak osiadły tryb życia, dostęp do infrastruktury kulturowej (między innymi szkół) i wzorce kulturowe sprawiały, że była to lepiej wykształcona część mieszkańców regionu i mocno reprezentowana zarówno w administracji państwowej, jak i zinstytucjonalizowanym życiu muzułmanów (*ulemowie*, prawnicy, *iszanowie*). W Uzbekistanie, zwłaszcza w wyniku odgórnej akcji uzbekizacji, znaczna część Sartów zaczęła się określać mianem Uzbeków, część ludności tadżyckojęzycznej przyjęła na język uzbecki.

Podobnie jak w przypadku koczowników, wspólnota dominuje nad jednostką, przy czym jest ona budowana nie tyle na strukturze rodowej i genealogii (choć zazwyczaj związki rodzinne towarzyszą im i je wzmacniają), co na poziomie wspólnot lokalnych. W przypadku terenów wiejskich było to mocno związane, między innymi, z dostępem do wody (kanałów irygacyjnych, ich użytkowana, konserwacji i tym podobnych). W Dolinie Fergańskiej taka wspólnota nosiła nazwę *elat*. W miastach podstawową jednostką organizacyjną były (i są) *mahalle*, kwartały (odcinki ulic, dzielnice), w których organizowało się życie jednostek i rodzin, i które reprezentowały mieszkańców w relacjach ze światem zewnętrznym. Podobnie jak w przypadku struktur rodowo-plemiennych *elaty* i *mahalle* zarządzały wspólnym majątkiem (kanałami nawadniającymi, meczetem i tym podobnymi), zapewniały ochronę i wsparcie w zamian za podporządkowanie się grupie. W ramach *mahalli* organizowano życie społeczne, na przykład wesela czy pogrzeby, budowę domu, pomoc w przypadku jakichś trudności. W przypadku, na przykład, sprzedaży domu członkowie *mahalli* mieli prawo pierwokupu. Na czele tych wspólnot stali *aksakałowie* wyróżniający się autorytetem i wiekiem, organizujący życie *mahalli*, rozstrzygający spory, reprezentujący wspólnotę na zewnątrz, na przykład wobec władz.

Obok wspólnot lokalnych i sąsiedzkich istniały (i istnieją) także inne tradycyjne formy samoorganizacji, na przykład stowarzyszenia branżowe czy na wespół zorganizowane grupy rówieśnicze (istniejące skądinąd także u koczowników). U Sartów i Tadżyków nazywane one były: *katar*, *zifofat*, *gap*, *gasztak*, *dżura*, u Kirgizów *dżoro*, u Turkmenów *keszdek*, *dengene*. W ramach tych grup udzielano sobie wsparcia i pomocy, organizowano spotkania towarzyskie, a także rywalizowano z innymi grupami tego samego szczebla. W ramach stowarzyszeń wybierano ich władze, którym członkowie winni byli posłuszeństwo. Grupy te liczyły około trzydziestu osób.

Grupami o najmniej sprecyzowanej strukturze były (i są) tak zwane *dżamoaty* (w Uzbekistanie) lub *dżamamaty* (Tadżykistan) trwale łączące osoby, czy zaprzyjaźnione w czasie szkoły/uczelni, wojska, pracy i tym podobnych, utrzymujących ze sobą ściśle kontakty w okresie późniejszym, służące sobie wsparciem i ochroną w biznesie (w tym przy wykorzystaniu kontaktów z miejscowymi urzędnikami i politykami). *Dżamamaty* są w znacznym stopniu modelem dla tak zwanych „klanów regionalnych”. Pojęcie „klanu” początkowo stosowano w odniesieniu do regionalnych grup (frakcji) funkcjonujących w ramach partii komunistycznej. Z czasem (zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych) w Tadżykistanie i Uzbekistanie pojęcie klanów rozszerzono i rozmyto: przestało ono opisywać wyłącznie wąską elitę wywodzącą się z danego regionu i objęło ono również ich zaplecze społeczne (czyli wszystkich mieszkańców danego regionu).

WNIOSKI

Jakkolwiek modele struktur tradycyjnych nigdy nie odpowiadają w pełni skomplikowanej rzeczywistości, ponadto w przypadku Azji Centralnej przeszły głęboki kryzys i przeobrażenia związane, między innymi, z represjami, modernizacją, zmianą podstaw gospodarczych im odpowiadających, narzuceniem europejskich struktur społeczno-politycznych, to, po pierwsze, pozwalają zrozumieć specyfikę regionu (w tym słabość struktur i mechanizmów demokratycznych czy idei rządów prawa), po drugie, nie zostały wymazane całkowicie, po trzecie, odżywają w sytuacjach kryzysowych (a takich region doświadczał w ostatnich dekadach).

W tradycyjnym systemie społecznym Azji Centralnej zakorzeniona jest siła i spójność grup o charakterze lokalnym. Przy tradycyjnej słabości i zmienności władzy politycznej, jej instytucji i mechanizmów (zwłaszcza na poziomie państwa) to struktury rodzinne, rodowe, plemienne czy lokalne zapewniały jednostce szeroko pojęte bezpieczeństwo i zaspokajały podstawowe potrzeby. Efektem tego jest, na przykład, prymat więzi rodzinnych nad innymi. Na poziomie wielkiej polityki znajduje to wyraz, między innymi, w roli, jaką odgrywa rodzina w otoczeniu przywódców poszczególnych państw. W Kirgistanie za najbardziej wpływowe osoby w otoczeniu prezydenta Akajewa uchodzili jego żona, córka i syn; główne urzędy w państwie (zwłaszcza w sektorze bezpieczeństwa i gospodarki) za czasów prezydenta Bakijewa sprawowali jego czterej bracia i syn; w Kazachstanie przez lata za najbardziej wpływowe osoby w kraju uchodzili córka i dwóch zięciów prezydenta²⁹; w Uzbekistanie szereg najbardziej dochodowych przedsiębiorstw i sektorów gospodarki podporządkowany jest córce prezydenta, która jednocześnie zdobywa doświadczenie w dyplomacji (i jest traktowana jako potencjalna sukcesorka Islama Karimowa). Podobna sytuacja jest w Tadżykistanie. Podobne schematy oczywiście obowiązują na niższych szczeblach społeczeństwa. Symptomatyczne jest to, że w ramach kolektywizacji rolnictwa w latach trzydziestych XX wieku (również w odniesieniu do koczowników) władze sowieckie szybko zrezygnowały z mieszania grup tworzących kołchozy (generowało to konflikty) i zakładali je właśnie w oparciu o rody (przywykłe do wspólnoty majątku i pracy). Przykładem tego typu polityki w Tadżykistanie było przesiedlanie tamtejszych górali do rolniczego Chatlonu, tworzenie silnych i spójnych wewnętrznie kołchozów przy równoczesnym kreowaniu barier i napięć między sąsiednimi kołchozami. Ostre napięcia między kołchozami miejscowej i napływowej ludności w warunkach załamania ZSRR przerodziły się w starcia i stanowiły preludium do wojny domowej (w latach 1992-97).

Struktury społeczne w Azji Centralnej są mocno zhierarchizowane, z wyróżnioną osobą cieszącą się szczególnym – i niekwestionowanym – autorytetem. Jej podporządkowana jest struktura wzajemnych zależności i powinności opartych na modelu patron-klient; siła lidera i spójność grupy jest podstawą pozycji społecznej poszczególnych członków grupy. Jedną z konsekwencji takiego modelu jest przenoszenie go na poziom polityki centralnej i stosunkowo

²⁹ Obecnie jeden z nich, Timur Kulibajew, kontrolujący między innymi strategiczny sektor energetyczny uchodzi za przyszłego następcę prezydenta Nazarbajewa.

wysoka akceptacja społeczna rozwiązań autorytarnych. Struktury i powiązania nieformalne są zdecydowanie mocniejsze niż oficjalne (choć optymalnie powinny się ze sobą pokrywać). Powszechne jest przekonanie, że, czy to w biznesie, czy w polityce decydujące znaczenie mają układy, *krysza* (czyli ochrona i patronat wyżej postawionej osoby) i osobiste/grupowe zobowiązania. Przyjęte jest, że osoba osiągająca sukces zobowiązana jest zapewnić udział w nim tym, którzy ją popierali (rodzinnie, rodowi, ziomkom), stąd ogromne znaczenie mają wszelkie decyzje kadrowe, które zazwyczaj ciągną za sobą wymianę wszystkich szczebli poniżej usuwanej/przyjmowanej osoby. Skrajnym przykładem jest zmiana władzy *de facto* oznaczająca kryzys całej struktury politycznej, biznesowej i in. i groźbę destabilizacji całego państwa. I tak na przykład: konflikt między poszczególnymi grupami regionalnymi doprowadził do wojny domowej w Tadżykistanie³⁰; zmiany personalne w strukturach terenowych w Andżanie były jedną z przyczyn krwawo stłumionych protestów w 2005 roku (patrz niżej); próby umocnienia się pretendującego do następstwa po prezydencie Nazarbijewie jego zięcia Rahata Alijewa wywołały poważny kryzys wewnętrzny w kazachskich elitach na przełomie 2005 i 2006 roku. W modelu tradycyjnym skuteczna władza polegać miała przede wszystkim na umiejętnym rozgrywaniu i równoważeniu interesów poszczególnych grup (w taki model doskonale wpisuje się prezydent Nazarbijew), lub też bardzo ryzykownej eliminacji wszystkich poważnych konkurentów (wariant taki wydaje się być praktykowany w Turkmenistanie, Uzbekistanie i – ostatnio – w Tadżykistanie).

W regionie, a także wśród komentatorów zewnętrznych przyjęte jest (choć zdecydowanie nadinterpretowane) postrzeganie walki politycznej w poszczególnych krajach w kategoriach konfliktu struktur tradycyjnych (między innymi jako grup patronalno-klientalnych). I tak w Kazachstanie, na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku głównym ośrodkiem opozycji miały być elity Starszego Żuzu, zdaniem których prezydent Nazarbijew pochodzący z względnie "słabego" plemienia i niebędący *tore* (czyli potomkiem chanów) miał mieć niewystarczający mandat do sprawowania władzy³¹. Podobnie, wszelkie konflikty polityczne i decyzje personalne w Kazachstanie w latach dziewięćdziesiątych rozpatrywano w kategoriach walk „międzyżuzowych” (zaprzestano tego wobec jednoznacznego zakazu takich spekulacji, jako godzących w spójność narodu, wydanego przez prezydenta). W Kirgistanie powszechnie interpretuje się życie polityczne w kategoriach nie tyle konfliktów programowych, co konfliktów Północ-Południe (czyli Prawe skrzydło kontra Lewe i plemiona grupy Ikczyłik). W ten schemat, zarówno sami Kirgizi, jak też komentatorzy zewnętrzni wpisują przewroty 2005 i 2010 roku: prezydent Akajew z Północy obalony w 2005 roku został przez południowców, z których najsilniejszy okazał się Bakijew, ten zaś obalony został w 2010 r. przez przedstawicieli Północy (prezydentem została Roza Otumbajewa, w 2011 roku zaś Ałambek Atambajew). W Tadżykistanie do niedawna konflikty polityczne interpretowano jako walkę klanów kulabskiego (związanego z obecnym prezydentem) z chodżenckim, karategińskim i badachszańskim. Obecnie wydaje się to nieuzasadnione wobec marginalizacji klanów spoza obozu rządzącego i narastających konfliktów w ramach klanu kulabskiego. W Turkmenistanie, po latach rządów

³⁰ W walce o władzę tak zwany klan kulabski zmarginalizował rządzący wcześniej klan leninabadzki/chodżencki oraz pretendujący do władzy klan karategiński – patrz niżej.

³¹ Faktem jest, że opozycja koncentrowała się w stołecznej Ałmaty na południu i było to jednym z argumentów na rzecz przeniesienia stolicy na północ do Astany; w Kazachstanie rozpowszechniano także genealogie mające świadczyć o chańskich przodkach prezydenta.

Saparmurada Nijazowa, który był wychowankiem domu dziecka i nie był wiązany z tradycyjnym układem plemiennym, powszechnie uważa się, że polityka i biznes zdominowane są przez plemię Teke, bezwzględnie walczące o umocnienie własnej pozycji kosztem innych plemion.

Siła nieformalnych struktur odwołujących się do tradycji lokalnych przy słabości instytucji państwowych i publicznych (trudno je uznać za okrzepłe, efektywne i neutralne) stanowi bardzo duży problem dla mniejszości nie objętych tymi strukturami, zwłaszcza dla mniejszości etnicznych. W czasach rosyjskich, a zwłaszcza w czasach sowieckich, mniejszości – zwłaszcza ludność rosyjska – cieszyły się ochroną aparatu państwowego (w wielu przypadkach były wręcz uprzywilejowane); ich pozycję umacniała względnie duża liczebność (w Kazachstanie o Rosjanach żartowano, że są czwartym *żuzem*). Po roku 1991 przy znacznej emigracji (zwłaszcza ludności europejskiej), presji demograficznej ze strony ludności miejscowej (duży przyrost naturalny), kryzysie instytucji odpowiedzialnych za utrzymanie porządku i praworządności, wreszcie afirmacyjnej polityce nowych władz wobec narodów tytularnych ich sytuacja uległa znacznemu pogorszeniu. Dotyczy to zarówno ograniczenia możliwości awansu społecznego (brak *kryzysy*, preferowanie ludności miejscowej), jak też możliwości radzenia sobie z problemami bytowymi (słabsze zaplecze mogące służyć wsparciem, konieczność rywalizacji z dobrze zorganizowanymi grupami ludności autochtonicznej).

Sytuacja społeczna w Azji Centralnej jest dynamiczna. Mimo względnej siły tradycyjnych struktur społecznych region nie jest skansenem. Dojrzewanie poszczególnych państw sprawia, że umacniają się także jego instytucje - proces ten jest szczególnie widoczny w Kazachstanie; ewoluują także elity i społeczeństwa (na przykład erozja "klanów regionalnych" w Tadżykistanie). Wielką niewiadomą pozostaje oddziaływanie zmian społeczno-kulturowych np. zwiększenie zasięgu oddziaływania kultury masowej typu zachodniego (wciąż głównie za pośrednictwem Rosji), tworzenie się nowych elit, czy w jeszcze większym stopniu masowe migracje zarobkowe. Szacuje się, że na stałe, lub okresowo za granicą (głównie w Rosji) przebywa do dziesięciu procent wszystkich obywateli (głównie młodych mężczyzn) Tadżykistanu i Kirgistanu – brak badań pozwalających określić proporcje między obserwowanymi równoległe procesami modernizacji i retradycjonalizacji będącymi udziałem tych ludzi. Trudno ocenić wpływ długiej nieobecności takiej ilości mężczyzn (zazwyczaj ojców) na stosunki rodzinne w tradycyjnie patriarchalnych społeczeństwach i system wartości, w których wychowuje się młodzież wyżu demograficznego. Niewiadomą pozostają przyszłe konsekwencje nieuchronne zmiany pokoleniowej w elitach rządzących poszczególnymi państwami (szczególnie istotne oczywiście będą zmiany na szczytach władzy dwóch największych państw regionu – Kazachstanu i Uzbekistanu).

DUSZANBE, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

ID AL-FITR, ŚWIĘTO KOŃCZĄCE RAMADANU W DUSZANBE, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

PRZED MECZETEM PIĄTKOWYM W DUSZANBE, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

CHOROG, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

CHODŻENT, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

WESELE UZBECKIE W OSZU, KIRGISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

DUSZANBE, TADŻYKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

STROJENIE SAMOCHODY WESELNEGO W CHODZENCIE, TAD ŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

GARM, 2002, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MOST NA RZECIE SZAKHDARA W CHOROGU, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

CZORKUH, 2004, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

CZYN SPOŁECZNY PRZY MAUZOLEUM B. NAKSZBANDIEGO, KASRI ORIFON, UZBEKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

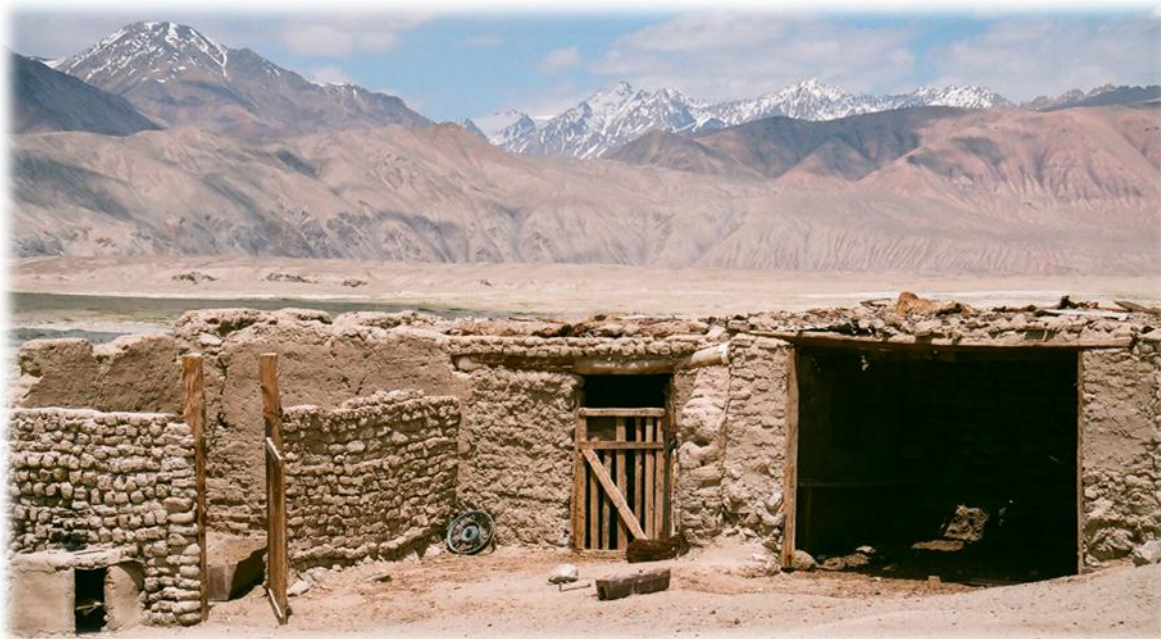
PASMO GÓRSKIE ISHKASHIM W PAMIRZE, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

ALICHUR, PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

AK DŻAR, PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

OKOLICE ISHKASHIM W PAMIRZE, POGRANICZE TADŻYCKO-AFGAŃSKIE, FOT. KAMIL JARNICKI

KIRGIZ, OKOLICE ELI SU, PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

PRODUKCJA ŚMIETANY, PAMIR, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

PRZY DRODZE PROWADZĄCEJ Z CHOROGU DO DUSZANBE, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

ISLAM W AZJI CENTRALNEJ

BUCHARA, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

RYS HISTORYCZNY

Region zetknął się z islamem jeszcze za życia pierwszego pokolenia uczniów Mahometa – pierwsze najazdy arabskie na region miały miejsce w 651 roku. Mawarannahr został podbity i zislamizowany w pierwszej połowie VIII wieku. Islamizacja plemion tureckich rozpoczęła się około X-XI wieku (za czasów Samanidów oraz w państwach Karachanidów i Seldżuków), przełomowym jej momentem było przyjęcie islamu przez Uzbeka, chana Złotej Ordy (XIV wiek), a przez kolejne wieki proces ten był kontynuowany przez bractwa sufickie (głównie jasawijję). Ów proces islamizacji koczowników trwał do początków XIX wieku i istotnym jego elementem było wsparcie mu udzielone przez władze carskie począwszy od Katarzyny II, która widziała w islamie element umacniający wpływy rosyjskie. Jednocześnie, w okresie podboju rosyjskiego islam wielokrotnie był ideologią oporu wobec Rosji (wśród Kazachów, w Kokandzie, Bucharze, od 1916 r. i w czasie wojny domowej po załamaniu caratu jako ideologia basmaczy), ale też podstawą ruchów reformatorskich i modernizacyjnych (ruch dżadidów od końca XIX wieku, po aktywny udział „czerwonych mułłów” w procesie sowietyzacji regionu w latach dwudziestych).

Przełomowym momentem dla islamu w Azji Centralnej była rewolucja bolszewicka i sowietyzacja regionu. Już w okresie intensywnej współpracy bolszewików z dżadidami, której celem była właśnie sowietyzacja regionu, bolszewicy zdecydowanie ograniczyli, a następnie zlikwidowali sądownictwo religijne (do 1927 roku), szkolnictwo religijne (ograniczone do

nielicznych placówek kontrolowanych przez państwo), związane z nimi majątki religijne (*wakfy*), wreszcie radykalnie zmniejszyli liczbę meczetów. W końcu lat dwudziestych islam utożsamiony z siłami reakcyjnymi stał się celem ataków ze strony państwa: w propagandzie, w działaniach społecznych (np. kampania przeciwko, a następnie zakaz noszenia przez kobiety *parandży*), wreszcie w fizycznej likwidacji elit muzułmańskich. Miejsce islamu i duchowieństwa uporządkować miało wprowadzenie scentralizowanej struktury Duchownego Zarządu Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu w 1943 roku, scentralizowanego i ściśle kontrolowanego systemu edukacji (jedyna wyższa uczelnia religijna ZSRR mieściła się w Bucharze) oznaczało to walkę z niekontrolowanymi przez państwo przejawami aktywności religijnej (od tak zwanego „islam ludowego” po dysydenckie ośrodki myśli muzułmańskiej, w tym nielegalne meczety i madrasy, na przykład, związane z Muhammadżanem Rustamowem zwanym „Domla Hindustanim” będącym „duchowym ojcem” działaczy muzułmańskich ery postsowieckiej).

Sytuacja zaczęła się wymykać władzom spod kontroli w początku lat osiemdziesiątych, kiedy to muzułmanów zainspirowała zarówno rewolucja irańska 1979 roku czy rola islamu w wojnie w sąsiednim Afganistanie³². Proces odradzania się islamu przyspieszył w okresie pierestrojki³³, a następnie załamania ZSRR (aktywizacja radykalnych grup w uzbeckiej części Doliny Fergańskiej). Islam stał się żelaznym elementem debat o odrodzeniu tradycji narodowych w momencie załamania ZSRR (hasła islamskie były podejmowane także przez komunistyczną nomenklaturę), a w Tadżykistanie wpisał się głęboki konflikt polityczny (Islamska Partia Odrodzenia Tadżykistanu, IPOT, z ideologią stopniowej islamizacji państwa stała się filarem opozycji w czasie wojny domowej). W kilku przypadkach – zwłaszcza w Dolinie Fergańskiej – środowiska muzułmańskie stały się niezwykle aktywne na gruncie lokalnym. Od 1990 roku dochodziło do ostrych konfliktów między nimi a władzami lokalnymi na tle, na przykład, budowy meczetów. Z czasem ze środowisk tych wyrosły „partie” jawnie nawołujące do budowy państwa islamskiego (m.in. Adolat, Tauba, Islam Laszkarlary, Hizb-i Islami) dysponujące bojówkami egzekwującymi szariat w Namanganie czy Andżanie. W 1992 roku zarówno w Tadżykistanie, jak i w Uzbekistanie władze podjęły próbę siłowego stłumienia radykalnych nastrojów w społeczeństwie. W Uzbekistanie represje te okazały się skuteczne, w Tadżykistanie zaś przyczyniły się do wybuchu wojny domowej (w nią włączyli się także uciekinierzy z Uzbekistanu). Okres wojny domowej w Tadżykistanie był czasem konsolidacji zbrojnego podziemia islamskiego i zacieśniania więzi z afgańskimi mudżahedinami (potem także Talibami). Porozumienia pokojowe z 1997 roku doprowadziły do legalizacji IPOT w Tadżykistanie (choć szykanowana działa do chwili obecnej jako umiarkowana partia muzułmańska) i dalszej radykalizacji Uzbeków nie objętych porozumieniami pokojowymi. W 1999 roku utworzyli oni Islamski Ruch Uzbekistanu, który w tym samym i kolejnym roku podjął nieudane próby wywołania rewolucji islamskiej w Dolinie Fergańskiej (tak zwane „kryzysy batkeńskie”), a następnie przeniósł się do Afganistanu (gdzie ściśle powiązany był i jest z Al-Kaidą). Oskarżany jest o prowadzenie działalności terrorystycznej w regionie.

³² Warto wspomnieć, że w trakcie interwencji sowieckiej, po pierwszym roku/dwóch latach władze zrezygnowały z masowego wysyłania żołnierzy z republik muzułmańskich do Afganistanu w trosce o nierozprzestrzenianie politycznego islamu w ZSRR.

³³ Na przykład w 1990 roku powołano ogólnosowiecką Islamską Partię Odrodzenia, w której szczególnie aktywna była gałąź tadżycka – późniejsza Islamska Partia Odrodzenia Tadżykistanu (IPOT).

Obok nurtu związanego z radykalnym islamem Doliny Fergańskiej i konfliktem w Tadżykistanie, w latach dziewięćdziesiątych XX wieku postępowała reislamizacja społeczeństwa. Jej główny nurt kontrolowany był przez państwo: otwierano meczety, madrasy, akcentowano islam w budowie tożsamości narodowej i państwowej³⁴. Na jego marginesie bujnie rozwijała się, i była też coraz aktywniej zwalczana, działalność środowisk nielegalnych zarówno lokalnych, jak też inspirowanych z zewnątrz (od aktywności misjonarskiej z państw arabskich, po budowę regionalnych struktur panislamskiej partii Hizb ut-Tahrir).

Przełom w podejściu państwa do islamu przyniosły wspomniane kryzysy batkeńskie w 1999 roku i 2000 oraz 11 września 2001, gdy zdecydowanie zaostrozono walkę z niekontrolowanymi formami aktywności muzułmanów, a także kontrolę nad społeczeństwem pod hasłem walki z radykalizmem islamskim. Skrajnym przypadkiem była likwidacja w Uzbekistanie *dżamoatu* Akroma Juldaszewa, biznesmena z Andżanu oskarżanego o radykalizm, co stało zapalnikiem protestów społecznych w Andżanie i okolicy oraz masakry w Andżanie w maju 2005 roku (około siedmiuset ofiar śmiertelnych). Proces reislamizacji społeczeństwa (w tym poszerzania się zaplecza dla radykalizmu) trwa dalej, podobnie jak zaostwienie polityki władz wobec realnej i domniemanej opozycji islamskiej.

SPECYFIKA ISLAMU W AZJI CENTRALNEJ

Dominującą religią w regionie jest islam sunnicki, a jego wyznawcy stosują prawo muzułmańskie według szkoły hanafickiej, podobnie jak około jedna trzecia wszystkich muzułmanów świata. Szkoła hanaficka uchodziła za najbardziej liberalną i otwartą na tradycje lokalne, które nie były sprzeczne z Koranem. Efektem tego jest duże zróżnicowanie wewnętrzne oraz duży udział elementów kultury preislamskiej w islamie (np. szamanizmu, czy adatu - prawa zwyczajowego).

Tradycyjnie w islamie Azji Centralnej ogromną rolę odgrywał sufizm – w swej genezie islamski ruch mistyczny istniejący od około X wieku, akcentujący znaczenie osobistego zjednoczenia muzułmanina (*sufiego, murida, derwisza*) z Absolutem przy wykorzystaniu zespołu praktyk duchowych określonej tradycji (bractwa, *tariką*), pod kierownictwem duchowym mistrza (*murszida, pira, iszana*). W praktyce, w sufizmie szczególnie istotne były: dość swobodna interpretacja szariatu, otwartość na nie-muzułmańskie aspekty duchowości, ogromna rola *iszana* jako autorytetu w życiu duchowym³⁵ i codziennym oraz siła bractw³⁶. W Azji Centralnej szczególnie wpływowe były bractwa: nakszbandija, jasawija, kubrawija i kadirija (których zewnętrzne struktury zostały zniszczone w czasach sowieckich). Praktyki bazujące na sufizmie,

³⁴ Na przykład państwa regionu wstąpiły do Organizacji Konferencji Islamskiej, a ich przywódcy odbywali manifestacyjne pielgrzymki do Mekki.

³⁵ Mistrzowi, na przykład, przypisywano zdolności nadnaturalne, zazwyczaj dziedziczne, co prowadziło do powstawania wpływowych rodów *iszanów*.

³⁶ Jeszcze w XVIII i XIX wieku niektóre miasta Azji Centralnej, jak na przykład Taszkent czy Kaszgar, były *polis* (państwami-miastami) rządzonymi przez bractwa. Bractwa często stawały na czele powstań, między innymi antyrosyjskich.

choćby kult świętych miejsc (*mazarów*) i pielgrzymki do nich (*ziyoraty*), silna wiara w cuda (możliwe dzięki wstawiennictwu *iszanów*) stanowią podstawę islamu praktykowanego w Azji Centralnej.

Islam tradycyjnie odgrywał większą rolę na południu regionu, w ośrodkach miejskich i wśród społeczności osiadłych. Koczownicy i ich potomkowie uchodzą za zdecydowanie mniej religijnych, traktujących islam jako element tożsamości i ograniczających się do niektórych praktyk związanych z życiem rodzinnym.

Od XIX wieku islam w Azji Centralnej podlega ogromnym przemianom. Załamanie polityczne regionu w efekcie ekspansji rosyjskiej zachwiało, a następnie zniszczyło islam jako filar państwa i rządów (tradycyjnie edukacja i sądownictwo, a także legitymacja władz związana była z islamem). Odpowiedzią na ten proces (podobnie jak w całym świecie islamu), były ruchy reformatorskie zmierzające do odrodzenia islamu przez powrót korzeni przy jednoczesnym twórczym wykorzystaniu potencjału modernizacyjnego, jak niosła ekspansja Zachodu (tu Rosji). W praktyce do lat czterdziestych XX w. tendencje te ograniczały się do walki z nie dość muzułmańskimi praktykami i środowiskami (często związanymi z sufizmem i nazywane islamem ludowym, w przeciwieństwie do islamu wysokiego/oficjalnego); działania te często wspierały władze sowieckie (centralizacja i strukturyzacja islamu jako element zwiększenia kontroli nad społeczeństwem), dziś w logikę tych działań wpisuje polityka reżimów Azji Centralnej wobec islamu (choć tu akurat sufizm staje się bezpiecznym i pożądanym elementem budowy tożsamości narodowej - rolę wroga przejął radykalny islam salaficki). Jednocześnie rozpad ZSRR stworzył przestrzeń dla większej roli islamu w życiu publicznym i otworzył region na (fundamentalistyczne) prądy w światowym islamie ostro stawiające sprawę oczyszczenia islamu i aktywnego kreowania przez islam życia społeczno-politycznego. W efekcie islam w Azji Centralnej funkcjonuje na poziomie tożsamości, stylu życia i prywatnej duchowości, a jednocześnie – w coraz większym stopniu – jako dalekosiężny projekt ideologiczny. Pociąga to za sobą zarówno zmiany w praktykach religijnych (rozszerzanie się bazy społecznej dla nowego – salafickiego (pejoratywnie wahhabickiego islamu), jak też zmianę w miejscu jakie zajmuje w życiu społeczno-politycznym.

SZYIZM W AZJI CENTRALNEJ

Szyizm dwunastu imamów (najlicniejszy spośród odłamów szyickich) w Azji Centralnej zajmował marginalną pozycję: wyznawali go przede wszystkim zamieszkujący wielkie ośrodki miejskie Irańczycy (przesiedleńcy z Iranu, kupcy), nieistniejący dziś jako odrębna i znacząca grupa. Wg niepotwierdzonych (choć bardzo prawdopodobnych) informacji znacząco ma rosnąć liczba konwertytów na szyizm w Tadżykistanie, co jest efektem aktywnej działalności kulturalnej i religijnej Iranu w tym kraju (autor w latach czterdziestych spotykał wielu Tadżyków studiujących w szyickich madrasach w Qom).

Tradycyjną w regionie odmianą szyizmu od około X/XI wieku jest ismailizm (w wersji nizaryckiej) będący dominującą religią tadżyckiego Badachschanu i wychodźców z tego regionu zamieszkujących inne regiony kraju (zwłaszcza Duszanbe), których łączna liczba nie przekracza

stu trzydziestu tysięcy. Ismailitami są przedstawiciele nie-tadżyckich, choć irańskich narodów, między innymi, Szugnanów, Roszanów, Iszkaszimów, Bartangów i in. Charakterystyczne dla ismailitów jest ograniczona rola zewnętrznych praktyk religijnych (bardzo liberalne podejście do własnej wersji szariatu, brak meczetów i tym podobnych) na rzecz wymiaru duchowego (ezoterycznego) pod ścisłym kierownictwem obdarzonego szczególnym charyzmatem żywego imama, jakim jest dziś Aga Chan IV. Jego głos w Badachszenie ma szczególne znaczenie w związku z jego ogromną aktywnością charytatywną (uratował region od klęski głodu w czasie wojny domowej), rozwojową (szereg ambitnych projektów edukacyjnych i modernizacyjnych), gospodarczą, polityczną (dzięki niemu Badachszan wycofał się na początkowym etapie z wojny domowej, w której stał po stronie opozycji). Jako społeczność ismailici należą dziś do najlepiej wykształconej grupy w całej Azji Centralnej, są jednak traktowani z dużą nieufnością, jako heretycy (czy wręcz niewierni) i potencjalni separatyści sterowani z zewnątrz.

WSPÓŁCZESNY MECZET W TASZKENCIE, UZBEKISTAN 2005, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MAUZOLEUM (W GŁĘBI GRÓB) B. NAKSZANDIEGO W KASRI ORIFON, UZBEKISTAN 2004, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

NOWY MECZET W OSZU, KIRGISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

MODLITWA PIĄTKOWA WOKÓŁ MECZETU W ANDIŻANIE, 2004, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MIĘDZY SZAMANIZMEM A ISLAMEM, NA GÓRZE TRON SALOMONA W OSZU, KIRGISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MAZARA NA GÓRZE TRON SALOMONA, OSZ, KIRGISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MIĘDZY ISLAMEM A SZAMANIZMEM, SAMARKANDA, UZBEKISTAN 2004, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MAUZOLEUM B. NAKSZBANDIEGO W KASRI ORIFON, UZBEKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MADRASA W KOKANDZIE, 2004, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

CHODŻENT, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

CHARAKTERYSTYKI KRAJOWE

KAZACHSTAN

DANE PODSTAWOWE

Nazwa kraju: Republika Kazachstanu (Қазақстан Республикасы)

Powierzchnia: 2 717 300 km²

Stolica: Astana 701 378

Liczba ludności: 15 776 492 (2009) www.stat.kz

Skład etniczny: Kazachowie 60,5%; Rosjanie 24,5%; Uzbegy; 2,9%; Ukraińcy 2,7 %; Ujgurzy 1,5%; Tatarzy 1,4%; inni 5% (2009) www.stat.kz

Skład religijny: 70,2% muzułmanie 26,6 chrześcijanie; 0,1% buddyści www.stat.kz

Struktura wiekowa: 0-14 lat – 21,6%; 15-64 lat 71%; powyżej 65 lat – 7,4% CIA World Factbook

Średnia wieku 30,2 lata CIA World Factbook

Poziom analfabetyzmu: 0,5% (CIA World Factbook)

Struktura zatrudnienia: rolnictwo 28,2%; przemysł 18,2%; usługi 53,6% CIA World Factbook

Ludność poniżej progu ubóstwa: 8,2% (2009) CIA World Factbook

Dane gospodarcze (IMF)

	2000	2010	2015 (prognoza)	Polska (2010)
PKB wzrost (%)	9.800	7.251	6.300	3.799
Wysokość PKB (mld USD)	18.275	148.047	283.634	469.401
PKB per capita (USD)	1,229.359	9,008.699	17,173.126	12,322.773
PPP (PKB per capita mierzona siłą nabywczą (int USD)	4,823.386	12,014.671	17,028.972	18,981.111
Całość inwestycji % PKB)	18.531	32.411	32.743	20.760
Rezerwy (% PKB)	21.659	35.328	34.903	16.290
Inflacja	9.803	7.969	6.273	3.100
Wysokość importu towarów i usług (zmiana %)	29.964	5.981	8.513	11.537
Wysokość eksportu towarów i usług (zmiana %)	57.497	22.445	6.506	10.063
Bezrobocie (% siły roboczej)	12.753	5.775	5.500	9.623
Zadłużenie (% PKB)	b.d.	10.683	14.378	54.982 (szacunki)
Rachunek bieżący bilansu płatniczego (mld USD)	0.546	4.319	6.063	-20.982

INFORMACJE OGÓLNE

Kazachstan to największe, najbogatsze i najlepiej rozwinięte państwo regionu, a także jedno z wiodących państw obszaru postsowieckiego. Osiągnięcia Kazachstanu są tym bardziej widoczne, że u progu niepodległości zmagał się ze stosunkowo największym nagromadzeniem trudności, będąc państwem o ogromnej powierzchni, małej liczbie ludności, ogromnym zróżnicowaniu etnicznym, napięciach gospodarczo-społecznych i tym podobnych. W Kazachstanie przeprowadzono najbardziej kompleksowe w regionie reformy gospodarcze, połączone ze stworzeniem względnie efektywnego aparatu państwowego i relatywnie rozbudowanym systemem redystrybucji dóbr w społeczeństwie. Reformy w ograniczonym stopniu dotyczyły kwestii demokratyzacji przy czym w Kazachstanie funkcjonuje miękki autorytaryzm zbudowany wokół osoby prezydenta Nursułtana Nazarbajewa. Trudna do przecenienia rola prezydenta Nazarbajewa w systemie politycznym Kazachstanu może okazać się poważnym wyzwaniem dla państwa w związku ze zbliżającą nieuchronnie perspektywą sukcesji władzy. Kolejnym wyzwaniem jest utrzymanie stabilnego rozwoju gospodarczego i kontrola towarzyszących mu przemian społecznych.

Głównym filarem gospodarki (pośrednio sukcesu gospodarczego) oraz pozycji międzynarodowej Kazachstanu jest efektywne wykorzystanie zasobów naturalnych (głównie ropy naftowej), przy dywersyfikacji tras przesyłu i rynków docelowych, a także przewidywalna, otwarta i niekonfrontacyjna polityka międzynarodowa. Jej symbolicznym ukoronowaniem było przewodnictwo OBWE w 2010 roku oraz przewodnictwo Organizacji Konferencji Islamskiej 2011 roku.

SYTUACJA POLITYCZNA

Centralną postacią i niejako instytucją polityczną Kazachstanu jest prezydent Nursułtan Nazarbajew, nieprzerwanie sprawujący bezpośrednią władzę od 1989 roku. Jego pozycja wynika zarówno z porządku prawnego (między innymi z konstytucji oraz Ustawy o pierwszym prezydencie z 2010 roku.), który daje mu niemal nieograniczone kompetencje w kreowaniu polityki; realiów politycznych (niepodważalna dominacja na scenie politycznej, brak konkurentów, kontrola nad aparatem państwa, kontrola polityki personalnej i umiejętne rozgrywanie interesów poszczególnych grup biznesowo-klanowych), jak też autorytetu jaki zbudował sobie w elicie rządzącej i społeczeństwie. Nazarbajew uosabia sukcesy Kazachstanu (w czym pomaga swego rodzaju kult ojca narodu) i uchodzi za gwarancję ich trwałości. Po ponad ćwierćwieczu rządów nie ma w kraju opozycji zdolnej zagrozić jego władzy. Opozycyjne partie i środowiska odwołujące się do haseł demokratycznych mają – jak się wydaje – słabe poparcie polityczne, co w pewnym stopniu związane jest z ograniczaniem ich działalności przez państwo (na przykład rola czynnika administracyjnego w sterowaniu wyborami; administracyjne metody ograniczania działalności), słabym i ograniczonym przez państwo zapleczem w postaci mediów i organizacji pozarządowych (ograniczane administracyjnymi i nieformalnymi środkami) oraz słabym zapleczem finansowym. W roku 2011 parlament Kazachstanu był jednopartyjny (rządząca Nur-Otan, na czele której stoi prezydent). Dla poprawy wizerunku kraju zmieniono jednak kodeks wyborczy i zapowiedziano przedterminowe wybory na styczeń

2012 roku, z gwarancją, że niezależnie od wyniku wyborczego w parlamencie znajdą się przynajmniej dwie partie (w praktyce koncesjonowana opozycja). Większym wyzwaniem dla władzy są środowiska wywodzące się z obozu rządzącego, a zatem dysponujące środkami finansowymi i wpływami w elitach. W ostatnich latach kilkakrotnie dochodziło do prób stworzenia na bazie części elity rządzącej realnej alternatywy dla prezydenta Nazarbajewa³⁷. Okazały się one nieskuteczne, a inicjatorzy prób podważenia pozycji prezydenta znajdują się obecnie na emigracji. Fakt, że środowiska te dysponują głęboką wiedzą na temat obozu władzy i mechanizmów politycznych rządzących, a także dostępem do mediów docierających do Kazachstanu z zagranicy sprawiają, że dość skutecznie mogą podrywać autorytet prezydenta i jego otoczenia piętnując ich słabości i nadużycia.

Głównym wyzwaniem politycznym stojącym przed Kazachstanem i osią realnych konfliktów jest problem sukcesji po prezydencie Nazarbajewie, od której – zgodnie z system władzy – w praktyce zależeć będzie trwałość i bezpieczeństwo interesów poszczególnych grup. Każdorazowo kampania wyborcza poprzedzająca wybory prezydenckie jest okresem napięcia i oczekiwania na wskazanie ewentualnego następcy oraz pozycjonowania się potencjalnych pretendentów do sukcesji i ich zwolenników. Na przełomie 2005 i 2006 roku napięcie osiągnęło punkt szczytowy, gdy w zagadkowych okolicznościach zginęło dwóch wpływowych polityków, co otwarcie wiązano z działalnością Rahata Alijewa (ówczesnego zięcia prezydenta, m.in. byłego szefa służb specjalnych), co też zakończyło się jego ucieczką z kraju, wysokimi wyrokami, konfiskatą majątku, rozwodem z córką prezydenta i jego przejściem do otwartej krytyki prezydenta. W kategoriach walki o sukcesję postrzegana jest także działalność Muchtara Abljazowa (podobnie jak Alijew w różnych okresach będącego wpływowym i zaufanym "oligarchą" i "opozycjonistą"), przy pomocy zagranicznych mediów próbującego rozgrywać napięcia w elitach i społeczeństwie. W atmosferze spekulacji i plotek za najbardziej prawdopodobnego sukcesora prezydenta uchodzi kolejny zięć prezydenta Timur Kulibajew, od lat kierujący między innymi sektorem energetycznym.

SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA

Kazachstan w skali regionu Azji Centralnej, a pod wieloma względami całej Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) jest liderem i beneficjentem reform gospodarczych i efektywnego wykorzystania potencjału gospodarczego kraju. Filarem gospodarki jest produkcja ropy naftowej sprzedawanej zarówno do Europy (głównie via Rosja), jak też do Chin, co było możliwe m.in. dzięki stworzeniu dobrych warunków inwestycyjnych dla koncernów zachodnich. Jednocześnie Kazachstan rozwinął się w takich sektorach jak: rolnictwo (jest jednym z czołowych eksporterów zbóż), przemysł, system finansowy. Ponadto rozwija swój potencjał tranzytowy na osi Chiny-Europa oraz północ-południe. Wpływy gospodarcze skoncentrowane są w rękach kilku grup biznesowych stanowiących realną elitę państwa a ich działalność jest kontrolowana i regulowana przez państwo/prezydenta. System ten – efektywny na poziomie makroekonomicznym – w praktyce utrudnia rozwój niezależnego małego i drobnego biznesu.

³⁷ Na przykład utworzenie w 2000 roku umiarkowanego opozycyjnego Demokratycznego Wyboru Kazachstanu; próby emancypacji politycznej i budowy zaplecza politycznego przez byłego zięcia prezydenta – Rahata Alijewa czy Muchtara Abljazowa.

Należy uważać go również za nieprzejrzysty i korupcyjogenny. Kazachstan jest najpoważniejszym, najbardziej atrakcyjnym i najmocniej powiązany z rynkami światowymi państwem regionu.

Sytuacja społeczna w porównaniu z krajami sąsiednimi jest relatywnie dobra. Dobrobyt i względna stabilność polityczna przekłada się na stosunkowo wysoki poziom życia, zarobków, a także na intensywny rozwój infrastruktury. Kazachstan jest krajem przyjmującym migrantów zarobkowych z innych krajów Azji Centralnej.

Kazachstan jest najbardziej wieloetnicznym państwem regionu; w minionym dwudziestolecu zaszły tutaj największe procesy migracyjne. Początkowo wyjechali Niemcy, Polacy, Rosjanie i inni; w latach dziewięćdziesiątych XX wieku rozpoczęto akcję repatriacji Kazachów z Iranu, Chin, państw Azji Centralnej, co między innymi doprowadziło do korzystnej dla Kazachów zmiany struktury etnicznej. Oficjalną ideologią państwa jest "kazachstańskość" podkreślająca wieloetniczność państwa; w praktyce promowany jest język i kultura kazachska (między innymi w mediach) oraz preferowane obsadzanie głównych stanowisk (zwłaszcza politycznych) etnicznymi Kazachami. Napięcia etniczne - potencjalnie niebezpieczne szczególnie w latach dziewięćdziesiątych - w Kazachstanie miały jednak charakter sporadyczny, lokalny i bez tendencji do zaostrzania się, co traktowane jest, jako jedno z ważniejszych osiągnięć dwudziestolecia i co w znacznym stopniu osiągnięto dzięki stabilności politycznej.

Względnie wysoki poziom życia, bezpieczeństwa i stabilności promuje w Kazachstanie postawy konformistyczne, czego efektem jest powszechna akceptacja istniejącego systemu politycznego. Paradoksalnie napięcia zaczynają się pojawiać wraz z utwaleniem przekonania o stabilności i rozwoju państwa na bazie poczucia narastającego rozwarstwienia społecznego. Przejawem tego są strajki na tle płacowym (żądania podwyżek lub zmian w systemie premiowania) w przedsiębiorstwach związanych z przemysłem wydobywczym a dokładnie w spółkach powiązanych z państwowym gigantem KazMunaiGaz. Strajki takie miały miejsce w 2010 roku, oraz 2011 roku (w maju 2011 roku rozpoczęły się strajki w Nowym Uzenie). Charakterystyczne jest, że strajki dotyczą zachodniego Kazachstanu, gdzie pensje są 1,5-2 razy wyższe niż w pozostałej części kraju, dlatego też nie znajdują zrozumienia i poparcia w pozostałych częściach kraju. Zachodni Kazachstan jest jednocześnie miejscem, gdzie najmocniej widać przemiany społeczne związane z gwałtownym rozwojem gospodarczym w tym: masowy napływ ludności (1-1,5 miliona w ostatnich latach, w tym większość to repatrianci - tak zwani Oralmani czyli "przybysze"), relatywnie słabo rozwinięta infrastruktura, słaba tkanka społeczna, wysoki stopień przestępczości oraz poczucie zmarginalizowania miejscowych elit (wywodzących się z Młodszego Żuzu - słabo reprezentowanego w elicie politycznej kraju). Dodatkowym wyzwaniem stojącym szczególnie przed tym regionem jest rozprzestrzenianie się tam - zwłaszcza wśród młodzieży - idei radykalnego islamu. Jak się wydaje obecnie środowiska te są wciąż słabo zorganizowane i w związku z tym nie formułują one postulatów politycznych; w 2011 roku doszło jednak do pierwszych aktów terroru w zachodnim Kazachstanie - o ograniczonej co prawda skuteczności i wskazujących na brak doświadczenia ich organizatorów, potencjalnie jednak niebezpiecznych w przyszłości.

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

O międzynarodowej pozycji Kazachstanu decyduje jego potencjał gospodarczy, położenie (między Rosją, Chinami oraz pozostałymi państwami Azji Centralnej) i ostrożna polityka międzynarodowa. Astana (a wcześniej Ałmaty) prowadzi politykę współpracy i nie-konfrontacji z Rosją, a ponad to zrównoważonej współpracy (zwłaszcza gospodarczej) z Zachodem i Chinami. Kazachstan jest głównym ośrodkiem idei integracyjnych, zarówno w wymiarze regionalnym, jak też WNP, przy czym ich realizacja (między innymi Unia Celna, Eurazjatycka Wspólnota Gospodarcza, na innym poziomie Szanghajska Organizacja Współpracy) służy promocji interesów gospodarczych Kazachstanu. Kazachstan pretenduje (i poza tradycyjnym rywalem – Uzbekistanem – jest tak postrzegany zarówno przez sąsiadów, jak też przez światowe mocarstwa) do ogrywania roli regionalnego lidera, wzoru transformacji i patrona mniejszych państw. Prezydent Nazarbajew nie skrywa przy tym ambicji do odgrywania roli ważnego gracza w skali całego kontynentu, a szerzej także w skali globalnej. Przejawem tego były uwieńczone sukcesem zabiegi o przewodnictwo w Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w 2010 roku, przewodnictwo w Organizacji Konferencji Islamskiej w 2011 roku, inicjowanie rozmów, na przykład, na temat energetyki jądrowej, a w wymiarze lokalnym na przykład nagłościone konsultacje z prezydentami Rosji i Stanów Zjednoczonych na temat przywrócenia stabilności w Kirgistanie w czasie kryzysu w 2010 roku. Kazachstan traktowany jest także jako ważny element rozwijanych w ostatnich latach szlaków komunikacyjnych na linii Chiny-Europa i Chiny-Bliski Wschód, z czym wiążą się zarówno wielkie nadzieje na wzrost znaczenia Kazachstanu, jak też obawy o chińską dominację, którymi tłumaczy się zazwyczaj otwartość na bliską współpracę z Rosją.

OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA

W wymiarze politycznym Kazachstan jest państwem miękkiego autorytaryzmu. W obecnym systemie dominacja państwa/prezydenta w sferze politycznej i społecznej jest niepodważalna, a przeprowadzenie zmian w kraju na drodze demokratycznej w zasadzie niemożliwe. Jednocześnie charakterystyczne dla Kazachstanu (szczególnie na tle sąsiadów) jest używanie "miękkich" instrumentów nacisku, przede wszystkim nieformalnej presji na środowiska opozycyjne/niezależne i media, nie zaś otwartych i brutalnych represji. Do takich działań należą między innymi ścisła kontrola NGO – przy czym typowa jest tu ich neutralizacja poprzez dofinansowywanie, używanie presji ekonomicznej wobec mediów, blokada działalności (na przykład zablokowanie dostępu od drukarni) czy też dyskusyjne wyroki sądowe niezwiązane bezpośrednio z polityką³⁸. Oddzielną kwestią, typową dla całego regionu jest fakt, iż większość NGO (zwłaszcza zajmujących się kwestiami praw obywatelskich) zakładana była przez etnicznych Rosjan i na nich oparta – postępująca kazachizacja życia publicznego przyczynia się do ograniczenia pola ich działalności. Przypadki brutalnych ataków na przedstawicieli opozycji, w tym ich fizyczna eliminacja z powodów politycznych, mają charakter

³⁸ Na przykład głośny wyrok na działacza na rzecz swobód obywatelskich, Ewgenija Żowtisa w 2010 roku po wypadku samochodowym z jego udziałem.

incydentalny i – jak się wydaje – przypadkowy i nieplanowany³⁹. Zdecydowanie bardziej widoczne są kontrowersyjne działania władz (sądów) w przypadku konfliktów pomiędzy członkami elity rządzącej (na przykład casus wspomnianych wyżej Alijewa i Abljazowa).

Dochodzi również do naruszeń praw obywatelskich na poziomie lokalnym. Choć, dotyczą one takich kwestii jak: dyskusyjna niezawisłość sądów, złe warunki w więzieniach, przypadki tortur i tym podobne, to jednak nie mają charakteru systemowego. Ponadto, podnoszone są problemy mniejszości etnicznych związane z preferowaniem etnicznych Kazachów na ważnych stanowiskach; mniejszości religijnych⁴⁰ związane z odmową rejestracji, trudnościami wizowymi, z jakimi mają do czynienia duchowni i inne.

CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI

W chwili obecnej Kazachstan nie wydaje się być zagrożony konfliktem zbrojnym, terroryzmem na dużą skalę i masowymi protestami politycznymi i społecznymi.

Hipotetycznie największym wyzwaniem dla kraju może być sukcesja władzy po prezydencie Nazarabajewie – niejasny jest nie tylko następca, ale też realny mechanizm zmiany władzy. Obawy dotyczące sukcesji związane są przede wszystkim z ryzykiem wstrząsów i przetasowań w elitach politycznych i biznesowych⁴¹ oraz ryzykiem obniżenia autorytetu władzy⁴². Potencjalnym wyzwaniem w przyszłości mogą stać się napięcia na tle socjalnym a także lokalne narastanie tendencji radykalnych wśród muzułmanów (patrz wyżej). Sprzyja temu zarówno dynamika zmian społecznych i gospodarczych, jak też słaba dotychczas efektywność państwa w rozwiązywaniu problemów leżących u źródeł problemów. Ryzyko wstrząsów społecznych może wzrosnąć w przypadku kryzysu gospodarczego i ewentualnej eskalacji napięć politycznych (na przykład turbulencji i osłabienia lokalnych struktur państwa; poważnych napięć w elitach i zmianach własnościowych czy też ogólnej brutalizacji życia publicznego).

³⁹ Jednym z nielicznych tego rodzaju przypadków było zabójstwo Ałtynbeka Sarsnbajewa w 2006 roku przez członków służb specjalnych o inspirację którego oskarżony był Rahat Alijew.

⁴⁰ Zwłaszcza protestanckich grup misyjnych, salafickich ugrupowań muzułmańskich; w znacznie mniejszym stopniu na przykład Kościoła Katolickiego.

⁴¹ Takie wstrząsy miałyby tendencje do przenoszenia się na poziom lokalny.

⁴² Żaden z polityków kazachskich nie może aspirować do odgrywania roli prezydenta Nazarabajewa, czy też liczyć na automatyczne przejęcie jego formalnych i nieformalnych prerogatyw.

KIRGISTAN

DANE PODSTAWOWE

Nazwa kraju: Republika Kirgiska (Кыргыз Республикасы)

Powierzchnia: 199,900 km²

Stolica: Biszkek (szac. 1,250,000)

Liczba ludności: 5 362 793 (stat.kg)

Skład etniczny: Kirgizi 70,9%; Uzbegy 14,3%; Rosjanie 7,8%; Dunganie 1,1%; inni

Skład religijny: muzułmanie 82%; chrześcijanie, inni

Przyrost naturalny: 1,4% (2011) CIA WorldFacbook

Struktura wiekowa: 0-14 lat 29,3%; 15-64 lat 65,4%; powyżej 65 lat – 5,3%; średnia wieku 25 lat; CIA WorldFacbook;

Poziom analfabetyzmu: 1,3%

Struktura zatrudnienia: rolnictwo 48%; przemysł 12,5%; usługi 39,5% CIA WorldFacbook

Ludność poniżej progu ubóstwa: 40% (2004) CIA WorldFacbook

Dane gospodarcze (IMF)

	2000	2010	2015 (prognoza)	Polska (2010)
PKB wzrost %	5.398	-1.358	4.958	3.799
Wysokość PKB (mld USD)	1.368	4.615	7.748	469.401
PKB per capita (USD)	277.921	842.583	1,345.767	12,322.773
PPP (PKB per capita mierzona siłą nabywczą (int USD)	1,337.434	2,200.134	2,938.290	18,981.111
Całość inwestycji (% PKB)	20.010	24.872	25.335	20.760
Rezerwy (% PKB)	15.692	17.676	20.791	16.290
Inflacja	9.569	18.932	3.318	3.100
Wysokość importu towarów i usług (zmiana %)	0.469	-15.765	8.074	11.537
Wysokość eksportu towarów i usług (zmiana %)	10.522	-20.143	7.180	10.063
Bezrobocie (% siły roboczej)	7.500	9.331 (szacunki)	7.979	9.623
Zadłużenie (% PKB)	122.272	62.638	56.407	54.982 (szacunki)
Rachunek bieżący bilansu płatniczego (mld USD)	-0.059	-0.332	-0.352	-20.982

INFORMACJE OGÓLNE

Obok Tadżykistanu Kirgistan jest najmniejszym, najślabszym, najbiedniejszym i najbardziej narażonym na destabilizację państwem Azji Centralnej. Słabość Kirgistanu wynika z jego położenia w kontekście oddalenia od centrów polityczno-gospodarczych; trudnego sąsiedztwa z niestabilnym Tadżykistanem i realizującym hegemonistyczną politykę Uzbekistanem; otoczenia przez państwa o autorytarnym charakterze; rozgrywek geopolitycznych, których Kirgistan jest polem; słabości struktur państwowych oraz specyfiki klasy politycznej (między innymi ze względu na jej duże rozdrobnienie); zróżnicowania wewnętrznego (w tym: etnicznego, regionalnego, geograficznego); słabości gospodarczej i innych. Kirgistan w ostatnich dwóch dekadach dwukrotnie doświadczył obalenia prezydentów, dwukrotnie poważnych ataków ze strony radykałów muzułmańskich, dwukrotnie poważnych i krwawych konfliktów etnicznych oraz – przy ogólnej słabości państwa – okresowo i lokalnie poważnych oznak załamania państwa i jego struktur. Kraj pozostaje w stanie poważnego kryzysu społeczno-gospodarczego, czego przejawem są między innymi masowe migracje zarobkowe. Zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne uwarunkowania nie pozostawiają nadziei na szybką i radykalną poprawę sytuacji.

SYTUACJA POLITYCZNA

Sytuacja polityczna w Kirgistanie należy do najbardziej dynamicznych w skali całego regionu. W swojej dwudziestoletniej historii kraj był dynamicznie rozwijającą się demokracją⁴³ nabierającą z czasem cech miękkiego autorytaryzmu⁴⁴, areną kolorowej rewolucji⁴⁵, upadającym państwem o ograniczonej efektywności i ostrych walkach politycznych (2005-2008)⁴⁶, których efektem był okres realnej dyktatury prezydenckiej (schyłek rządów prezydenta Kurmanbeka Bakijewa 2008-2010), wreszcie kolejnego przewrotu w kwietniu 2010 roku, czemu towarzyszył głęboki kryzys wewnętrzny⁴⁷ i tworzenie zrębów porządku demokratycznego⁴⁸.

Kirgiska scena polityczna jest szeroka, niezwykle zróżnicowana i względnie rozdrobniona – w praktyce funkcjonuje system wielopartyjny, a zgodnie z ostatnimi poprawkami do konstytucji z 2010 roku kluczową rolę odgrywa w nim parlament. Referendum dotyczące zmian w konstytucji (między innymi w zakresie osłabienia pozycji prezydenta) oraz wybory parlamentarne przeprowadzone w październiku 2010 roku, zostały uznane przez

⁴³ Od 1990 roku do połowy lat dziewięćdziesiątych.

⁴⁴ Umocnienie władzy prezydenta Askara Akajewa, koncentracja wpływów w rękach jego najbliższego otoczenia i rodziny.

⁴⁵ Masowe protesty społeczne 2005 na fali niezadowolenia w związku z zafałszowanymi wyborami parlamentarnymi.

⁴⁶ Ich osiądł był przede wszystkim konflikt między prezydentem i parlamentem, a także konflikty w samym parlamencie, przejawem m.in. kilkukrotne zmiany konstytucji w tym okresie

⁴⁷ Między innymi krwawy konflikt kirgisko-uzbecki w czerwcu 2010 roku.

⁴⁸ Referendum i wybory parlamentarne w 2010 roku oraz wybory prezydenckie w 2011 roku (w kontekście zmiany prezydenta na drodze wyborów demokratycznych) były precedensem w skali całego regionu.

obserwatorów za najbardziej demokratyczne w historii Azji Centralnej⁴⁹. Kirgiska scena polityczna jest najbardziej pluralistyczna w regionie, ramy prawne i praktyka są najbardziej demokratyczne; poszczególne siły polityczne relatywnie silne; relatywnie w skali regionu – silne pozostają także instytucje społeczeństwa obywatelskiego oraz antydyktatorskie nastroje społeczne, co wynika z tradycji politycznych Kirgizów, pozytywnych doświadczeń z lat dziewięćdziesiątych, a przede wszystkim z poczucia siły, jakie dało społeczeństwu dwukrotne obalenie "dyktatorów" oraz chronicznej słabości instytucji państwowych.

Najważniejsze problemy Kirgistanu są związane nie tyle z formalnymi aspektami funkcjonowania systemu politycznego (zwłaszcza na poziomie centralnym), czy też szczególną opresyjnością państwa, co z jego chroniczną słabością: jest tak zwanym państwem upadającym (*failing state*). Instytucje państwowe (od administracji lokalnej, sądownictwa, sił porządkowych po szkoły i szpitale) są słabe i nieefektywne, ich podporządkowanie konstytucyjnym organom władzy chwiejne, a możliwość egzekucji porządku prawnego czy administrowania państwem ograniczona. Jest to związane z "ubóstwem" państwa, które ma ograniczone możliwości wsparcia, dużą niestabilnością układu personalnego na szczytach władzy⁵⁰, a przede wszystkim istnieniem nieformalnych i wpływowych grup interesów często powiązanych ze światem przestępczym na poziomie lokalnym. Obecnie problemy te dotyczą przede wszystkim południa kraju (głównie takich miast jak Osz i Dżalalabad). Przejawem tego jest kryzys, w jakim Kirgistan pozostaje po przewrocie w 2010 roku w szczególności na południu kraju⁵¹. Słabość kontroli państwa nad całością terytorium uosabia mer miasta Osz, Melis Myrzachamtow, otwarcie kwestionujący polecenia rządu w Biszkeku w 2010 roku, oskarżany, między innymi, o powiązania z grupami przestępczymi (w tym mafie narkotykowe) oraz o inspirowanie (a co najmniej stronnictwo tolerowanie) pogromów antyuzbeckich. Chronicznym problemem w skali całego kraju były i są problemy z dostawami prądu i gazu, zapaść edukacji i służby zdrowia, czy też samowola i korupcja we władzach, sądach i policji.

SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA

Sytuacja gospodarcza kraju jest zła. Częściowo wynika to z czynników obiektywnych: brakuje strategicznych surowców energetycznych a rozwój dużych projektów hydroenergetycznych hamowany jest oporem Uzbekistanu i niestabilnością kraju; słabo rozwinięta jest gospodarka innych bogactw naturalnych oraz przemysł (zwłaszcza po załamaniu się sowieckich powiązań). Ponadto kluczowym problemem jest głęboka niestabilność państwa, słabość jego struktur i słabość rządów prawa (w tym istnienie układów korupcyjnych) a także brak realnych prób reform od połowy lat dziewięćdziesiątych, co wobec braku własnych środków utrudnia napływ inwestorów zewnętrznych. Sytuacja gospodarcza jest także polem

⁴⁹ Pewne obiekcje pojawiły się przy okazji wyborów prezydenckich w 2011 roku.

⁵⁰ Związana z tym jest ogromna rotacja, czy to w związku z przewrotami, czy dynamiką partyjną, parlamentarną i wyborczą.

⁵¹ Początkowo była to seria oddolnego odwoływania i mianowania urzędników administracji lokalnej (grupy ludzi wchodziły do urzędu i wprowadzały swoich kandydatów), tumultów i starć z użyciem broni palnej – tu skrajnym przykładem jest konflikt kirgisko-uzbecki (pogromy głównie Uzbeków, bezprawne zajęcia ziemi dzierżawionej przez Uzbeków akceptowane przez władze lokalne i inne), a także krwawe porachunki na tle biznesowo-politycznym.

nacisków ze strony innych państw, zwłaszcza Uzbekistanu w kontekście presji gazowej, czy rozgrywek politycznych Rosji⁵². W 2011 roku wzrosły natomiast działania na rzecz wzmocnienia stabilności Kirgistanu w postaci uruchomienia przez Republikę Kazachstanu względnie tanich dostaw gazu oraz uruchomienie funduszu inwestycyjnego.

Sytuacja gospodarcza jest sprzężona z kryzysem społecznym. W porównaniu z okresem sowieckim zdecydowanie obniżył się poziom bezpieczeństwa socjalnego i standard życia. Społeczeństwo kirgiskie jest bardzo młode, co między innymi oznacza zwiększoną presję na rynek pracy. W praktyce rozwiązaniem problemu są masowe migracje zarobkowe (przeważnie do Rosji), które stanowią główne źródło utrzymania dla znacznej części społeczeństwa i są istotnym źródłem pieniądza na rynku. Sytuacja społeczna i demograficzna jest jednym z czynników sprzyjających radykalizacji postaw społecznych⁵³ a obok narodotwórczych wysiłków państwa i ogólnej sytuacji politycznej jest jednym z powodów radykalnego wzrostu nastrojów nacjonalistycznych i szowinistycznych⁵⁴. Wobec skali problemów społeczno-gospodarczych, trudności zewnętrznych oraz względnej słabości władz nie wydaje się prawdopodobne rozładowanie wyżej wymienionych problemów w bliskiej przyszłości.

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

Pozycja międzynarodowa Kirgistanu jest bardzo słaba. Kraj ma bardzo ograniczone możliwości kreowania sytuacji w regionie i nie jest postrzegany jako stabilny i wiarygodny partner polityczny. Wynika to między innymi z niewielkiego w porównaniu z sąsiadami potencjału politycznego, gospodarczego oraz demograficznego a także z niestabilności wewnętrznej. Przez sąsiadów (zwłaszcza przez Uzbekistan, ale też Kazachstan i Chiny) postrzegany jest, jako kraj generujący zagrożenia i w ich ocenie daje zły przykład anarchii i stanowi potencjalne schronienie dla terrorystów. Jednocześnie zdolności sąsiadów do aktywnego i pozytywnego ingerowania/stabilizowania Kirgistanu są ograniczone (w przypadku Chin i Kazachstanu jest jednak istotne wobec skali problemów wsparcie gospodarcze).

Kirgistan zajmuje przy tym ważne miejsce w geopolitycznej rozgrywce w regionie: od 2001 roku służy jako baza tranzytowa dla sił Stanów Zjednoczonych i NATO w Afganistanie (przez Kirgistan przechodzi praktycznie całość personelu służącego w Afganistanie, a także część towarów na potrzeby misji stabilizacyjnej). Jednocześnie jednak obecność amerykańska, choć nie przekłada się na sprawczość w rozgrywkach wewnątrzpolitycznych czy pozycję gospodarczą, budzi żywy sprzeciw ze strony Rosji i Chin jako podważająca ich interesy (zwłaszcza Rosji) i zagrażająca ich bezpieczeństwu (szczególnie Chiny, które czują się "otaczane" przez Stany Zjednoczone). Planowana do 2014 roku obecność sił zachodnich była wielokrotnie

⁵² Motywowane politycznie podniesienie ceł na paliwa w 2010 roku było jednym z katalizatorów protestów, które obaliły prezydenta Bakijewa.

⁵³ Znalazło to wyraz między innymi w masowym poparciu protestów politycznych w 2005 i 2010 roku, ale także w kryminalizacji życia, w towarzyszących przewrotom rabunkach oraz przy bezprawnym zajmowaniu ziemi pod działki budowlane (pod Biszkekiem i w Oszu) a także innych.

⁵⁴ Skrajnym przykładem tylko z 2010 roku jest konflikt kirgisko-uzbecki oraz konflikty z innymi mniejszościami na przykład Turkami i Kurdami; innym wzmocnienie retoryki nacjonalistycznej w dyskursie politycznym (szczególnie w przypadku partii Ata Dziurt).

torpedowana z zewnątrz. Dla Rosji Kirgistan – formalny sojusznik w ramach OUBZ, miejsce stacjonowania sił rosyjskich, formalny uczestnik politycznych i gospodarczych inicjatyw gospodarczych, na przykład WNP i Unii Celnej, do której Biszkek aspiruje – jest jej "wyłączną strefą wpływów", a także istotnym elementem rozgrywek regionalnych, zwłaszcza wymierzonych w Uzbekistan. Rosja traktowana jest jako wpływowy gracz na wewnętrznej scenie politycznej Kirgistanu: o jej poparcie osobiście zabiegają niemal wszyscy politycy tego kraju, Rosji przypisuje się powszechnie, między innymi, sprowokowanie protestów, które w 2010 roku obaliły nie dość podporządkowanego Moskwie prezydenta Bakijewa. Z drugiej jednak strony możliwości Rosji są ograniczone: rozgrywa napięcia w Kirgistanie, nie jest jednak w stanie narzucić np. konkretnych decyzji personalnych; może sprowokować konflikt, ale ma trudności z jego zarządzaniem (co pokazał kryzys w 2010 roku); wreszcie, choć dysponuje siłą militarną nie zdecydowała się interweniować w czasie konfliktu etnicznego w 2010 roku, o co zabiegały władze w Biszkeku i czego – nieformalnie – oczekiwały od Rosji Chiny.

Położenie Kirgistanu w centrum rozgrywek geopolitycznych regionu, choć doraźnie poszerza pole manewru politycznego i wzmacnia jego pozycję negocjacyjną w relacjach z mocarstwami, negatywnie rzutuje na obecną i przyszłą stabilność państwa.

OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA

Dynamika sytuacji wewnętrznej w Kirgistanie utrudnia poddanie jednoznacznej ocenie sytuacji w tym kraju. Chodzi przede wszystkim o względnie demokratyczny charakter państwa, ale też jego słabość. Do poważniejszych aktywnych działań antydemokratycznych ze strony instytucji państwowych dochodziło u schyłku rządów Bakijewa (zwalczano opozycję, społeczeństwo obywatelskie, dochodziło do zabójstw politycznych, siły bezpieczeństwa działały brutalnie i tak dalej). Obecnie zdecydowanie najważniejszym problemem jest nie tyle celowa działalność antydemokratyczna i dyskryminacyjna ze strony państwa, co raczej brak kontroli nad sytuacją i instytucjami o ograniczonych zdolnościach egzekucji porządku prawnego, co znajduje wyraz w, między innymi, poważnych nadużyciach ze strony policji (przypadki pobić, tortur, zabójstw), czy podatnych na naciski sądów. Obszarem szczególnych niedociągnięć i naruszeń ze strony państwa jest postawa wobec mniejszości etnicznych, zwłaszcza Uzbeków w czasie kirgisko-uzbeckiego konfliktu etnicznego w czerwcu 2010 roku. Odnotowano liczne przypadki obojętności wobec pogromów, czy wręcz angażowania się w akcje antyuzbeckie sił porządkowych. Za skrajnie tendencyjnie antyuzbeckie należy uznać decyzje sądów w sprawach dotyczących konfliktu kirgisko-uzbeckiego i ogólny przekaz polityczny ze strony władz (przedstawiających Uzbeków jako stronę *de facto* odpowiedzialną za konflikt), obecnie obojętność wobec licznych przejawów dyskryminacji Uzbeków. Poważne wątpliwości budzi także sposób zwalczania radykalizmu islamskiego przez władze – ich arbitralność i brutalność.

CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI

Fundamentalnym zagrożeniem dla stabilności państwa jest słabość jego struktur i ograniczona zdolność do egzekwowania porządku konstytucyjnego na terenie kraju. Istnieje duże ryzyko umocnienia się tych tendencji, a tym samym wzrostu na poziomie lokalnym samowoli urzędników i przedstawicieli aparatu odpowiedzialnego za utrzymanie porządku (policji, sądów); wzmocnienia roli struktur mafijnych, ewentualnie radykałów muzułmańskich oraz ogólnych tendencji anarchistycznych. Nie można wykluczyć scenariusza głębokiego załamania państwa (*failed state*) i umocnienia się obszarów pozostających poza kontrolą Biszkeku.

Istnieje duża obawa, że nastąpi odnowienie konfliktu kirgisko-uzbeckiego (a w dalszej kolejności eskalacja napięć na tle etnicznym). Uspokojenie sytuacji po czerwcu 2010 roku wydaje się być doraźne i bynajmniej nie rozładowało napięć; postawa władz może świadczyć o bezradności lub wręcz tolerancji dla postaw antyuzbeckich. Na południu (zarówno wśród Uzbeków, jak i Kirgizów) powszechne jest przekonanie, że efektem końcowym konfliktu ma być usunięcie mniejszości uzbeckiej z Kirgistanu. Jako wiarygodne można uznać informacje o wyjazdach – w następstwie konfliktu w 2010 roku – młodych Uzbeków do Afganistanu, w celu zdobycia doświadczenia bojowego i lepszego przygotowania się do kolejnej odsłony konfliktu z Kirgizami.

Nie można wykluczyć znacznego wzrostu nastrojów radykalnie islamskich w Kirgistanie (zwłaszcza na południu kraju). Sprzyja temu kryzys społeczno-polityczny, polityka władz wobec środowisk islamskich (eskalowanie napięć), groźba destabilizacji Afganistanu i Tadżykistanu, a także ryzyko ataków na cele związane z operacją w Afganistanie.

Kirgistan wydaje się być niemal bezbronny wobec zagrożeń zewnętrznych: w przypadku destabilizacji krajów sąsiednich, zwłaszcza Tadżykistanu i Uzbekistanu, narażony będzie na ich skutki np. ewentualny napływ uchodźców, czy wtargnięcie ugrupowań zbrojnych.

Należy liczyć się z tym, że pojawienie się któregośkolwiek z wyżej wymienionych problemów będzie zaostrzać relacje między mocarstwami zaangażowanymi w Kirgistanie (Rosja, Chiny, Stany Zjednoczone), co w praktyce wzmacniać będzie napięcia wewnętrzne.

TADŻYKISTAN

DANE PODSTAWOWE

Nazwa kraju: Republika Tadżykistanu (Ҷумҳурии Тоҷикистон)

Powierzchnia: 143 100 km²

Stolica: Duszanbe (liczba ludności w 2008 roku – 679 400)

Liczba ludności: 7 616 400 (Tajstat)

Skład etniczny: Tadżycy 79,9%; Uzbegy 16,5%; ludy pamiirskie 2,2%; Rosjanie 1,1%; Kirgizi 1,1% (2000)

Skład religijny: Muzułmanie sunnici 85%; mużułmanie szyici 5%; inni 10% (www.state.gov)

Przyrost naturalny: 1,84% – szacunki na 2011 rok (CIA World Factbook)

Struktura wiekowa: 0-14 lat – 33,9%; 15-64 – 62,7%; powyżej 65 lat – 3,4%

Poziom analfabetyzmu: 0,5%

Struktura zatrudnienia: rolnictwo 49,8%; przemysł 12,8%; usługi 37,4% (CIA World Factbook)

Ludność poniżej progu ubóstwa: 53% – w 2009 roku (CIA World Factbook)

Dane gospodarcze (IMF)

	2000	2010	2015 (prognoza)	Polska (2010)
PKB wzrost %	8.300	6.500	5.000	3.799
Wysokość PKB (mld USD)	0.991	5.642	10.297	469.401
PKB per capita (USD)	158.555	733.861	1,207.239	12,322.773
PPP (PKB per capita mierzona siłą nabywczą (int USD)	882.586	1,923.553	2,390.985	18,981.111
Całość inwestycji (% PKB)	15.009	16.579	13.286	20.760
Rezerwy (% PKB)	15.009	18.699	7.390	16.290
Inflacja	60.628	9.804	4.960	3.100
Wysokość importu towarów i usług (zmiana %)	15.140	3.268	9.128	11.537
Wysokość eksportu towarów i usług (zmiana %)	10.903	-0.597	6.486	10.063
Bezrobocie (% siły roboczej)	b.d.	b.d.	b.d.	9.623
Zadłużenie (% PKB)	111.429	36.661	39.729	54.982 (szacunki)
Rachunek bieżący bilansu płatniczego (mld USD)	-0.016	0.120	-0.607	-20.982

INFORMACJE OGÓLNE

Tadżykistan, obok Kirgistanu jest najmniejszym, najsłabszym, najbiedniejszym i najbardziej narażonym na destabilizację państwem Azji Centralnej. Kraj ten jest skrajnie oddalony (i izolowany górami) od ważnych centrów cywilizacyjnych. W okresie swej niepodległości, czyli od 1991 roku, narażony był (i jest nadal) na kłopotliwe sąsiedztwo Afganistanu. Mimo zaostrej autorytaryzmu i koncentracji władzy w rękach prezydenta państwo jest słabe wewnętrznie (między innymi słabe instytucje, ograniczona kontrola nad terytorium) i należy je uznać za "państwo upadające" (*failing state*). Skala problemów społeczno-gospodarczych dotyczących je jest największa w regionie. W Tadżykistanie najmocniej w skali regionu ujawnił się problem radykalizmu islamskiego: w kraju toczyła się krwawa wojna domowa w latach 1992-1997, na jego obszarze schronienie znajdowały liczne grupy radykałów, także obecnie widoczne jest nadawanie islamskiego charakteru problemom społeczno-politycznym. W związku ze swoim położeniem i słabością wewnętrzną Tadżykistan najmocniej narażony jest na rozgrywki geopolityczne.

SYTUACJA POLITYCZNA

Tadżykistan jest państwem autorytarnym. Zarówno w wymiarze formalno-prawnym, jak też praktycznym scena polityczna, instytucje państwowe, proces decyzyjny, gospodarka i tym podobne zdominowane są w Tadżykistanie przez osobę prezydenta (formalnie od 1994 roku), Emomali Rachmona. Jego pozycja początkowo, w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, opierała się na wsparciu nomenklatury i klanów zachodniego Tadżykistanu (rodzimego kulabskiego oraz leninabadzkiego) oraz Rosji i Uzbekistanu. W okresie 1997-2001 – w ramach zmanipulowanego kompromisu kończącego wojnę domową – skutecznie zmarginalizował opozycję związaną ze Zjednoczoną Opozycją Tadżycką (główną siłą opozycyjną w czasie wojny), przede wszystkim rozbijając ją wewnętrznie, dokooptowując część liderów i usuwając pozostałych (na drodze sądowej i, według wszelkiego prawdopodobieństwa, fizycznej eliminacji). W kolejnych latach skutecznie ograniczył wpływy konkurentów we własnym obozie. Mimo formalnie demokratycznego charakteru państwa (konstytucja, legalna opozycja, w tym Islamska Partia Odrodzenia Tadżykistanu IPOT posiadająca dwa mandaty w parlamencie) w praktyce nie funkcjonują demokratyczne mechanizmy i instytucje kontroli, a tym bardziej wymiany elity rządzącej. Skutecznie ograniczone zostały społeczne ośrodki kontroli (media, organizacje pozarządowe, struktury muzułmańskie). Realna opozycja wobec władzy na charakter nieformalny (radykalne organizacje muzułmańskie, liderzy lokalni, prawdopodobnie oponenci w ramach obozu władzy), co sprzyja jej radykalizacji i anarchizacji oraz zaostrza konflikt polityczny w kraju. Tadżykistan zmarnował szanse, jakie – paradoksalnie – dawała wojna domowa zakończona kompromisem politycznym (opozycję dopuszczono do realnej władzy na poziomie trzydziestu procent stanowisk) i zawiódł nadzieje społeczne związane z jej zakończeniem.

Fundamentalnym problemem politycznym Tadżykistanu jest nie tylko niedemokratyczna i niezgodna z konstytucją praktyka władzy, ale też jej słabość i nieefektywność. Mimo chronicznie fatalnej sytuacji społeczno-gospodarczej rząd nie realizuje

żadnego programu głębokich reform mających ją poprawić. Nieefektywne, co więcej skorumpowane, są instytucje państwowe i administracja, od poziomu rządu, przez sądy, policję, służby publiczne, szkolnictwo po służbę zdrowia. Stałym problemem są niedobory prądu i gazu. Dyskusyjna jest efektywność aparatu przymusu. Z jednej strony jest on skuteczny w zwalczaniu opozycji politycznej, w zacieśnianiu kontroli nad potencjalnie niebezpiecznymi meczetami, w likwidacji zbrojnych grup działających na prowincji, czy egzekwowaniu - formalnie dobrowolnej - narodowej zbiórki pieniędzy na budowę hydroelektrowni w Rogunie. Z drugiej jednak strony siły bezpieczeństwa poniosły w ostatnich latach kilka spektakularnych porażek: pacyfikacja Doliny Raszt w 2009 roku okazała się pozorna (ciężkie walki, przy ogromnych stratach po stronie sił rządowych powtórzyły się w 2010 roku); ze ściśle strzeżonego więzienie w Duszanbe w sierpniu 2010 roku zbiegło dwudziestu pięciu więźniów; mimo deklarowanych sukcesów nie zmniejszyło się zagrożenie ze strony radykalnych środowisk muzułmańskich. O niskim morale armii świadczą masowe unikanie służby wojskowej i nagminne wykupywanie się od niej poborowych.

Władze w Duszanbe zachowują nominalną kontrolę nad znacznymi obszarami kraju. Dotyczy to szczególnie następujących regionów: Doliny Raszt/Karategińskiej na wschodzie⁵⁵, obszarów na północy kraju, zwłaszcza w okolicach miasta Isfara (jednego z najsilniejszych ośrodków radykalnego islamu), Badachschanu i pasa przygranicznego z Afganistanem⁵⁶.

Choć na chwilę obecną nie widać realnego konkurenta obozu rządzącego i samego prezydenta, nie żadnych mechanizmów pozwalających na legalne i polityczne rozładowywanie narastających napięć w Tadżykistanie. Oznacza to, że ewentualne konflikty społeczne i polityczne będą miały charakter żywiołowy, a ich rozwiązanie metodami politycznymi (na drodze dialogu politycznego, rozwiązań prawnych i zmian instytucjonalnych) będzie *de facto* niemożliwe, wobec braku wyrazistych, cieszących się szerokim autorytetem społecznym partii i liderów.

SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA

Sytuacja w kraju jest zła. Tadżykistan był najbiedniejszą republiką sowiecką i dotkliwie odczuł załamanie Imperium. Wojna domowa zniszczyła znaczną część wcześniejszego potencjału: obok zniszczeń infrastruktury i zubożenia społeczeństwa, doszło do migracji uchodźczych na masową skalę, zwłaszcza kadr technicznych. Nowe władze zaś nie podjęły skutecznych kroków w celu stymulacji rozwoju gospodarczego kraju. Głównym źródłem dochodów kraju są przelewy gotówkowe od migrantów zarobkowych stanowiące około 40 procent PKB oraz dochody z eksportu, który w 80 procentach ogranicza się do produkcji jednych z zakładów aluminiowych (Talco) i – niezwykle kosztownego społecznie – eksportu bawełny.

⁵⁵ Działy i działają tam nielegalne grupy zbrojne. Podejmowane w 2009 i 2010 roku próby siłowej pacyfikacji tych grup przynoszą ograniczone efekty: mimo użycia ogromnych środków i przy relatywnie ogromnych stratach po stronie rządowej, względny spokój osiągnięto dzięki układom z lokalnymi liderami.

⁵⁶ Mają tu miejsce regularne przypadki przekraczania granicy przez grupy zbrojne – mafijne lub związane z radykałami islamskimi.

Doraźnym rozładowaniem problemów państwa, gospodarczych i politycznych, są masowe migracje zarobkowe, przede wszystkim do Rosji. Dotyczą 0,6-1 miliona obywateli kraju, głównie młodych mężczyzn. Można zakładać, że ich nieobecność w kraju, a jednocześnie pieniądze, które przesyłają czy przywożą do kraju są głównym czynnikiem zabezpieczającym kraj przed wybuchem socjalnym czy politycznym. Mimo tego, napięcie społeczne narasta. Przynajmniej dwukrotnie w ostatnich latach (w 2010 roku w Nureku, w 2011 roku w Chorogu) dochodziło do ataków tłumu na budynki sądów, które wydały rażąco (zdaniem protestujących) niesprawiedliwe (i to pomimo rzekomego przyjęcia łapówek) wyroki. Do napięć o wątkach politycznych dochodziło przy okazji meczów piłkarskich w Kulabie i Duszanbe w 2011 roku. Wzrasta niezadowolenie socjalne, potęgowane, na przykład, podniesieniem cen paliwa przez Rosję w 2011 roku, a następnie obniżeniem wielkości jego dostaw latem 2011 roku. Wzrasta również poziom przestępczości, między innymi, z użyciem broni palnej.

Istnieje poważna obawa o wzrost nastrojów radykalnie muzułmańskich. Jest to przede wszystkim związane z niezadowoleniem z polityki władz, która w islamie widzi poważne zagrożenie dla własnej pozycji w kraju. W ramach ograniczania wpływów islamu w społeczeństwie m.in. zaostrzono przepisy dotyczące rejestracji meczetów i przystąpiono do zamykania meczetów niezarejestrowanych (od 2009 roku); zakazano udziału w modłach w meczetach kobietom i niepełnoletniej młodzieży; odwołano (w 2010 roku); ogranicza się kontakty z zagranicznym ośrodkami muzułmańskimi, w tym odwołano do kraju studentów przebywających za granicą (w 2010 roku); z przestrzeni publicznej usuwa się symbole religijne (na przykład zakazano noszenia chust w szkołach i urzędach), wreszcie zaostrza metody sił bezpieczeństwa zwalczających domniemanych radykałów muzułmańskich.

Istotnym elementem wpływającym na nastroje społeczne jest zanikająca pamięć o tragicznej wojnie domowej i znaczący wzrost udziału młodzieży niepamiętającej wojny w strukturze społecznej. W minionej dekadzie strach przed kolejną wojną oraz pewne nadzieje związane z procesem powojennej normalizacji były istotnymi czynnikami ograniczającymi napięcia społeczne - dziś odgrywają coraz mniejszą rolę.

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

Tadżykistan jest państwem o bardzo słabej pozycji międzynarodowej i minimalnej zdolności forsowania swoich interesów na arenie międzynarodowej. Tradycyjnie traktowany jest jako najważniejszy punkt oparcia w regionie dla Rosji. Tadżykistan związany jest z Rosją zobowiązaniami sojuszniczymi, na jego terytorium stacjonują rosyjskie wojska (201 baza wojskowa), Rosja posiada szereg mocnych instrumentów nacisku politycznego, gospodarczego i społecznego na Tadżykistan. Tradycyjnie również narażony jest na presję polityczną i gospodarczą ze strony Uzbekistanu w związku z hegemonistycznymi ambicjami regionalnymi Uzbekistanu i licznymi napięciami w relacjach dwustronnych. Tadżykistan jest mocno związany z Afganistanem, zwłaszcza podatny jest na negatywne konsekwencje chronicznej niestabilności tego państwa (m.in. zagrożenie działalności bazujących w Afganistanie terrorystów i mafii narkotykowych). Ponadto, Tadżykistan jest obiektem zabiegów Stanów Zjednoczonych o

wsparcie dla misji stabilizacyjnej w Afganistanie⁵⁷ oraz Indii⁵⁸. Tadżykistan utrzymuje bardzo bliskie kontakty polityczne z Iranem, na bazie bliskości kulturowej z Afganistanem (z rządem oraz, nieformalnie, z liderami tadżyckimi na północy kraju). Stale rozwija się współpraca Tadżykistanu z Chinami, zwłaszcza na poziomie gospodarczym (przy czym wysoka dynamika tej współpracy grozi chińską dominacją w Tadżykistanie). Aktywne próby rozgrywania przez Duszanbe mocarstw trwają od 2001 roku. Obecnie obserwuje się ich natężenie, co związane jest z perspektywą zakończenia misji Stany Zjednoczone/NATO w Afganistanie w 2014 roku. Tadżykistan jako bezpośrednie zaplecze Afganistanu będzie ważnym elementem przyszłych scenariuszy regionalnych.

Sytuację tę Tadżykistan próbuje wykorzystać przede wszystkim do wzmocnienia swojej pozycji wobec Rosji. M.in. ogranicza aktywność wojsk rosyjskich na swoim terytorium, opiera się na naciskom rosyjskim na powrót rosyjskich pograniczników do Tadżykistanu, zaostcza retorykę wobec Moskwy domagając się równoprawnego traktowania. Działania te grożą jednak retorsjami ze strony rosyjskiej: stałym zaostżaniem presji politycznej i gospodarczej na Tadżykistan, w skrajnym przypadku próbą odsunięcia od władzy prezydenta Rachmona przy wykorzystaniu napięć wewnętrznych.

OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA

Mimo demokratycznej fasady Tadżykistan jest państwem autorytarnym. Władza prezydenta faktycznie nie podlega kontroli uprawnionych do tego instytucji konstytucyjnych, ani też realnej kontroli ze strony opozycji. Wybory w Tadżykistanie nie mają charakteru demokratycznego. Stale zaostżane jest prawodawstwo ograniczające działalność mediów i organizacji, społecznych oraz religijnych; na szeroką skalę wykorzystuje się administrację państwową, sądy, siły bezpieczeństwa do nieformalnego ograniczania środowisk potencjalnie opozycyjnych, w tym naruszania praw osób podejrzanych o działalność antypaństwową. Poważne zastrzeżenia budził operacje antynarkotykowe i antyterrorystyczne w Dolinie Raszt (w 2009, 2010 roku) – w ich trakcie zginął, między innymi, jeden z liderów opozycji islamskiej Mirzo Zijojew (w 2009 roku); prowadzone były w warunkach blokady informacyjnej. Jednocześnie instytucje państwowe są słabe i nieefektywne w zarządzaniu państwem i egzekwowaniu porządku prawnego – sprzyja temu między innymi wysoki poziom korupcji; towarzyszą liczne nadużycia ze strony funkcjonariuszy państwowych.

⁵⁷ Tadżykistan służy jako obszar tranzytu towarów do Afganistanu i udostępnia lotnisko siłom francuskim.

⁵⁸ Współpraca wojskowa łączy te dwa państwa od wielu lat. New Delhi zabiega, na przykład, o otwarcie bazy lotniczej w Tadżykistanie jako elementu polityki Indii wobec Afganistanu i Pakistanu.

CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI

Tadżykistan jest państwem o dużym potencjale niestabilności. Częściowo wynika to z obiektywnych uwarunkowań społeczno-politycznych, w znacznym stopniu jednak ze złego stanu państwa, polityki jaką prowadzi, nieefektywności prób rozwiązania istniejących problemów.

Najbardziej spektakularnym przejawem aktualnych zagrożeń dla stabilności jest aktywność radykalnych organizacji muzułmańskich. W Tadżykistanie z pewną regularnością dochodzi do aktów terroru (w tym zamachów bombowych) i starć z grupami oskarżanymi o ekstremizm. Jak dotąd jednak skala aktywności domniemyanych terrorystów była dość ograniczona, jedynym w zasadzie celem były służby bezpieczeństwa, a większość starć z siłami bezpieczeństwa miała charakter obronny. Samo przypisanie tym incydentom charakteru islamskiego bazuje na opinii władz tadżyckich. Za fakt należy uznać jednak istnienie organizacji radykalnych, zwłaszcza na północy kraju; nieprzerwana od czasów wojny domowej, aktywność ugrupowań zbrojnych we wschodnim Tadżykistanie czy przenikanie do Tadżykistanu radykałów z Afganistanu. Równoległe (na podobnej zasadzie i z podobną siłą) funkcjonują organizacje kryminalne, zwłaszcza te związane z handlem narkotykami – istnieją poważne poszlaki że współpracują one z przedstawicielami administracji państwowej, co najmniej na szczeblu lokalnym. Na chwilę obecną nie wydaje się, żeby środowiska islamskie (lokalnie bardzo wpływowe) mogły bezdyskusyjnie kontrolować większe obszary kraju, a tym bardziej walczyć o pełnię władzy. Sytuacja może ulec drastycznemu pogorszeniu w przypadku dalszej erozji państwa, protestów społeczno-politycznych na wielką skalę lub radykalnego pogorszenia się sytuacji bezpieczeństwa w Afganistanie (zwłaszcza północnym). Bezpośrednie zagrożenie dla Tadżykistanu stanowiłaby decyzja Al-Kaidy/Talibów o rozszerzeniu działalności zbrojnej i terrorystycznej na Azję Centralną.

W związku z fatalną sytuacją społeczno-gospodarczą oraz słabą kondycją i autorytetem państwa w Tadżykistanie istnieje duże ryzyko wybuchu protestów społecznych na masową skalę. Nie wydaje się, żeby były to protesty o charakterze *stricte* politycznym (z braku siły zdolnej do kierowania nimi), takiego charakteru niemal na pewno nabrałyby wraz z ich ewentualną eskalacją (*casus* arabskiej wiosny). W przypadku ich wystąpienia należy liczyć się z możliwością całkowitego załamania porządku prawnego w Tadżykistanie i poważnymi trudnościami z wyłonieniem siły zdolnej porządek ten przywrócić.

Stabilność wewnętrzna Tadżykistanu jest bardzo mocno związana z sytuacją zewnętrzną i polityką mocarstw. W przypadku zinterpretowania sytuacji w Tadżykistanie jako niestabilnej i zagrażającej interesom graczy zewnętrznych pewne byłoby aktywne zaangażowanie się w ten proces Rosji (być może za pośrednictwem OUBZ), bardzo prawdopodobne Uzbekistanu (zwłaszcza gdyby problemy wiązały się z radykalnym islamem, mocno dotyczyłyby północy kraju z liczną mniejszością uzbecką), na mniejszą skalę (co związane jest ze słabszym instrumentarium) Stanów Zjednoczonych i Chin. Stabilność Tadżykistanu byłaby także zagrożona w przypadku destabilizacji sąsiadów: Afganistanu, Uzbekistanu czy Kirgistanu.

TURKMENISTAN

DANE PODSTAWOWE

Nazwa kraju: Turkmenistan

Powierzchnia: 491 210 km²

Stolica: Aszchabad, 909 000 mieszkańców

Liczba ludności: 4 997 503 (CIA World Factbook)

Skład etniczny: Turkmeni 85%; Uzbegy 5%; Rosjanie 4%; inni 6% (CIA World Factbook)

Skład religijny: muzułmanie 89%; prawosławni 9%, inni 2% (CIA World Factbook)

Przyrost naturalny: 1.138% (CIA World Factbook)

Struktura wiekowa: 0-14 lat – 27,5%; 15-64 lat – 68,4%; powyżej 65 lat – 4,1% (CIA World Factbook)

Średnia wieku: 25,3 lat (CIA World Factbook)

Poziom analfabetyzmu: 0,2%

Struktura zatrudnienia: rolnictwo 48,2%; przemysł 14%; usługi 37,8% (CIA World Factbook)

Ludność poniżej progu ubóstwa: 30% (2004 - CIA World Factbook)

Dane gospodarcze (IMF)

	2000	2010	2015 (prognoza)	Polska (2010)
PKB wzrost %	18.587	9.219	6.762	3.799
Wysokość PKB (mld USD)	5.022	20.001	42.914	469.401
PKB per capita (USD)	1,081.653	3,677.290 (szacunki)	7,288.025	12,322.773
PPP (PKB per capita mierzona siłą nabywczą (int USD)	1,906.803	6,804.976 (szacunki)	9,557.129	18,981.111
Całość inwestycji (% PKB)	b.d.	b.d.	b.d.	20.760
Rezerwy (% PKB)	b.d.	b.d.	b.d.	16.290
Inflacja	7.372	4.804	6.000	3.100
Wysokość importu towarów i usług (zmiana %)	18.245	-6.025	-1.651	11.537
Wysokość eksportu towarów i usług (zmiana %)	69.438	27.607	10.337	10.063
Bezrobocie (% siły roboczej)	b.d.	b.d.	b.d.	9.623
Zadłużenie (% PKB)	43.508	11.769	16.971	54.982 (szacunki)
Rachunek bieżący bilansu płatniczego (mld USD)	0.412	-2.349	3.179	-20.982

INFORMACJE OGÓLNE

Turkmenistan jest najbardziej specyficznym państwem Azji Centralnej. Jego system wewnętrzny stworzony został przez pierwszego prezydenta kraju, Saparmurada Nijazowa (Turkmenbaszę) rządzącego państwem do śmierci w 2006 roku. Jest to państwo totalitarne, rozwijające doświadczenie sowieckie, oparte na specyficznym pojęciu nacjonalizmu, kulcie przywódcy, izolujące się od świata zewnętrznego (skutecznie, czego jednym z przejawów jest szczelna jak na standardy XXI wieku bariera informacyjna). O jego znaczeniu międzynarodowym decydują ogromne złoża gazu ziemnego. Próby wykorzystania tego potencjału są główną (jedyną) osią współpracy ze światem zewnętrznym.

SYTUACJA POLITYCZNA

Centralną instytucją państwa jest osoba prezydenta (do 2006 roku Saparmurada Nijazowa, obecnie Kurbanguły Berdymuhammedowa). Sprawuje on pełnię władzy zarówno w wymiarze formalnym, jak też praktycznym. Nijazow (a także aspirujący do tej samej pozycji Berdymuhammedow) kreował się na ojca i odnowiciela narodu turkmeńskiego, czego szczególnym wyrazem była dwuczęściowa księga pod tytułem „Ruhname”⁵⁹, której studia były obowiązkowym przedmiotem na każdym etapie nauczania; zmiana kalendarza; likwidacja teatrów, filharmonii itp., wreszcie liczne ekstrawaganckie rozwiązania obyczajowe (np. teatralna czołobitność urzędników wobec osoby przywódcy; rozporządzenie o obowiązkowej wymianie złotych zębów). Symbolicznym zwieńczeniem był (i jest) rozwinięty na ogromną skalę kult jednostki; praktycznym pełna kontrola prezydenta nad instytucjami państwowymi i społeczeństwem.

Formalne aspekty funkcjonowania państwa (instytucje, ich statut, mechanizmy prawne) mają charakter fasadowy: większość decyzji podejmuje prezydent, a wcielane w życie są przez zaufanych współpracowników; polityka kadrowa (w tym regularne rotacje, nagłaśniany charakter nagród i kar) główną osią życia politycznego, głównym zagrożeniem obawa o przewrót pałacowy. Najpełniej widoczne było to przy rządach Nijazowa: rotacje, zdemaskowane zamachy stanu, pokazowe procesy przeciwników, ucieczki dyplomatów, wreszcie tajemnicza śmierć (w powracających stale spekulacjach udany przewrót pałacowy). Przy pominięciu przewidzianej konstytucją procedury następcą został wicepremier i minister zdrowia (wg niepotwierdzonych informacji osobisty dentysta Nijazowa), Berdymuhammedow, który natychmiast aresztował potencjalnych przeciwników m.in. wszechwładnego szefa ochrony prezydenckiej i jego syna, uchodzącego za jednego wykonawców przewrotu. Zapowiedzi liberalizacji systemu składane przez nowego prezydenta nie znalazły potwierdzenia w faktach.

W Turkmenistanie nie funkcjonuje żadna opozycja polityczna (większość byłych liderów opozycji przebywa w więzieniach lub na emigracji) i żadne instytucje społeczeństwa obywatelskiego (wolne media, NGO); istniejące struktury tradycyjne (na bazie plemiennie-

⁵⁹ „Ruhname” to mistycyzująca i poetycka wykładania „turkmeńskości” – ducha narodowego, powołania, historii, a także zbiór nauk i wskazówek praktycznych. W swoim charakterze i praktyce państwowej w czasach rządów Nijazowa miała w zastąpić Koran.

rodowej), podobnie jak domniemane podziemne organizacje radykałów muzułmańskich nie stanowią bezpośredniego zagrożenia dla władz. Głównym zagrożeniem pozostaje dalej groźba przewrotu pałacowego (zwłaszcza w przypadku inspiracji zewnętrznej). Poważnym problemem państwa jest słabość jego instytucji.

SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA

Podstawą gospodarki turkmeńskiej jest produkcja i eksport gazu ziemnego: do 2009 roku niemal wyłącznie do Rosji lub za jej pośrednictwem (znacznie mniejsze ilości do Iranu), od 2010 roku także do Chin, które najpóźniej w 2013 roku mają się stać głównym odbiorcą turkmeńskiego gazu. Mimo licznych zabiegów dotąd nie udało się rozpocząć realizacji gazociągu do Pakistanu i Indii za pośrednictwem Afganistanu (projekt od lat dziewięćdziesiątych XX wieku forsowany przez USA), ani też do Unii Europejskiej (przez Morze Kaspijskie, Kaukaz Południowy i Turcję).

Wysokie dochody z gazu ziemnego były podstawą rozbudowanego systemu świadczeń socjalnych (obecnie nieznacznie zredukowanego), co – przy skali propagandy sukcesu i izolacji informacyjnej – jest istotnym elementem stabilizującym sytuację społeczną.

Okres niepodległości to dla Turkmenistanu to okres radykalnej demodernizacji społecznej, w skali nieporównywalnej z żadnym innym miejscem WNP. Jest przede wszystkim efektem specyfiki totalitaryzmu turkmeńskiego: kraj już w latach dziewięćdziesiątych opuściło większość kadr (zarówno miejscowych, jak też rosyjskojęzycznych), co wzmocniło inspirowany przez władze proces załamania systemu edukacji: brakuje kadr, znacznie ograniczono program nauczania (uzupełniając go o kursy ideologiczne, czy obowiązkowy udział w zbiorach bawełny), rozpowszechniła się korupcja (w 2010 roku przyjęcie na prestiżowe studia prawnicze państwowego uniwersytetu w Aszchabadzie gwarantującego pracę w aparacie państwa kosztowało 15-20 tysięcy dolarów). Do minimum ograniczono możliwości studiowania za granicą (kilkukrotnie odwoływano też studentów w związku z sytuacją polityczną na przykład w Kirgistanie w 2010 roku). Świadomie zlikwidowano teatry, filharmonie i tym podobne instytucje jako nie-turkmeńskie. Pogłębiła się izolacja między silnie retradycjonalizującą się prowincją a monumentalnym Aszchabadem.

Spółeczeństwo turkmeńskie pozostaje silnie zdeintegrowane na poziomie państwowym: silna samoświadomość i duma z turkmeńskości nie pozwala pokonywać nieufności i konfliktów między poszczególnymi plemionami i rodami. Tradycyjnie dominuje plemię Teke (obecnie w jeszcze bardziej widocznym stopniu niż w przypadku rządów wychowanka sowieckiego sierocińca – Nijazowa), bardzo silne są animozje historyczne⁶⁰. Przy dużej izolacji i retradycjonalizacji uniemożliwia powstawanie opozycji na bazie regionalnej. Skomplikowane jest podejście do mniejszości rosyjskiej: jej prawa są ograniczane, Rosjanie nie cieszą się uznaniem Turkmenów i nie mają szans w karierze, mają gorszą sytuację jako osoby żyjące poza strukturami rodowymi (są więc "słabsze"), jednocześnie jednak dużym respektem darzy się osiągnięcia cywilizacyjne ery sowieckiej, a w Aszchabadzie - na przekór ideologii - w

⁶⁰ Na przykład bardzo żywy konflikt między Teke a plemionami z okolic Mary/Merwu w związku z ich biernością w czasie oblężenia i masakry w Geok Tepe w 1881 roku.

dobrym tonie jest być Turkmenem rosyjskojęzycznym, nieznającym rodzimego języka (tzn. od pokoleń funkcjonującym w kręgu kultury wyższej). Przy słabości elit, ich koncentracji na kwestiach lokalnych, braku współpracy między elitami lokalnymi, wreszcie faktycznej likwidacji inteligencji zorganizowane protesty społeczno-polityczne wydają się nieprawdopodobne.

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

Podstawowym założeniem polityki zagranicznej Turkmenistanu było i jest uzyskanie możliwości wzrostu wydobycia i dywersyfikacji tras eksportu gazu ziemnego. We wszystkich innych kwestiach Turkmenistan reprezentował postawę defensywną i izolującą, czego symbolem było uzyskanie statusu państwa neutralnego, bojkotowanie wszelkich inicjatyw integracyjnych w ramach WNP, ograniczanie kontaktów politycznych i kulturalnych z Rosją, unikanie działań zadrażniających relacje przede wszystkim z Moskwą. Główną osią relacji z Rosją było użytkowanie infrastruktury przesyłowej gazu ziemnego biegnącej przez jej terytorium, co dla Rosji było gwarancją kontroli polityki i gospodarki Turkmenistanu i prowadziło do regularnych konfliktów na tle cen za gaz, opłat za tranzyt, okresowo blokowania tej trasy. Do 2009 roku jedyną – symboliczną – alternatywą dla tras rosyjskich był niewielki gazociąg do Iranu.

Także z punktu widzenia świata zewnętrznego głównym (i niemal jedynym) powodem zainteresowania był turkmeński gaz. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku Amerykanie wspierali projekt gazociągu transafgańskiego, który miał biec do Pakistanu i Indii (bez większych efektów wrócili do tego pomysłu po 2001 roku). Także dla UE i koncernów europejskich gaz turkmeński ma być koniecznym warunkiem budowy najbardziej ambitnego projektu Południowego Korytarza Transportu Gazu gazociągu Nabucco, na trasie Turkmenistan – gazociąg transkaspijski – Azerbejdżan – Turcja – Unia Europejska. Wskutek zarówno oporów Rosji, jak też problemów z koordynacją w samej Europie, idea ta wciąż daleka jest od realizacji. Obopólne (turkmeńskie i europejskie) zainteresowanie współpracą pozostaje w cieniu sytuacji w dziedzinie praw człowieka (oraz nieprzejrzystej sytuacji prawno-ekonomicznej) w Turkmenistanie: obie strony prowadzą grę pozorów postępującej demokratyzacji i transformacji, która nie jest jednak w stanie przesłonić realnych problemów i różnic. Mimo oporu Rosji i dużej konkurencji doszło do budowy gazociągu z Turkmenistanu do Chin (w latach 2007-2009), który jest wciąż rozbudowany. Choć obecnie dalej Rosja jest głównym odbiorcą gazu turkmeńskiego, sytuacja ta powinna się zmienić na korzyść Chin w przeciągu dwóch lat. W ostatnich latach Chiny stały się w praktyce głównym patronem Turkmenistanu (między innymi dzięki inwestycjom i kredytom); Turkmenistan zaś stał się symbolem cichej, ale bezwzględnej rywalizacji rosyjsko-chińskiej, w której to Chiny są zdecydowanym faworytem.

Turkmenistan ma tradycyjnie napięte lub pełne nieufności stosunki z sąsiednim Uzbekistanem i – przez Morze Kaspijskie – Azerbejdżanem, głównie w związku ze sporami o transgraniczne złoża gazu. Turkmenistan uchodzi za państwo uwikłane w problemy afgańskie: uważa się je za ważny szlak narkotykowy z Afganistanu (przy współpracy turkmeńskich instytucji państwowych) oraz zmuszone do nieformalnych układów (okupowania się) z politycznymi i kryminalnymi ugrupowaniami w Afganistanie.

OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA

Turkmenistan jest najniżej notowanym państwem WNP w kwestiach demokratyzacji i jednym z najniżej notowanym państw w tej kategorii w skali globalnej. Decyduje o tym absolutny brak instytucji i mechanizmów demokratycznych, w tym brak instytucji obywatelskich i wolnych mediów.

Po dwudziestu latach totalitarnych rządów w tym niewielkim kraju (wcześniej siedemdziesięciu latach rządów sowieckich), trudno wskazać grupę szczególnie narażoną na represje, podlegają im z założenia wszyscy obywatele. Istotnym problemem utrudniającym szczegółowe rozpoznanie sytuacji na miejscu jest szczelna blokada informacyjna.

CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI

Najpoważniejszym zagrożeniem dla stabilności państwa jest przewrót pałacowy, przy czym przy zmianie władzy w 2006/2007 roku wstrząsy dotknęły przede wszystkim wybranych członków wąskiej elity politycznej. Poważniejsze konsekwencje miałyby ostrzejsze napięcia w procesie sukcesji – w takiej sytuacji należałoby się liczyć z ich przeniesieniem na poziom całego kraju, co byłoby niebezpieczne zwłaszcza wobec słabej tkanki instytucjonalnej państwa. Wobec skali rywalizacji geopolitycznej o Turkmenistan bardzo prawdopodobne mogłoby być wmieszanie się w proces sukcesji graczy zewnętrznych, zwłaszcza Rosji i Chin, co także groziłoby zaostreniem napięć.

Doraźnie Turkmenistan narażony jest na penetrację ze strony struktur kryminalnych (ewentualnie terrorystycznych i politycznych) ze strony Afganistanu.

Trudno ocenić potencjał wybuchu społecznego – przy ogromnej skali napięć wewnętrznych brak sił mogących je zagospodarować. Można przypuszczać, że w Turkmenistanie działają miejscowe, lub na stałe związane z Afganistanem, siły fundamentalistyczne i terrorystyczne – brak na to jednak jednoznacznych dowodów. Można przypuszczać, że przy słabości struktur państwowych byłyby w stanie względnie łatwo zdestabilizować kraj, a nawet pokusić się o przejęcie władzy, nie wydaje się jednak, żeby – nawet przy najgorszych scenariuszach – były ją w stanie utrzymać.

UZBEKISTAN

DANE PODSTAWOWE

Nazwa kraju: Republika Uzbekistanu (O'zbekiston Respublikasi)

Powierzchnia: 447,400 km²

Stolica: Taszkent (2,2 mln)

Liczba ludności: 27 488 (2009 – www.un.org)

Skład etniczny: Uzbeki 80%; Rosjanie 5,5%; Kazachowie 3%; Karakałpacy 2,5%; Tatarzy 1,5%, inni 2,5% (szacunki 1996 CIA World Factbook 2011)

Skład religijny: muzułmanie 88%; prawosławni 9%, inni 3% (CIA World Factbook 2011)

Przyrost naturalny: 0,94%

Struktura wiekowa: 0-14 lat – 26,5%; 15-64 lat – 68,8%; powyżej 65 lat – 4,7% CIA World Factbook 2011

Średnia wieku: 25,7 (CIA World Factbook)

Poziom analfabetyzmu: 0,7%

Struktura zatrudnienia: rolnictwo 22,3%; przemysł 38,4 %; usługi 39,3 % (CIA World Factbook 2011)

Ludność poniżej progu ubóstwa: 26 % (2008 - CIA World Factbook)

Dane gospodarcze (IMF)

	2000	2010	2015 (prognoza)	Polska (2010)
PKB wzrost %	3.800	8.500 (szacunki)	6.000	3.799
Wysokość PKB (mld USD)	13.717	38.987 (szacunki)	62.237	469.401
PKB per capita (USD)	550.720	1,380.246 (szacunki)	2,075.809	12,322.773
PPP (PKB per capita mierzona siłą nabywczą (int USD)	1,416.988	3,048.296 (szacunki)	4,193.313	18,981.111
Całość inwestycji (% PKB)	19.600	30.667 (szacunki)	30.834	20.760
Rezerwy (% PKB)	21.387	37.341 (szacunki)	35.444	16.290
Inflacja	28.182	12.054 (szacunki)	11.000	3.100
Wysokość importu towarów i usług (zmiana %)	-0.488	-8.860	6.947	11.537
Wysokość eksportu	10.855	-8.433	2.682	10.063

towarów i usług (zmiana %)				
Bezrobocie (% siły roboczej)	0.400	0.200	0.200	9.623
Zadłużenie (% PKB)	42.126	9.955 (szacunki)	18.650	54.982 (szacunki)
Rachunek bieżący bilansu płatniczego (mld USD)	0.245	2.602 (szacunki)	2.869	-20.982

INFORMACJA OGÓLNA

Uzbekistan uchodzi za najważniejszy kraj Azji Centralnej. Wynika to z jego centralnego położenia (graniczy ze wszystkimi państwami regionu), a jednocześnie braku granicy z Rosją, czy Chinami, które swoim sąsiedztwem mogłyby go bezpośrednio ograniczać. W nie mniejszym stopniu wynika to z potencjału demograficznego (niemal połowa mieszkańców regionu to obywatele Uzbekistanu), gospodarczego (złoża surowców, potencjał rolniczy, zwł. bawełna, względnie rozwinięty przemysł i infrastruktura), militarnego i politycznego. Potencjał Uzbekistanu jest sprzężony z historią regionu – tu znajdują się najważniejsze historyczne centra regionu; w czasach sowieckich zarówno sam Uzbekistan był traktowany jako centrum regionu (i odpowiednio doinwestowywany), "uzbeckie" elity narodowe najprężniejsze i promowane przez Moskwę. Po rozpadzie ZSRR władzom udało się skutecznie stłumić napięcia wewnętrzne i doraźnie opanować skutki kryzysu; natychmiast Uzbekistan zaczął pretendować do roli politycznego hegemonu regionu i aktywnego gracza na arenie międzynarodowej (między innymi wobec Stanów Zjednoczonych, wobec konfliktów w Afganistanie czy Tadżykistanie). Ograniczenia tej polityki stały się widoczne szczególnie w pierwszej dekadzie XXI wieku: brak poważnych reform hamuje potencjał rozwoju gospodarczego (Uzbekistan zmuszony był ustąpić prymatu Kazachstanowi); ostry kurs autorytarny eskaluje napięcia społeczne (między innymi w 2005 roku w Dolinie Fergańskiej – krwawo stłumione) i stawia pod znakiem zapytania stabilność całego systemu w przyszłości; agresywna i zmienna polityka zagraniczna (w tym rozgrywanie napięć między Rosją i Stanami Zjednoczonymi) zmniejsza wiarygodność Uzbekistanu na arenie międzynarodowej. Uzbekistan stoi przed poważnym testem wydolności systemu politycznego, społecznego i gospodarczego, który powinien nastąpić najpóźniej z chwilą odejścia prezydenta Islama Karimowa – autora, głównego wykonawcy polityki i symbolu niepodległego Uzbekistanu.

SYTUACJA POLITYCZNA

System polityczny Uzbekistanu zorganizowany jest wokół prezydenta Islama Karimowa, który sprawuje pełnię władzy w republice od 1989 roku. Dysponuje on wszelkimi konstytucyjnymi i praktycznymi uprawnieniami niezbędnymi do kontroli aparatu państwa, jego polityki, sceny politycznej, a także życia gospodarczego i społecznego. Instytucje demokratyczne (na przykład parlament, sądownictwo), partie polityczne, instytucje obywatelskie i społeczne

(od NGO po media) mają charakter fasadowy. Realne znaczenie mają układy patronalno-klientalne oraz system osobistych powiązań skutecznie dotąd kontrolowany i rozgrywany przez prezydenta. Częściowo rolę tych grup spełniają tak zwane „klany regionalne” (zwłaszcza samarkandzki, z którego wywodzi się sam prezydent, taszkencki, fergański i mniejsze), częściowo układy resortowe i branżowe (szczególnie wyróżnia się sektor siłowy, z dominującą jak się wydaje od 2005 roku pozycją Służby Bezpieczeństwa Narodowego). W Uzbekistanie faktycznie nie istnieje skonsolidowana opozycja – bezwzględnie zwalczana jest przez władze od momentu uzyskania niepodległości: już w początku lat dziewięćdziesiątych zlikwidowano opozycję odwołującą się do haseł demokratycznych i narodowych (liderzy przebywają na emigracji), przede wszystkim zlikwidowano radykalne ośrodki muzułmańskie w Dolinie Fergańskiej – ich liderzy kontynuowali walkę z terytorium Tadżykistanu i Afganistanu. Do dziś realne i domniemane środowiska muzułmańskie, oskarżane o działalność wywrotową i terrorystyczną są traktowane jako główne zagrożenie dla stabilności. Mimo potencjalnego zagrożenia jakie stanowią te środowiska, poważnego zaplecza zagranicznego, powtarzających się ataków, i starć nie wydaje się, żeby były one dosyć silne, by fundamentalnie zagrozić istniejącemu systemowi. Z całą bezwzględnością tłumione są także protesty społeczne zwłaszcza nawiązujące do kwestii politycznych. Do takich należały protesty w Andżanie i okolicznych miasteczkach w maju 2005 roku (patrz niżej), które natychmiast krwawo stłumiono (około siedemset osób zabitych). Równolegle "zneutralizowano" istniejące NGO (większość zagranicznych zamknięto), zaostrzono kontrolę nad mediami i wprowadzono skuteczną blokadę informacyjną kraju i inne.

O dotychczasowej sile systemu stanowi nie tylko aparat represji; wpisany weń jest całokształt powiązań gospodarczo-finansowych (z jego nieprzejrzystością, siłą powiązań klientalnych i korupcyjnych), i utrwalane przez propagandę państwową przekonanie społeczeństwa o braku realnej alternatywy dla systemu ogromnych kosztach towarzyszących ewentualnym próbom jego podważenia. Znakomita większość wyzwań stojących przez Uzbekistanem w kwestii politycznej (przede wszystkim dotyczących stabilności i przyszłości systemu) związana jest dziś z sukcesą władzy po prezydencie Islamie Karimowie. Istnieje obawa, że zmiana dokonywać się będzie nie tyle w oparciu o porządek konstytucyjny, co o realny układ sił w elicie rządzącej. Dziś możliwe są niemal wszystkie warianty: od wskazania następcy (pojawiają tu liczne spekulacje), przez kompromis w ramach elity po walkę w ramach elity. Bez wątplenia jednak przyszły przywódca będzie miał zdecydowanie słabszą pozycję i będzie zmuszony walczyć o realną władzę. Należy liczyć się z poważnymi napięciami społecznymi towarzyszącymi procesowi sukcesji. Wynikałyby one zarówno z poczucia osłabienia kontroli ze strony aparatu bezpieczeństwa, jak też z ich podsycania i rozgrywania przez przedstawicieli elit walczących o władzę i pozycję w państwie.

SYTUACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA

Mimo względnie pozytywnych wskaźników makroekonomicznych (w tym ograniczonych negatywnych skutków światowego kryzysu gospodarczego) sytuacja gospodarczo-społeczna w Uzbekistanie jest zła. Jednym z najważniejszych tego powodów jest ścisła kontrola państwa nad gospodarką oraz nieprzejrzyste reguły gry gospodarczej faworyzujące powiązane z władzami

grupy interesów (klany/układy patronalno-klientalne). Słabość rządów prawa, korupcja, brak reform gospodarczych, uzależnienie od koniunktury politycznej dalece ograniczają atrakcyjność Uzbekistanu dla inwestycji zagranicznych, blokują napływ technologii i utrudniają budowę mocnych więzi handlowych. Symbolem (ale bynajmniej nie jedynym przypadkiem) problemów gospodarczych jest zarejestrowana w Szwajcarii firma Zeromax – największa w swoim czasie firma prywatna obsługująca kontakty handlowe, zwłaszcza z Zachodem. Jej mocną pozycję na rynku wiązano z osobą córki prezydenta, Gulnary. Jednak w 2010 roku jej aktywa zostały zamrożone, a udziałowcy firmy do dziś bezskutecznie próbują procesować się z Uzbekistanem.

Zdecydowanie bardziej bezpośrednio przełożenie na sytuację społeczną mają działania godzące w drobny biznes: i tak na przykład szereg działań podjętych w latach 2002-2004 doprowadziło do załamania handlu bazarowego i wzmocnienia powiązanych z władzami hurtowników i pośredników, co stało się jedną z przyczyn serii protestów w Dolinie Fergańskiej w latach 2004-2005, z kulminacją w Andizanie. Szerszym problemem pozostaje ogólna niewydolność i archaiczność gospodarki, problemy na rynku pracy wzmocniane, między innymi, presją demograficzną. Doraźnym rozładowaniem napięć jest rosnąca fala migracji zarobkowych, głównie do Rosji, ale też do Kazachstanu (szczególnie drażliwa ze względów prestiżowych dla Uzbekistanu i Uzbeków).

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

Uzbekistan ma ambicje odgrywania roli hegemonu regionalnego. W minionych dwudziestu latach Uzbekistan aktywnie angażował się w konflikty zbrojne w swoim sąsiedztwie, zwłaszcza w wojnę domową w Tadżykistanie, na mniejszą skalę w wojnę domową w Afganistanie w latach dziewięćdziesiątych. Bombardował także bazy Islamskiego Ruchu Uzbekistanu na terytorium Tadżykistanu w 1999 i 2000 roku i przeprowadzał operacje specjalne na terytorium Kirgistanu w poszukiwaniu uzbeckich opozycjonistów. Kilukrotnie balansował na krawędzi wojny z Turkmenistanem (powodem był spór o złoża gazu, wodę i osobista wrogość między prezydentem Karimowem i Nijazowem). Uzbekistan oskarżano o wspieranie separatyzmu uzbeckiego w Tadżykistanie. Manifestacje siły towarzyszyły także konfliktom granicznym z Kirgistanem i Kazachstanem. Uzbekistan wielokrotnie wykorzystywał także presję ekonomiczną (szantaż gazowy, blokadę komunikacyjną) wobec Kirgistanu i Tadżykistanu. Gospodarczą (a do pewnego stopnia polityczną) rywalizację o dominację z Kazachstanem przegrał w czasie ostatniej dekady; utrzymuje jednak swój status silnego, asertywnego, ale też budzącego niepokój, gracza regionalnego. W ostatnich latach głównym motorem polityki regionalnej jest obawa o import niestabilności z Kirgistanu i Tadżykistanu (niepokoje społeczne i polityczne; radykalizm islamski), a także chęć zablokowania niekorzystnych dla Taszkontu projektów hydroenergetycznych w Kirgistanie i Tadżykistanie (z sygnalizowaną gotowością użycia siły, gdyby miało dojść do ich realizacji). Poważnym wyzwaniem dla Uzbekistanu jest tłący się konflikt etniczny w sąsiednim Kirgistanie, którego ofiarą pada przede wszystkim mniejszość uzbecka. Taszkent zachował daleko posuniętą

wstrzeźliwość w czerwcu 2010 roku⁶¹, co jak się wydaje powodowane było obawą o eskalację konfliktu, interwencję rosyjską i destabilizację wewnętrzną.

W wymiarze regionalnym Uzbekistan próbuje aktywnie rozgrywać rywalizację Rosji i Stanów Zjednoczonych w regionie w celu budowy własnej podmiotowości. Zależnie od koniunktury (na przykład w latach: 1998, 2001, 2008, aż do chwili obecnej) rozwija współpracę polityczną (i wojskową) ze Stanami Zjednoczonymi. Między innymi, w latach 2001-2005 udostępniał swoje terytorium dla bazy sił amerykańskich działających w Afganistanie, dziś jest główną odnogą tak zwanego „korytarza północnego” dostaw do Afganistanu (około 50 procent towarów nie-wojskowych wykorzystywanych na potrzeby misji stabilizacyjnej w Afganistanie). Problemy Uzbekistanu (1999, 2000 – aktywizacja IRU), ograniczona krytyka ze strony Zachodu po masakrze w Andżanie (w 2005 roku), wreszcie presja Rosji rozgrywającej te problemy kilkakrotnie skłaniała Taszkent do zmiany kursu i zbliżenia z Rosją (między innymi odnowienia i pogłębienia sojuszu wojskowego – OUBZ); utrzymuje się jednak daleko posunięta obawa co do intencji Rosji (strach, że Rosja rozgrywa napięcia wokół Uzbekistanu w celu jego zdominowania). Ograniczone efekty przynosiły próby dywersyfikacji polityki w oparciu o UE (po kryzysie w relacjach w 2005 roku nie powróciły do wcześniejszego poziomu) i państwa Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej (w wymiarze gospodarczym); z czasem coraz mocniej odczuwalna jest obecność Chin, wobec których Uzbekistan zachowuje najdalej w regionie posuniętą nieufność. Uzbekistan nie przestaje być obiektem zabiegów mocarstw o współpracę, aktywnie próbuje wykorzystywać korzyści polityczne i gospodarcze oferowane przez strony, jednocześnie jednak uchodzi za państwo o niekonsekwentnej i koniunkturalnej polityce zagranicznej. W powszechnym mniemaniu, sytuacja wewnętrzna w Uzbekistanie (zwłaszcza ewentualna destabilizacja), jak też jego polityka zagraniczna, mają kluczowe znaczenie dla stabilności całego regionu.

OCENA SYTUACJI W DZIEDZINIE DEMOKRACJI I PRAW CZŁOWIEKA

Z perspektywy Zachodu (między innymi Freedom House, Economist Intelligence Unit) Uzbekistan należy do najbardziej niedemokratycznych i represyjnych państw świata. W praktyce nie funkcjonuje system gwarancji swobód obywatelskich i demokratycznych; w licznych przypadkach jest związane z celowym i świadomym działaniem aparatu represji. Zarówno na poziomie społecznym (w Uzbekistanie i w krajach sąsiednich), jak też w opiniach komentatorów zewnętrznych, krwawe stłumienie protestów w Andżanie i okolicznych miastach (13 maja 2005 roku; około siedmiuset zabitych) było celową demonstracją siły i determinacji państwa w zwalczaniu wszelkich form sprzeciwu wobec jego polityki, a szerzej wszelkiej niezależnej od państwa aktywności społecznej.

⁶¹ Podczas zamieszek na tle etnicznym wprowadził blokadę granicy z Kirgistanem i blokadę informacyjną; przyjął na kilka dni ok. 100 tys. uchodźców uzbeckich z Kirgistanu, a po uspokojeniu sytuacji odesłał ich do Kirgistanu.

CHARAKTER ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI

W chwili obecnej Uzbekistan uchodzi za najbardziej stabilne państwo regionu, co związane jest z siłą i determinacją władz w zwalczaniu wszelkich prób zakłócenia istniejącego porządku i faktycznym brakiem widocznej i zorganizowanej alternatywy wobec niego. Jednocześnie jednak siła aparatu represji kumuluje narastającą frustrację społeczną, która wielokrotnie i w różnych formach ujawniała się przed 2005 rokiem. Istnieje bardzo duże ryzyko trudnego do przewidzenia i zdefiniowania wybuchu społecznego o podobnym charakterze i przebiegu jak w świecie arabskim w 2011 roku. Ryzyko takie gwałtownie wzrastałoby przy zewnętrznych oznakach kryzysu politycznego (zwłaszcza procesu sukcesji, ale też komplikacji międzynarodowych), gdy napięcia społeczne byłyby instrumentalizowane na użytek walki politycznej. Wtedy należałoby się spodziewać żywiołowego i niekontrolowanego wybuchu, trudnego do opanowania, czy to przy użyciu instrumentów wewnątrzpolitycznych, czy interwencji z zewnątrz. Paradoksalnie skala zagrożeń, jakie niósłby taki wariant jest czynnikiem tonującym.

Poważnym zagrożeniem dla stabilności Uzbekistanu jest domniemana siła środowisk odwołujących się do radykalnego islamu. W minionym dwudziestoleciu Uzbekistan doświadczył prób lokalnego tworzenia "państwa islamskiego", ataków dywersyjnych z zewnątrz, których celem było wywołanie rewolucji islamskiej (zwłaszcza w 1999 i 2000 roku), ataków terrorystycznych. W Afganistanie funkcjonują ściśle powiązane z Al-Kaidą i Talibami Islamski Ruch Uzbekistanu i Islamska Unia Dżihadu, które należy traktować jako profesjonalne kadry dla ewentualnej aktywności radykałów. W samym Uzbekistanie działa szereg nielegalnych organizacji islamskich o względnie samoograniczających się programach (między innymi Hizb ut-Tahrir, Tablighi Dżamaat, Nur), szereg nieformalnych środowisk religijnych (podobnych do tak zwanej Akromiji, z którą związane były protesty w Andżanie), postępuje także islamizacja społeczeństwa. Jest wysoce prawdopodobne, że z czasem może dojść do kolejnej fali aktywności tych środowisk, w tym "islamizacji" ewentualnych napięć społecznych. Niezależnie od tego problem zagrożenia islamskiego jest instrumentalizowany (i *de facto* podsycany) przez politykę państwa i działalność służby bezpieczeństwa.

Negatywnie na sytuację w Uzbekistanie będzie wpływać zakończenie misji Stany Zjednoczone/NATO w Afganistanie planowane na 2014 rok, a także geopolityczna rozgrywka tocząca się w regionie.

FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

TADŻYCKI POSTERUNEK WOJSKOWY NA POGRANICZU TADŻYCKO-AFGAŃSKIM, FOT. KAMIL JARNICKI

PAŃSTWA AZJI CENTRALNEJ W ŚWIATOWYCH RANKINGACH DEMOKRATYZACJI, STABILNOŚCI I ROZWOJU

Poniższe rankingi i oceny wyrażają opinię zachodnich instytucji analitycznych zajmujących się kwestiami stabilności, rozwoju i demokracji w skali globalnej. Celem ich jest pokazanie przede wszystkim sposobu postrzegania regionu w porównaniu z innymi państwami. W założeniu mają one mieć przede wszystkim poglądowy charakter.

WSKAŹNIK ROZWOJU SPOŁECZNEGO HDI - HUMAN DEVELOPMENT INDEX 2011

Klasyfikowanych 187 państw: najwyższy stopień rozwoju – Norwegia, najniższy – Demokratyczna Republika Kongo

Kazachstan 0,745 (68/187) – wysoki stopień rozwoju

Turkmenistan 0,686 (102/187) – średni stopień rozwoju

Uzbekistan 0,641 (115/187) – średni stopień rozwoju

Kirgistan 0,615 (126/187) – średni stopień rozwoju

Tadżykistan 0,607 (127/187) – średni stopień rozwoju

*Polska 0,813 (39/187) – wysoki stopień rozwoju

Źródło: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2011_EN_Tables.pdf

INDEKS GLOBALIZACJI KOF SWISS ECONOMIC INSTITUTE

Klasyfikowane 208 państw w kategoriach globalizacji ogólnej, gospodarczej, społecznej i politycznej. Poniżej zaznaczone miejsce państw Azji Centralnej w rankingu (im wyższa pozycja, tym większy stopień zglobalizowania).

Kazachstan: globalizacja: 77; globalizacja gospodarcza: 61; globalizacja społeczna: 114;
globalizacja polityczna 95

Kirgistan: globalizacja: 86; globalizacja gospodarcza: 81; globalizacja społeczna: 116;
globalizacja polityczna: 99

Tadżykistan: globalizacja: 152; globalizacja gospodarcza: 199; globalizacja społeczna: 160;
globalizacja polityczna 119

Turkmenistan: globalizacja 159; globalizacja gospodarcza: 200; globalizacja społeczna: 132;
globalizacja polityczna 161

Uzbekistan: globalizacja 153; globalizacja gospodarcza 203; globalizacja społeczna 135;
globalizacja polityczna 152

*Polska: globalizacja:28; globalizacja gospodarcza 49; globalizacja społeczna: 29; globalizacja polityczna: 9

Źródło: http://globalization.kof.ethz.ch/static/pdf/rankings_2011b.pdf

OCENA STOPNIA WOLNOŚCI

MAP OF FREEDOM 2011, FREEDOM HOUSE 2011

Jako jedyne państwo częściowo wolne (partly free) – Kirgistan (wolności polityczne 5 pkt, wolności obywatelskie 5 pkt). Pozostałe jako nie-wolne (not free): Tadżykistan i Kazachstan (wolności polityczne-6, wolności obywatelskie – 5), Turkmenistan i Uzbekistan (w obu kategoriach najniższa nota – 7).

*Dla porównania Polska – wolna (wolności polityczne – 1, wolności obywatelskie – 1)

Źródło: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=363&year=2011>

OCENA STOPNIA DEMOKRATYZACJI

FREEDOM HOUSE 2011

Wszystkie państwa Azji Centralnej zakwalifikowane jako okrzepłe reżimy autorytarne (Consolidated Authoritarian Regimes) w kolejności od najmniej do najbardziej autorytarnych:

Kirgistan (6,11 pkt), Tadżykistan (6,14), Kazachstan (6,43 pkt), Turkemistan i Uzbekistan (po 6,93 pkt)

*Polska – skonsolidowana demokracja (2,21)

Źródło: http://www.freedomhouse.org/images/File/nit/2011/NIT-2011-Release_Booklet.pdf

INDEKS DEMOKRACJI

ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT 2010

Klasyfikowane 167 państw świata. Najbardziej demokratyczne państwo: Norwegia (9,80 pkt), najbardziej autorytarne państwo Korea Północna (1,08 pkt)

Kazachstan 2010 pozycja 132 (3,30 pkt); 2008 pozycja 127 (3,45 pkt). Reżim autorytarny
Kirgistan: 2010 pozycja 106 (4,31 pkt); 2008 pozycja 114 (4,05 pkt). Reżim hybrydowy
Tadżykistan: 2010 pozycja 149 (2,51 pkt); 2008 pozycja 150 (2,45 pkt). Reżim autorytarny
Turkmenistan: 2010 pozycja 165 (1,72 pkt); 2008 pozycja 165 (1,72 pkt). Reżim autorytarny
Uzbekistan: 2010 pozycja 164 (1,74 pkt); 2008 pozycja 164 (1,74 pkt). Reżim autorytarny

*Polska: 2010 pozycja 48 (7,05 pkt); 2008 pozycja 45 (7,30 pkt). Demokracja z niedostatkami

Źródło: http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf

INDEKS NIESTABILNOŚCI

FAILED STATES INDEX 2011, FOREIGN POLICY

Pozycja w rankingu klasyfikowanych 177 państw (najbardziej stabilna Finlandia 177; najmniej stabilna Somalia – 1)

Kirgistan – 37; Tadżykistan – 39; Uzbekistan – 40 – stabilność zagrożona

Turkmenistan – 75; Kazachstan 107 – stabilność chwiejna

*Polska – 146 - stabilna

Źródło: http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/06/17/2011_failed_states_index_interactive_map_and_rankings

INDEKS STABILNOŚCI

GLOBAL PEACE INDEX 2011, INSTITUTE FOR ECONOMICS AND PEACE, SYDNEY, AUSTRALIA

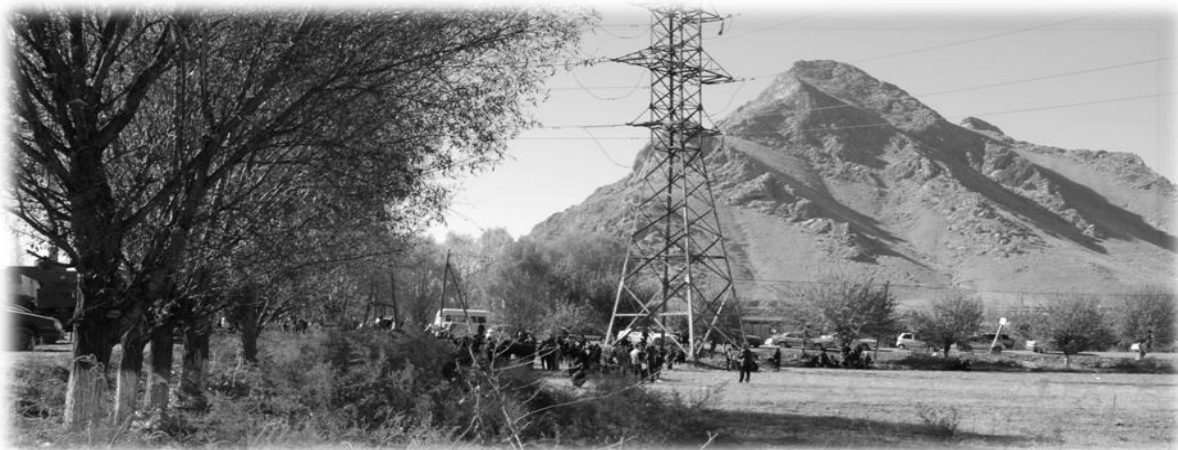
Pozycja w rankingu klasyfikowanych 153 państw (najbardziej stabilna Islandia -1 , najmniej stabilna Somalia - 153)

Kazachstan – 93; Tadżykistan – 103; Turkmenistan – 108; Uzbekistan – 109; Kirgistan – 114

*Polska - 22

Źródło: <http://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/PDF/2011/2011%20GPI%20Results%20Report.pdf>

SAMOWOLNE ZAJMOWANIE ZIEMI PRZEZ KIRGIZÓW, OSZ, KIRGISTAN, LISTOPAD 2010, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

MAHALLA UZBECKA, CZEREMOSZKI OSZ, KIRGISTAN, LISTOPAD 2010, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

SPALONY DOM PREZYDENTA BAKIJEWA I JEGO RODZINY, TEYIT, KIRGISTAN, LISTOPAD 2010, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

WYBRANE ASPEKTY SYTUACJI W KONTEKŚCIE ZAGROZEŃ DLA STABILNOŚCI I MIGRACJI

PRZEJŚCIE GRANICZNE DO OGRANIĘTEJ REWOLTY UZBECKIEJ CZĘŚCI MIASTA, KARA SUU W KIRGISTANIE, 2005, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

Celem niniejszego rozdziału jest wskazanie wybranych problemów istotnych z punktu widzenia bezpieczeństwa i stabilności regionu, które mogą być impulsem zwiększonych migracji uchodźczych (a także ekonomicznych) w Azji Centralnej. Potencjalnie dotyczą one wszystkich krajów regionu, choć występują z różnym nasileniem w poszczególnych krajach. Każdemu z nich przypasowano najbardziej znaczący lub charakterystyczny przykład z najnowszej historii regionu (z zarysowaniem podłoża, przebiegu i konsekwencji), z założeniem, że istotne ich elementy mogą się powtarzać w przyszłości. Podział tematyczny, a zwłaszcza wybrane przykłady mają charakter arbitralny – w większości przypadków sytuacje kryzysowe miały charakter wielowątkowy. Jednocześnie jest to istotne uzupełnienie wiedzy na temat specyfiki współczesnej Azji Centralnej i jej poszczególnych krajów.

Wybrane problemy to:

- konflikty o charakterze politycznym w warunkach kryzysu państwa (wojna domowa w Tadżykistanie w latach 1992-1997 oraz przewroty w Kirgistanie w 2005 roku i w 2010 roku);
- konflikty etniczne (ze szczególnym uwzględnieniem kirgisko-uzbeckiego konfliktu etnicznego w Kirgistanie w czerwcu 2010 roku);
- konflikty o charakterze społecznym (ze szczególnym uwzględnieniem "rebelii" w uzbeckim Andżanie i okolicach w maju 2005 roku);
- zagrożenie ze strony radykalnego islamu (z uwzględnieniem głównych środowisk radykalnych i ich aktywności);
- migracje zarobkowe (ze szczególnym uwzględnieniem migracji z Tadżykistanu).

SŁABOŚĆ PAŃSTWA

Niniejszy podrozdział opiera się na założeniu, że państwo odpowiedzialne jest za utrzymanie porządku prawnego na swoim terytorium, a także w największym stopniu może stymulować procesy społeczne i gospodarcze, od których zależne są bezpieczeństwo i możliwości rozwoju jego obywateli. Słabość i niestabilność państwa uniemożliwia egzekucję prawa i generuje trudne do opanowania konflikty wewnętrzne.

Państwa Azji Centralnej są względnie młode, ich instytucje oraz mechanizmy polityczne wciąż się kształtują i narażone są na związane z tym trudności. O żadnym z regionalnych systemów politycznych nie można powiedzieć, że jest głęboko stabilny na podstawie dwudziestolecia niepodległości. W omówionych poniżej przypadkach Tadżykistanu i Kirgistanu dochodziło w przeszłości do poważnych wstrząsów politycznych, a obecną sytuację trudno uznać za stabilną – przy czym wydaje się to być w większym stopniu efektem przypadku, niż efektywności systemu. Najsilniejsze państwa regionu – Kazachstan i Uzbekistan (skądinąd siłowo rozwiązujący dotychczasowe problemy) – nie przeszły jeszcze podstawowego testu sukcesji władzy, zatem dostrzegając skuteczność polityki ich liderów trudno wyrokować o efektywności systemów politycznych przez nich stworzonych. Dodatkowym wyzwaniem dla państwowości w Azji Centralnej jest ogromna i nieprzewidywalna dynamika procesów społecznych i kulturowych oraz wyzwania gospodarcze i złożona sytuacja międzynarodowa.

W przypadku Tadżykistanu (w latach dziewięćdziesiątych) i Kirgistanu (w roku 2005 oraz w roku 2010) mamy do czynienia z nieefektywnym państwem, które w warunkach kryzysu społeczno-gospodarczego, głębokich podziałów w elitach, ożywienia ideowego, przy braku efektywnych mechanizmów politycznych (demokratycznych) i złożonej sytuacji międzynarodowej przeżywa burzliwy i krwawy proces obalania istniejącej władzy (zwłaszcza w przypadku Tadżykistanu). Efektem tego jest paradoksalnie dalsze osłabienie władzy, a w efekcie wzmocnienie tendencji autorytarnych, a także wybuch napięć etnicznych czy rozszerzenie pola dla aktywności struktur radykalnych i kryminalnych. W tej sytuacji państwo ma ograniczone możliwości zapewniania bezpieczeństwa, a konflikty są instrumentem służącym prowadzeniu rozgrywek politycznych. Problemy generowane przez państwo "upadające" dotyczą jego sąsiadów zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio.

WOJNA DOMOWA W TADŻYKISTANIE (1992-1997)

PODŁOŻE I PRZYCZYNY

- rozpad ZSRR oraz brak kontroli Moskwy i Duszanbe nad całością terytorium Tadżykistanu;
- konflikt między obozem nomenklatury a opozycją nacjonalistyczno-demokratyczną oraz opozycją islamską;
- konflikt między klanami regionalnymi wpisujący się w konflikt ideologiczny; konflikt zarówno na poziomie elit politycznych, jak też społeczeństwa zwłaszcza na obszarach mieszanych (stołeczne Duszanbe, Chatlon);
- kryzys gospodarczy i społeczny (brak towarów i pieniędzy, wzrost mechanizmów czarnorynkowych i kryminalnych);

- działania Moskwy próbującej zarządzać konfliktem w celu zachowania kontroli nad republiką; ambicje ekspansjonistyczne Uzbekistanu; wsparcie dla sił islamskich z Afganistanu (i początkowo Iranu);
- sfałszowane wybory prezydenckie; walka o kontrolę nad instytucjami.

CHARAKTER I PRZEBIEG KONFLIKTU

Ostry konflikt polityczny między demokratyczną i islamską opozycją z jednej strony a nomenklaturą z drugiej narastał od połowy 1991 roku. Napięcia nie rozładowały wybory prezydenckie w listopadzie 1991 roku, które oficjalnie wygrał przedstawiciel komunistów. Wiosną 1992 roku w Duszanbe doszło do masowych demonstracji zwolenników i przeciwników rządu, a w efekcie do utworzenia koalicyjnego, ale zdominowanego przez opozycję i przede wszystkim pozbawionego realnej władzy rządu. W czerwcu 1992 roku zwolennicy nomenklatury, wspierani przez Uzbekistan i wojska rosyjskie przystąpili do ofensywy militarnej, początkowo w mieszanym etnicznie regionie Chatlon, z czasem na pozostałym obszarze kraju. W początku grudnia zajęte zostało Duszanbe, do marca 1993 roku zlikwidowano główne siły opozycji na wschodzie kraju (większość z nich wraz z rodzinami – około 60-100 tysięcy – uciekła do Afganistanu). Kolejne lata konfliktu to próby pacyfikacji tłącego się oporu (w tym bezskuteczne próby rozbicia partyzantki na wschodzie kraju) i faktyczne rządy komendantów polowych nominalnie podporządkowanym władzom w Duszanbe. Przełom w konflikcie przyniosły nie tyle działania zbrojne, co naciski ze strony Rosji i Iranu. Państwa te, zaniepokojone ekspansją Talibów w Afganistanie wymusiły na Tadżykach zawarcie porozumień pokojowych w 1997 roku i kompromisu, w myśl którego zalegalizowano opozycję i przyznano jej 30 procent stanowisk w administracji państwowej. W ciągu kolejnych około pięciu lat prezydent Emomali Rachmon skutecznie zmarginalizował opozycję polityczną oraz głównych rywali (byłych komendantów polowych) we własnym obozie.

KONSEKWENCJE KONFLIKTU

- wyniszczenie gospodarcze i społeczne kraju (50-100 tysięcy zabitych, do 1,2 miliona uchodźców czasowych i stałych);
- trwające do dziś masowe migracje zarobkowe Tadżyków zwłaszcza do Rosji (do 1 milion wobec 6-7 milionów mieszkańców kraju);
- problem oddziałów zbrojnych nieporządkowanych porozumieniom pokojowym – między innymi próba zbrojnego oderwania północy kraju (w 1998 roku), aktywność grup kryminalnych, aktywność radykałów muzułmańskich (zwłaszcza Islamskiego Ruchu Uzbekistanu z czasem prowadzącego działania przeciwko Kirgistanowi i Uzbekistanowi oraz walczącego w szeregach Al-Kaidy w Afganistanie i Pakistanie) i tym podobne.

W perspektywie czternastu lat mijających od zakończenia wojny domowej w Tadżykistanie nie utrwaliły się demokratyczne mechanizmy sprawowania i kontroli władzy natomiast nasiliły się tendencje autorytarne. Nie doszło również do efektywnego wzmocnienia instytucji państwowych, natomiast kompromis ideowy okazał się krótkotrwały i pozorny w następstwie czego stale zaostrza się walka państwa z islamem (zacieśnienie kontroli nad duchowieństwem, meczetami, szkolnictwem muzułmańskim; ograniczanie społeczeństwu dostępu do meczetów, a zwłaszcza edukacji muzułmańskiej; represje wobec środowisk oskarżanych o radykalizm). Państwo wciąż nie sprawuje wielowymiarowej kontroli nad całością

terytorium kraju, przejawem czego jest dalsze funkcjonowanie ugrupowań zbrojnych (między innymi grup radykałów powracających z Afganistanu, grup przestępczych, doraźnie mobilizowanych uzbrojonych grup weteranów wojny domowej). Wreszcie nie doszło do wypracowania efektywnego modelu społeczno-gospodarczego gwarantującego nie tylko rozwój, ale elementarną stabilność kraju. Mimo upływającego czasu państwo i jego elity wydają się być niezdolne do rozwiązania głębokich (związanych z systemowymi problemami społeczno-gospodarczymi, ideologicznymi, politycznymi) przyczyn leżących u podłoża wojny domowej w latach dziewięćdziesiątych.

PRZEWROTY W KIRGISTANIE 2005 I 2010

PRZYCZYNY

- autorytarny kurs polityki prezydentów Askara Akajewa (przed 2005 rokiem) i Kurmanbeka Bakijewa (przed 2010 rokiem) oraz kumulacja władzy i kontroli nad gospodarką w rękach najbliższych członków ich rodzin w warunkach istnienia licznej i rozdrobnionej regionalnej elity politycznej⁶² oraz silnych nastrojów demokratycznych (antyautorytarnych) w społeczeństwie;
- nieadekwatny wobec oczekiwań społecznych stan gospodarki⁶³;
- sprzyjający klimat międzynarodowy⁶⁴.

CHARAKTER I PRZEBIEG PRZEWROTÓW

Zarówno przewrót w 2005 roku, jak i w 2010 roku poprzedzony był wielomiesięcznymi zapowiedziami protestów ze strony opozycji (w praktyce polityków związanych wcześniej z Akajewem lub Bakijewem i sprawujących wysokie funkcje w państwie), przy czym ich realizacja w tym: protesty lokalne, próby koordynacji działań i tym podobne, raziły swoją nieskutecznością i nie zapowiadały sukcesu. W trakcie pierwszych protestów, jakie w obu przypadkach wybuchły na prowincji⁶⁵, pikietowano i podejmowano próby zajęcia budynków administracji lokalnej. Zarówno próby mediacji, jak też ograniczone użycie siły (zwłaszcza w 2010 roku), nie przynosiły efektów. Protesty przenosiły się do Biszkeku w ciągu około jednego – dwóch dni, a ich efektem były szturmowanie tłumów na budynki rządowe (zwłaszcza Pałac Prezydencki i Rządowy) i ich opanowanie w ciągu kilku godzin. W 2010 roku doszło do walk, w wyniku których zginęło niemal sto osób. Protestom towarzyszyły masowe akty rabunku mienia publicznego i prywatnego, zwłaszcza w centrum Biszkeku. Zarówno Akajew, jak i Bakijew udawali się na

⁶² Akajew był przedstawicielem północy kraju natomiast Bakijew południa; impulsy rewolucyjne wychodziły z regionów im przeciwnych.

⁶³ Warto zwrócić uwagę na zjawisko rażącej kumulacji majątku narodowego w rękach rodziny Bakijewa w sytuacji kryzysu gospodarczego w przededniu rewolucji w 2010 roku.

⁶⁴ W 2005 roku miały miejsce pozytywne przykłady tak zwanych „kolorowych rewolucji” między innymi w Gruzji i na Ukrainie (scenariusz ten został powtórzony po sfałszowanych wyborach w Kirgistanie w lutym 2005 roku). W 2010 roku Rosja wywarła presję polityczną i ekonomiczną wobec reżimu Bakijewa w związku z lekceważeniem przez Kirgistan interesów rosyjskich (na przykład wbrew wcześniejszym umowom nie zamknięto amerykańskiej bazy Manas).

⁶⁵ W 2005 roku w Oszu i Dżalalabadzie; w 2010 roku w Tałasie.

wygnanie, by po kilku dniach, przy mediacji międzynarodowej (głównie Rosji), zrzec się stanowiska prezydenta na rzecz doraźnie tworzonych rządów tymczasowych. Kolejne tygodnie i miesiące po przewrocie przynosiły akcje nielegalnego zajmowania terenów rolnych na przedmieściach Biszkeku, przekształcanych następnie na działki budowlane (zwłaszcza 2005 roku) i Oszu (w 2010 roku). Działaniom tym towarzyszyły napięcia etniczne, jako że pierwszym celem były ziemie zajmowane (dzierzawione), czy to, na przykład, przez Kurdów, czy Turków Meschetyńskich na północy kraju, czy Uzbeków na południu (co było elementem krwawego konfliktu etnicznego w czerwcu 2010 roku). Należy w tym miejscu podkreślić, iż działania te były *de facto* aprobowane przez władze.

Po 2005 roku proces konsolidacji nowej władzy był szczególnie długi. Do końca 2008 roku trwał ostry konflikt polityczny między poszczególnymi liderami partyjnymi, a także parlamentem i prezydentem Bakijewem (kilkukrotnie w tym okresie zmieniano konstytucję kraju). Zakończył się on ostatecznie w 2009 pełną konsolidacją władzy przez prezydenta. Napięcia okresu przejściowego dotyczyły także prowincji (szczególnie na południu kraju) dochodziło do licznych morderstw polityków i biznesmenów zarówno ze szczebla lokalnego, jak i centralnego, ale też dziennikarzy i działaczy religijnych oskarżanych o działalność fundamentalistyczną i terrorystyczną.

Po przewrocie 2010 roku ponownie doszło do napięć, zwłaszcza na południu kraju. Kilkukrotnie dochodziło do prób zajęcia budynków administracji lokalnej przez tłum i osadzania swoich kandydatów. Krwawego charakteru nabrały porachunki między zwolennikami i przeciwnikami obalonego prezydenta Bakijewa wywodzącego się z południa kraju. Następnie doszło do incydentów na tle etnicznym, które przerodziły się w krwawy konflikt etniczny głównie pomiędzy Kirgizami a Uzbekami. Podobnie jak w okresie po 2005 roku przynajmniej część napięć przypisywano rozgrywkom politycznym na szczeblu centralnym, ale też rozgrywkom lokalnych struktur przestępczych. Po szoku, jaki wywołały wypadki z czerwca 2010 roku, proces polityczny uspokoił się. W lipcu 2010 roku przeprowadzono referendum ustrojowe, w październiku 2010 roku wybory parlamentarne, a następnie w październiku 2011 roku wybory prezydenckie. Mimo napięcia towarzyszącego wyborom prezydenckim i zarzutom o ich sfalszowanie nie doszło do masowych protestów, co zapowiada doraźną (co najmniej do wiosny przyszłego roku) stabilizację sytuacji politycznej w Kirgistanie.

KONSEKWENCJE

- W obu przypadkach obaleniu prezydenta towarzyszyło faktyczne załamanie struktur państwowych, co było między innymi efektem ich instytucjonalnej słabości i załamania się pionu decyzyjnego; proces ich odbudowy był procesem długotrwałym, a doświadczenie z okresu 2005-2010 pozwala przypuszczać, że ich odbudowa miała charakter fasadowy;
- Efektem załamania struktur państwowych było podważenie porządku prawnego oraz brutalizacja i kryminalizacja życia publicznego (w tym eskalacja napięć etnicznych i społecznych);

- Dwukrotne obalenie autorytarnych reżimów w ciągu pięciu lat jest odbiciem i wzmocnieniem silnych w społeczeństwie kirgiskim nastrojów demokratycznych oraz wolnościowych⁶⁶, których istotnym elementem budującym i wzmacniającym tożsamość narodową są z kolei nastroje nacjonalistyczne wśród Kirgizów⁶⁷. Symptomatyczny jest tu znaczny wzrost brutalności przewrotu w 2010 roku wobec roku 2005;
- Zarówno "rewolucje" kirgiskie, jak i ich ograniczona efektywność, mocno oddziałują na otoczenie Kirgistanu. Motywują sąsiednie reżimy do izolowania Kirgistanu, ale też do dyskusji o interwencji politycznej lub militarnej, oraz o stosowaniu bardziej radykalnych środków prewencji i represji w swoich krajach w celu zabezpieczenia przed importem podobnych rewolucji. Z drugiej strony słabości kirgiskich doświadczeń z demokracją przy równoczesnej silnej propagandzie antydemokratycznej w mediach rosyjskich i centralnoazjatyckich, zniechęcają społeczeństwa Azji Centralnej do szukania rozwiązań demokratycznych u siebie.

KONFLIKTY ETNICZNE

Wszystkie państwa Azji Centralnej mają charakter wieloetniczny. We wszystkich państwach trwają rozpoczęte w XIX wieku, a nasilone w okresie sowieckim, procesy narodotwórcze, wzmocnione po roku 1991 przez budowę i konsolidację nowoczesnych (narodowych) organizmów państwowych. We wszystkich państwach, zarówno w związku z działaniami odgórnymi⁶⁸, jak też przemianami społecznymi⁶⁹, umacniają się tendencje nacjonalistyczne wśród narodów tytularnych. Względna słabość państw oraz między innymi arbitralność granic odziedziczonych po ZSRR, a także dość powszechny na obszarze postsowieckim zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych problem separatyzmu⁷⁰, skłania rządy i elity poszczególnych państw do szczególnej nieufności wobec mniejszości etnicznych. Dodatkowym wyzwaniem jest autorytarny charakter państw regionu i względna słabość instytucji państwowych, czego efektem jest pomijanie praw mniejszości etnicznych, ewentualnie fasadowy charakter praw im przyznawanych lub/i niezdolność do ich egzekwowania (między innymi w związku z nieprawidłowościami w systemie sprawiedliwości i aparacie bezpieczeństwa). W praktyce istotnym elementem wpływającym na kondycję mniejszości etnicznej często bywają uwarunkowania polityczne. Na przykład sytuacja Rosjan w Azji Centralnej jest relatywnie lepsza w porównaniu z innymi mniejszościami ze względu na

⁶⁶ Przy czym w kontekście ograniczonej efektywności działań konstruktywnych (w tym braku skutecznych reform strukturalnych), działania te nabierają charakteru anarchistycznego.

⁶⁷ Między innymi przekonanie o nadrzędności "woli ludu kirgiskiego" na porządku prawnym, czy prawami mniejszości etnicznych.

⁶⁸ Chodzi tu między innymi o rozwiązania prawne dotyczące np. języków urzędowych; programy szkolne; treści promowane w mediach oficjalnych oraz inne.

⁶⁹ Poczucie odrębności od państw sąsiednich; zderzenie z nacjonalizmami w krajach sąsiednich i np. w Rosji w trakcie wyjazdów zarobkowych.

⁷⁰ Zazwyczaj podsycanego i rozgrywanego przez siły zewnętrzne.

poparcie Federacji Rosyjskiej⁷¹, z kolei mniejszość ujgurska w Azji Centralnej (zwłaszcza w Kazachstanie i Kirgistanie) znajduje się pod czujną kontrolą władz ze względu na naciski Chin zwalczających ujgurski separatyzm w Xinjiangu⁷².

Typowe dla Azji Centralnej jest silne poczucie odrębności (w tym etnicznych) na poziomie lokalnym. W sytuacji napięć społeczno-politycznych, a zwłaszcza głębokiego kryzysu państwa, wzmocnieniu ulegają więzi w ramach grup lokalnych (i etnicznych), a z drugiej strony napięcia i konflikty między poszczególnymi grupami. Charakterystyczne jest, że największe (najbardziej krwawe) konflikty etniczne i przypadki łamania praw mniejszości miały miejsce właśnie w momencie głębokiego kryzysu struktur państwowych i ostrych konfliktów politycznych jeszcze w czasach sowieckich⁷³. W państwach o względnie mocnej stabilności porządku politycznego i sprawnej kontroli nad społeczeństwem (na przykład w Uzbekistanie i Kazachstanie), obserwuje się nieformalne ograniczanie mniejszości na przykład poprzez ograniczanie szans awansu. Dochodzi tam również do naruszenia praw mniejszości etnicznych choć zazwyczaj w stopniu nie odbiegającym od naruszeń i nieprawidłowości w innych obszarach praw obywatelskich. Ponadto, sporadycznie i w ograniczonej skali mają miejsce napięcia międzyetniczne na poziomie lokalnym (są to zazwyczaj przypadkowe starcia młodzieży w miejscowościach zróżnicowanych etnicznie).

Marginalnym – choć rysującym się coraz wyraźniej – problemem jest stosunek społeczeństw lokalnych do robotników i kadr zagranicznych firm. Zarzuca się im uprzywilejowaną pozycję (na przykład wyższe zarobki), odbieranie miejsc pracy, eksploatację bogactw narodowych, wreszcie arogancję w podejściu do pracowników miejscowych. Problem ten dotyczy przede wszystkim najliczniejszych w tej kategorii Chińczyków, co związane jest ze skrywaną obawą o chińską dominację. W ostatnich latach, zwłaszcza w Kirgistanie (oraz w mniejszym stopniu w Kazachstanie), dochodziło między innymi do niepokojów i bójek na bazarach, na których handlują Chińczycy, strajków w chińskich przedsiębiorstwach, oraz wciąż marginalnego, ale narastającego formułowania haseł antychińskich w kampaniach politycznych. W mniejszym stopniu problem ten dotyczy innych narodowości (między innymi Turków czy kadry zachodniej w firmach wydobywających ropę naftową w Kazachstanie).

⁷¹ Prawa mniejszości rosyjskiej są podnoszone w trakcie rozmów politycznych, zazwyczaj jako element przetargowy w negocjacjach.

⁷² Władze państw Azji Centralnej ograniczają każde działania Ujgurów niosące w sobie podejrzenie działalności politycznej i antychińskiej. Przede wszystkim dotyczy to działalności ujgurskich środowisk kulturalnych nagłaśniających prześladowania rodaków w Chinach; w sporadycznych przypadkach zatrzymań osób podejrzanych o aktywność polityczną ew. oskarżanych o przygotowania do akcji zbrojnych. Oficjalnie przypisuje się także powiązania Ujgurów z Islamskim Ruchem Uzbekistanu (używając zamiennie nazwy Islamskiego Ruchu Turkiestanu), a szerzej z Al-Kaidą i Talibami.

⁷³ W Uzbekistanie w 1989 roku i w Kirgistanie w 1990 roku, a następnie w trakcie wojny domowej w Tadżykistanie w latach 1992-1997 i w Kirgistanie w 2010 roku.

KIRGISO-UZBECKI KONFLIKT ETNICZNY W CZERWCU 2010

PODŁOŻE I PRZYCZYNY

Mniejszość uzbecka skoncentrowana jest na wchodzących w skład Kirgistanu obrzeżach Doliny Fergańskiej, gdzie lokalnie, zwłaszcza w miastach, stanowi znaczący odsetek ludności (w Oszu około 44 procent). Tradycyjne napięcia między osiadłymi Uzbekami a Kirgizami przybrały na sile w czasach sowieckich⁷⁴, a zwłaszcza w trakcie rozpadu ZSRR. Wówczas między innymi wśród Uzbeków pojawiły się żądania autonomii, spotęgowane narastającym konfliktem o ziemię. W 1990 roku doszło do eskalacji przemocy na tle etnicznym (głównie w miejscowości Uzgen, w kirgiskim obwodzie Dżalalabadzkim), w wyniku której zginęło około trzysta osób – głównie Uzbeków. Następne dwadzieścia lat upłynęło względnie spokojnie, przy bierności politycznej Uzbeków i ograniczonym respektowaniu przez państwo praw mniejszości uzbeckiej⁷⁵. Równocześnie narastały napięcia na tle socjalnym, a zwłaszcza konflikty o ziemię dzierżawione przez Uzbeków, do których aspirowali Kirgizi migrujący ze wsi do miast. W ostatnich latach doszło do stopniowej aktywizacji publicznej Uzbeków. Pojawiły się postulaty wzmocnienia pozycji języka uzbeckiego i większej reprezentacji Uzbeków w strukturach lokalnych państwa. Cele te realizowano w znacznym stopniu w oparciu o działania i finanse lokalnego biznesmena Kadyrdżana Batyrowa będącego między innymi właścicielem lokalnej telewizji oraz uniwersytetu w Dżalalabadzie. Polityczno-społeczna aktywność Uzbeków (i samego Batyrowa) przybrała na sile bezpośrednio po obaleniu prezydenta Bakijewa w dniu 7 kwietnia 2010 roku.

PRZEWRÓT 2010

Obalony w 2010 roku prezydent Bakijew wywodzi się południa kraju⁷⁶. Tutaj miał zwolenników, stąd planowano kontynuować opór przeciwko rządowi tymczasowemu, co w konsekwencji prowadziło do napięć lokalnych. Po raz pierwszy w historii Kirgistanu, w takich warunkach, w konflikt włączyli się Uzbeki, licząc tym samym na poprawę własnej pozycji w procesie spodziewanej demokratyzacji państwa. W połowie maja 2010 roku stawili oni skuteczny opór zwolennikom Bakijewa⁷⁷, stając się *de facto* główną siłą wspierającą rząd tymczasowy. Siła wystąpienia uzbeckiego oraz obawy o domniemane aspiracje w zakresie własnej autonomii, zmobilizowały lokalne elity kirgiskie⁷⁸ i ludność wiejską do antyuzbeckich wystąpień⁷⁹. Władze w Biszkeku zdystansowały się od wydarzeń na południu w wymiarze

⁷⁴ Wówczas miał miejsce napływ Kirgizów do miast.

⁷⁵ W tym okresie przejawiało się to między innymi blokowaniem dostępu do stanowisk w policji, sądownictwie oraz administracji lokalnej i centralnej.

⁷⁶ Kurmanbek Bakijew pochodzi z położonej około 5 km od Dżalalabadu wioski Tejit (ang. Teyit).

⁷⁷ Uzbeki brali czynny udział w zamieszkach 14 maja w Dżalalabadzie wymierzonych w zwolenników Bakijewa, uczestniczyli w spaleniu domu Bakijewa w Tejicie oraz starli się ze zwolennikami Bakijewa, broniąc uniwersytetu Batyrowa 19 maja.

⁷⁸ Chodzi tu między innymi o jednego z głównych polityków kraju – Kamczybeka Taszijewa.

⁷⁹ Podczas wspomnianych wystąpień doszło do użycia (przez obydwie strony) broni palnej. Takie przypadki miały miejsce głównie w Dżalalabadzie (między innymi podczas ataku na uzbecki uniwersytet Kadyrdżana Batyrowa).

politycznym, a aresztowania i oskarżenia uderzyły ostatecznie głównie w Uzbeków⁸⁰. W wydarzeniach tych (podobnie jak w czasie przewrotów w 2005 roku, w 2010 roku oraz w czasie rozgrywek o nowy podział wpływów) istotną rolę odegrać miały wpływowe na południu kraju grupy przestępcze powiązane z miejscowymi elitami i zainteresowane przejęciem części rynku kontrolowanego przez biznes uzbecki (w tym uzbeckie grupy przestępcze).

PRZEBIEG I CHARAKTER OSTREJ FAZY KONFLIKTU

Otwarty wybuch przemocy nastąpił w głównym mieście na południu kraju – Oszu, wieczorem 10 czerwca, po bójkę młodzieży w lokalnym klubie i niepotwierdzonych plotkach o gwałcie Uzbeków na Kirgizce. Przez trzy kolejne dni trwały walki z użyciem broni, miały miejsce podpalenia, rabunki i gwałty w samym mieście oraz exodus ludności w głównej mierze szukającej schronienia w strefie przygranicznej z Uzbekistanem, przy czym już 11 czerwca do miasta masowo napłynęli Kirgizi z okolicznych wsi, siły porządkowe *de facto* wsparły Kirgizów (dozbrajanie Kirgizów, rozbijanie uzbeckich punktów oporu), co dawało zdecydowaną przewagę i inicjatywę Kirgizom. Podobny scenariusz miał miejsce w okolicznych miastach (zwłaszcza w Dżalalabadzie). Ograniczone efekty przyniosły interwencje Biszkeku; nie doszło także do interwencji w rejonie konfliktu rosyjskich sił rozjemczych (o co zabiegały władze). Starcia wygasły 13 czerwca. W dniach 21-23 czerwca przeprowadzono policyjną akcję likwidacji barykad i rozbijania ludności przy czym większość zatrzymanych stanowili Uzbeki.

KONSEKWENCJE I WNIOSKI

- W trakcie konfliktu śmierć poniosło około 470 osób z czego 74 procent to Uzbeki, a 25 procent Kirgizi; hospitalizowano około 2 tysiące ludzi; 110 tysięcy uciekło do sąsiedniego Uzbekistanu (po zakończeniu kryzysu zostali odesłani z powrotem); około 300 tysięcy uciekło z obszaru konfliktu nie opuszczając kraju. Całkowitemu zniszczeniu uległo ponad 2,5 tysiąca budynków;
- Zgodnie z oficjalnym stanowiskiem władz, konflikt był sprowokowany przez siły zewnętrzne, a bezpośredni i decydujący udział mieli w nim brać między innymi terroryści muzułmańscy z Islamskiego Ruchu Uzbekistanu. W postępowaniach sądowych prowadzonych do końca 2010 roku, o zabójstwa oskarżono 71 osób, z czego 59 to Uzbeki, a 7 Kirgizi. Po wygaśnięciu dyskusji na temat oceny konfliktu sprawa *de facto* została zamknięta⁸¹;
- Choć od czerwca 2010 roku do listopada 2011 roku nie doszło do otwartego konfliktu między oboma społecznościami, to jednak sytuacja etniczna w południowym Kirgistanie pozostaje napięta. Ludność uzbecka w dalszym ciągu jest zastraszana, a wśród miejscowych Kirgizów powszechne jest przekonanie o słuszności "kary" jaka spotkała Uzbeków i oczekiwanie na dalszą ich marginalizację. Ponadto w tym samym okresie dochodziło do nielegalnego zajmowania ziem dzierżawionych przez Uzbeków, zwłaszcza w mieście Osz⁸². Organy

⁸⁰ W tych okolicznościach Kadyrżan Batyrow zdołał zbiec, natomiast obie społeczności szykowały się do kolejnych konfrontacji.

⁸¹ Należy przy tym zwrócić uwagę na ostrą krytykę ze strony kirgiskiego rządu pod adresem niezależnej - działającej w porozumieniu między innymi z OBWE, UE oraz ONZ organizacji: *Kyrgyz Inquiry Commission*, z Kimmo Kiljunenem na czele, dotyczącej opublikowanego przez nią raportu z którego pochodzą przytoczone w tekście dane liczbowe.

⁸² Incydenty te miały miejsce głównie w listopadzie 2010 roku.

państwowe wielokrotnie oskarżane były o niechęć wobec przedstawicieli mniejszości uzbeckiej. Zarzuca się im między innymi: zatrzymania i tortury w aresztach, spowalnianie procesu wydawania kopii dokumentów zniszczonych w czasie konfliktu, czy dyskryminację na rynku pracy. Niepokój budzą dość wiarygodne pogłoski i spekulacje na temat radykalizacji nastrojów wśród młodych Uzbeków z których większość wyjechała do pracy w Rosji, natomiast część miała wyjechać do Afganistanu w celu zdobycia doświadczenia bojowego;

- Konflikt w czerwcu 2010 roku ujawnił ograniczone możliwości skutecznej i bezstronnej interwencji władz centralnych i struktur porządkowych w podobnych sytuacjach kryzysowych. W gorącej fazie kryzysu niezdolna lub też niechętna do interwencji okazała się społeczność międzynarodowa, w tym przede wszystkim Rosja aspirująca do roli politycznego patrona i arbitra w kwestiach związanych z bezpieczeństwem regionalnym⁸³. Istotną okazała się natomiast pomoc międzynarodowa o charakterze humanitarnym bezpośrednio po zakończeniu gorącej fazy konfliktu;
- Konflikt w 2010 roku nie doprowadził do żadnych działań mogących wpłynąć na radykalne uzdrowienie sytuacji etnicznej w południowym Kirgistanie. Jego głębokie korzenie pozostają nienaruszone. Mimo ogólnej poprawy sytuacji politycznej w Kirgistanie, oraz mimo osłabienia pozycji liderów kirgiskich z południa kraju⁸⁴, potencjał napięć na linii północ-południe pozostaje na niebezpiecznym poziomie. Ewentualne próby umocnienia się liderów Południa najpewniej opierałyby się na podważaniu pozycji władz centralnych, umacnianiu ich oparcia wśród społeczności kirgiskich na południu, co może skutkować ponownym zaostrzeniem sytuacji w relacjach kirgisko-uzbeckich na użytek walki politycznej.

NAPIĘCIA SPOŁECZNE

Pod pojęciem napięć i konfliktów społecznych rozumie się tu masowe niezadowolenie społeczne związane ze złą sytuacją gospodarczą, kryzysem obowiązujących struktur społecznych, funkcjonowaniem państwa i jego administracji (zwłaszcza na poziomie lokalnym), oraz narzucaniem społeczeństwu ograniczeń w oddolnej samoorganizacji. Na tym poziomie nie występują hasła stricte polityczne, zmierzające między innymi do zmiany istniejącego systemu politycznego w celu zastąpienia go innym, oraz obalenia władz centralnych i zastąpienia ich konkretnymi osobami i tym podobne. W sygnalizowanych tu napięciach społecznych brak jest struktur instytucjonalnych kanalizujących niezadowolenie. Zazwyczaj napięcia te wyrażają się w pikietach, manifestacjach, ewentualnie w strajkach, tumultach i zamieszkach. Przy zaostrzeniu sytuacji i wpisaniu się w istniejące konflikty polityczne stają się istotnym elementem kryzysu politycznego, jak to miało miejsce w Tadżykistanie w czasie wojny domowej, czy w czasie przewrotów politycznych w Kirgistanie. Doraźnie są one oznaką problemów, z jakimi boryka się państwo i społeczeństwo (w tym zazwyczaj w aspekcie praw obywatelskich), a przy założeniu negatywnego scenariusza, mogą być zapowiedzią poważnej destabilizacji.

⁸³ Ponadto należy zauważyć, iż z drugiej strony ewentualna interwencja Uzbekistanu w tej sytuacji groziła eskalacją i umiędzynarodowieniem konfliktu.

⁸⁴ Potwierdzeniem osłabienia ich pozycji jest klęska w wyborach prezydenckich w październiku 2011 roku.

Różnego rodzaju napięcia społeczne dotyczą wszystkie państwa Azji Centralnej. W okresie pomiędzy 2010 rokiem a 2011 rokiem, były to przede wszystkim opisywane wyżej napięcia w Kirgistanie, w Kazachstanie (strajki w zachodniej części kraju), oraz w Tadżykistanie⁸⁵. Przy ogromnej sile aparatu przymusu, a także przy szczelnej blokadzie informacyjnej trudno odnotowywać napięcia w Uzbekistanie i Turkmenistanie, co bynajmniej nie oznacza stabilności.

Szczególnym, najbardziej złożonym i najbardziej dramatycznym przykładem napięć społecznych w regionie jest omówiona poniżej „rebelia” w uzbeckiej części Doliny Fergańskiej w maju 2005 roku. Przypadek ten można rozpatrywać także w kategoriach zagrożenia radykalizmem islamskim w regionie gdyż jako taki traktują go władze uzbeckie, oraz zagrożeń dla politycznej stabilności systemów państwowych w regionie (w kontekście „importu” zagrożeń z zewnątrz).

„REBELIA” W UZBECKIEJ DOLINIE FERGAŃSKIEJ 2005

PODŁOŻE I PRZYCZYNY

Dolina Fergańska uważana jest za najbardziej zapalny punkt regionu, co związane jest z ogromną koncentracją ludności, znaczeniem gospodarczym i problemami wynikającymi z tego faktu, fermentem ideologicznym⁸⁶ oraz aktywnością grup zbrojnych⁸⁷. Wobec arbitralnego podziału dość spójnej kulturowo i społecznie Doliny na trzy państwa (Uzbekistan, Kirgistan, Tadżykistan), obszar podatny jest na problemy transgraniczne.

SYTUACJA GOSPODARczo-SPOŁECZNA

W Uzbekistanie nie przeprowadzono głębokich reform wolnorynkowych; rynek podlega ścisłym regulacjom ze strony państwa i jego urzędników (jest to tak zwany kapitalizm nomenklaturowy); poziom życia zdecydowanie niekorzystnie odbiega od oczekiwań ludności. Około 2002 roku, władze w Taszkencie nasiliły działania na rzecz opanowania żywołowo rozwijającej się prywatnej przedsiębiorczości, zwłaszcza bazarów, funkcjonujących głównie w oparciu o handel z Kirgistanem, a za jego pośrednictwem z Chinami. Wprowadzone w 2002 roku i 2004 roku regulacje, znacząco podnosiły cła na towary importowane przez drobnych kupców. Zaostrzały też biurokrację oraz na przykład normy sanitarne. Ponadto wprowadziły nowy system licencji i dalsze ograniczenia w dostępie oraz dysponowaniu dewizami⁸⁸. W miastach regionu pod pretekstem nowych praw przystąpiono do nasilonych kontroli i konfiskat towarów, a ponadto, w ramach walki o lepsze warunki sanitarne zamykano bazy, kierując kupców do

⁸⁵ Dodatkowo chodzi tu między innymi o napięcia w związku z ograniczaniem pozycji islamu w przestrzeni publicznej i przypadki ataków tłumów na sądy po szczególnie kontrowersyjnych wyrokach (w Nureku, czy w Chorogu), do opanowania, których używano sił porządkowych.

⁸⁶ Dolina Fergańska w latach dziewięćdziesiątych, stanowiła główny ośrodek tak zwanego radykalizmu islamskiego, w tym bezpośrednio zaplecze kadrowe Islamskiego Ruchu Uzbekistanu (IRU).

⁸⁷ Chodzi tu między innymi o ataki IRU w 1999 roku i 2000 roku.

⁸⁸ Wspomniane ograniczenia w dostępie oraz dysponowaniu dewizami premują większych pośredników i hurtowników powiązanych z elitami rządzącymi, oraz mających dostęp do tańszej waluty.

nowobudowanych budynków kontrolowanych przez lokalne elity. Na podobnej zasadzie prywatyzowano przedsiębiorstwa miejskie, na przykład gazowe, elektryczne czy komunikacyjne, co prowadziło do wzrostu kosztów życia, oraz niedoborów gazu czy energii elektrycznej na rynku⁸⁹. W 2003 roku i w 2004 roku, w różnych punktach Doliny dochodziło do protestów, a incydentalnie miały również miejsce zamieszki na bazarach jak na przykład te w Kokandzie w 2004 roku.

SPECYFIKA SPOŁECZNA

W Dolinie Fergańskiej, w ramach – oraz obok – instytucji formalnych, silne są powiązania tradycyjne (*dżamoat*, *dżora* – patrz wyżej). W praktyce oznacza to dominację grupy (*dżamoatu*), bezpośrednio związanej z *hokimem* (odpowiednik wojewody) obwodu, zajmującej wszystkie istotne stanowiska w administracji, dogodną pozycję biznesową i podporządkowującą sobie rynek oraz ustalającą zasady na nim obowiązujące. W 2004 roku w Andżanie doszło do niespodziewanej zmiany wieloletniego, „wszechwładnego” *hokima*, Kobidżona Obidowa⁹⁰, załamania dotychczasowego systemu powiązań i stopniowego zastępowania go nowym. Po odejściu Kobidżona *hokimem* został Sajdullo Begalijew. Jedną z „ofiar” zmian była grupa (*dżora*) biznesowa związana z jakimś Akromem Juldaszewem (patrz niżej).

WALKA Z RADYKALIZMEM ISLAMSKIM

Zagrożenie radykalizmem islamskim niezmiennie od rozpadu ZSRR jest w Uzbekistanie uważane za największe wyzwanie dla bezpieczeństwa. Poczucie to wzrosło po wydarzeniach, jakie miały miejsce w 1999 roku oraz w 2003 roku i w 2004 roku. Wówczas to, w kraju miały miejsce akty terroru. Ich bezpośrednim efektem były wzmożone aresztowania a samym aresztowanym postawiono zarzut ekstremizmu⁹¹. Jedną z aresztowanych grup było otoczenie Akroma Juldaszewa, średniego przedsiębiorcy z Andżanu, postulującego w początku lat dziewięćdziesiątych w swoim otoczeniu odnowę moralną w oparciu o islam. Aresztowanie i proces naturalnie angażował rodziny i współpracowników zatrzymanych pozbawionych w ten sposób źródeł utrzymania. Walka z ekstremizmem (a także decyzje kadrowe Taszkentu) były istotnym elementem rozgrywek między służbami specjalnymi (Służba Bezpieczeństwa Narodowego - SNB i Ministerstwem Spraw Wewnętrznych) o wpływy w otoczeniu prezydenta, co sprzyjało instrumentalizacji problemu do celów politycznych⁹².

⁸⁹ Wspomniane niedobory wynikały głównie z faktu, iż gaz, czy prąd kierowano do przedsiębiorstw bezpośrednio kontrolowanych przez nomenklaturę.

⁹⁰ Formalnym powodem tej zmiany były ekscesy jego syna, zaś nieformalnym rozgrywki klanowe na szczeblu centralnym.

⁹¹ Zgodnie z logiką aparatu bezpieczeństwa w państwie autorytarnym znaczna część tych działań opierała się na sfinansowanych zarzutach.

⁹² Jednym z przykładów takiej instrumentalizacji było wykreowanie ekstremistycznej organizacji Akromija, na której czele miał rzekomo stać Akrom Juldaszew.

KONTEKST POLITYCZNY I ZEWĘTRZNY

W Taszkencie istniała silna obawa o powtórzenie scenariusza „kolorowych rewolucji”⁹³. Obawy te nabrały wyraźnego charakteru w momencie zwycięstwa „rewolucji” w sąsiednim Kirgistanie 25 marca 2005 roku.

PRZEBIEG I CHARAKTER KONFLIKTU

Osią pierwszych, ograniczonych liczebnie, protestów w Andżanie był proces części współpracowników Juldaszewa od stycznia 2005 roku trwający w tym mieście. Protesty zaostrzyły się w momencie ogłoszenia przez sąd 12 maja 2005 roku, zmiany terminu ogłoszenia wyroku. W nocy z 12 na 13 maja doszło do noszącego znamiona prowokacji zdobycia więzienia w Andżanie przez współpracowników i sympatyków Juldaszewa, uwolnienia aresztowanych, zajęcia budynku hokimatu oraz zwołania wiecu, w konsekwencji czego 13 maja miały miejsce protesty z udziałem około 10 tysięcy ludzi. Krytykowano złe warunki życia, wzywano do reform i sprawiedliwości, domagano się rozmów z prezydentem Karimowem i mediacji prezydenta Rosji, Władymira Putina. Około godziny 17:00, siły MSW otworzyły ogień do protestujących, zabijając ok. 700 osób⁹⁴. W konsekwencji tych działań, kilkaset osób uciekło do sąsiedniego Kigirstanu. Sytuacja w mieście została opanowana, jednak w kolejnych dniach doszło do następnych protestów oraz zajęcia przez protestujących kilku okolicznych miast w tym między innymi Kara Suu i Pachtabad⁹⁵. Za wyjątkiem jednego, niosącego znamiona prowokacji, przypadku deklaracji woli stworzenia państwa islamskiego (w Kara Suu), protestujący nie podejmowali żadnych działań o charakterze politycznym czy zbrojnym, symptomatyczne było jednak odbudowanie mostu łączącego uzbecką i kirgiską część Kara Suu oraz masowe wykupywanie towarów z Kirgistanu. Do 17-18 maja siły rządowe bez oporu zajęły zbuntowane miasta. Poza Andżanem w wyniku zamieszek miało zginąć od 100 do 200 osób.

KONSEKWENCJE I WNIOSKI

- Rebelia w Dolinie Fergańskiej pokazała ogromną skalę i wielopłaszczyznowość napięć społecznych. Wbrew szerzonej przez władze opinii nie miały one charakteru politycznego i religijnego - islamskiego, a sama rebelia potraktowana została jako uzasadnienie wcześniej podejmowanych działań, a także kolejnych represji⁹⁶. Brutalność z jaką stłumiono protesty, miała być przestrogą na przyszłość, dla wszystkich niezadowolonych⁹⁷. W wyniku kryzysu w 2005 roku, umocniła się władza prezydenta, doszło także do przetasowań w elitach rządowych w efekcie czego doszło do wzmocnienia Służby Bezpieczeństwa Narodowego względem MSW;

⁹³ Na demokratyzację naciskały Stany Zjednoczone, tworzono też potencjalnie opozycyjną partię Słoneczny Uzbekistan.

⁹⁴ Oficjalne dane mówią o 187 zabitych, a według skrajnych źródeł, ich liczba szacowana jest nawet na ponad 4 tysiące.

⁹⁵ W wyniku zajęcia tych miast doszło do ucieczki przedstawicieli władz.

⁹⁶ Ponadto doprowadziło to do radykalnego ograniczenia obecności zagranicznych mediów i organizacji pozarządowych (NGO).

⁹⁷ W tym kontekście przykład Andżany spełnia takie zadanie do chwili obecnej.

- W trakcie rebelii praktycznie nie było żadnych interwencji z zewnątrz. Po jej zakończeniu, w związku z wszystkimi kontrowersjami towarzyszącymi opisanym wydarzeniom, Zachód (w tym: Stany Zjednoczone i UE) w dość delikatnej formie domagał się niezależnego śledztwa w tej sprawie, jednak Taszkent odrzucił te apele. Czynniki takie jak: sam fakt wystosowania wspomnianych apeli, przekonanie że Uzbekistan był celem kolejnej kolorowej rewolucji inspirowanej z zewnątrz, oraz wprowadzenie z czasem ograniczonych sankcji przez UE, doprowadziły do zerwania współpracy politycznej i wojskowej z USA i NATO, oraz do zamknięcia baz wojskowych na terytorium Uzbekistanu (do końca 2005). W konsekwencji tych działań doszło do znaczącego zbliżenia Uzbekistanu z Rosją i Chinami, wykazującymi zrozumienie dla działań Taszkontu. Zbliżenie z Zachodem (USA i NATO) następuje od 2008 roku, przy czym w najmniejszym stopniu nie jest warunkowane reformami politycznymi i gospodarczymi;
- Kryzys w 2005 roku, pociągnął za sobą problem uchodźców trafiających głównie do Kirgistanu. Część z nich uzyskała status uchodźczy na Zachodzie (439 osób uzyskało status w Rumunii), część wróciła do kraju. O wydanie uchodźców przebywających w państwach WNP (w Kirgistanie, na Ukrainie i w Rosji) usilnie zabiegał Uzbekistan.

ZAGROŻENIE ZE STRONY RADYKALNEGO ISLAMU

Zjawisko radykalnego islamu, w całej najnowszej historii regionu, traktowane jest, jako bezpośrednie i najpoważniejsze zagrożenie dla ogólnego poziomu bezpieczeństwa w regionie. Na początku lat dziewięćdziesiątych wynikało to zarówno z poczucia atrakcyjności haseł muzułmańskich w warunkach załamania ZSRR jak i słabej tożsamości narodowej i państwowej państw regionu. Poczucie zagrożenia było także reakcją na wystąpienia środowisk radykalnych (zwłaszcza w Uzbekistanie i Tadżykistanie), wreszcie wojny domowe w Tadżykistanie i Afganistanie, w świetle których groźba regionalnego dżihadu wydawała się realna. W zasadzie wszystkie działania polityczne i wojskowe podejmowane przez państwa regionu w sferze międzynarodowej były odpowiedzią na poczucie zagrożenia ze strony radykalnego islamu⁹⁸. Zagrożenie ze strony wojującego islamu było bardzo mocno odczuwalne w społeczeństwach regionu, a poczucie to było w istotnym stopniu wzmacniane przez politykę informacyjną mediów krajowych i rosyjskich⁹⁹.

Zagrożenie ze strony radykalnego islamu w Azji Centralnej jest niezwykle trudne do oceny. Zdecydowana większość konkretnych informacji na ten temat pochodzi ze źródeł, jakie stanowią służby bezpieczeństwa poszczególnych krajów, a zatem z założenia jest nieobiektywna. Istnieją obawy, że część z nich jest odpowiedzią na zapotrzebowanie polityczne ze strony władz, część efektem głęboko zakorzonego paradygmatu o obecności zagrożenia islamskiego, a część tendencyjną interpretacją złożonych procesów politycznych i

⁹⁸ Do działań tych należy zaliczyć między innymi: powołanie Układu Taszkenckiego – Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym; powołanie Szanghajskiej Piątki – Szanghajskiej Organizacji Współpracy; nawiązanie współpracy ze Stanami Zjednoczonymi po 11 września.

⁹⁹ Media rosyjskie tradycyjnie traktowane są w Azji Centralnej jako rzetelna alternatywa wobec mediów krajowych.

społecznych¹⁰⁰. Perspektywa narzucona przez służby bezpieczeństwa, mocno zakorzeniła się w mediach regionalnych i światowych (zwłaszcza przez analogie do innych krajów muzułmańskich). Podsumowując: reislamizacja społeczeństw Azji Centralnej, podobnie jak rozwój środowisk nawołujących do oparcia życia społecznego i politycznego na islamskich wartościach są faktem. Faktem jest również, że niektóre radykalne środowiska muzułmańskie stosują przemoc do realizacji swoich celów (ataki bombowe, starcia zbrojne). Problemem pozostaje określenie charakteru i skali zjawiska (np. realnej siły, wpływów i wewnętrznej dynamiki środowisk radykalnych), stopnia zagrożenia dla stabilności regionalnej i miejsca które w hierarchii zagrożeń dla stabilności zajmuje islam.

MUZUŁMAŃSKIE ORGANIZACJE I ŚRODOWISKA RADYKALNE PO 2000 ROKU

ORGANIZACJE I ŚRODOWISKA ZBROJNE

Główną - choć w dużej mierze zmitologizowaną - radykalną organizacją zbrojną (de iure terrorystyczną) jest założony w 1998 roku Islamski Ruch Uzbekistanu. Zakładany był przez liderów i weteranów partii i bojówek muzułmańskich działających w początku lat 90 w uzbeckiej Dolinie Fergańskiej, którzy po ich rozbięciu znaleźli się w Tadżykistanie i wzięli aktywny udział w tamtejszej wojnie domowej. Po jej zakończeniu, choć nie objęci porozumieniami pokojowymi (1997) pozostali w Tadżykistanie chronieni przez towarzyszy broni i tolerowani przez władze oraz siły rosyjskie. Założone w 1998 roku IRU stawiało sobie za cel obalenie prezydenta Uzbekistanu, Islama Karimowa oraz założenie państwa islamskiego z centrum w Dolinie Fergańskiej. Cel miał być osiągnięty na drodze działań dywersyjnych i powszechnego powstania. W 1999 roku przeprowadzono nieudany zamach na prezydenta Karimowa, oraz nieudaną próbę przedarcia się przez Kirgistan (rejon Batkenu) do Uzbekistanu. Kolejną próbę podjęto latem 2000 roku ponownie atakując rejon Batkenu, uzbecki obwód surchandaryjski i przeprowadzając akcje dywersyjne w okolicach Taszkontu - także ta próba zakończyła się niepowodzeniem. W 2000 roku przy pomocy tadżyckich (de facto rosyjskich) środków, wydano IRU i ich rodziny do Afganistanu, gdzie weszli w skład międzynarodowych brygad Osamy bin Ladena. W 2001 roku IRU zostało rozbite w ramach operacji USA. Zginął wówczas jego dowódca Dżuma Namangani, a niedobitki różnymi drogami trafiły do pakistańskiego Waziristanu, gdzie przebywały do 2008 r. W Afganistanie IRU przeobraziło się w wieloetniczną (skupiającą gł. ochotników z WNP) organizację ściśle powiązaną z Al-Kaidą. Cały pobyt w Afganistanie to również okres poszukiwania nowej strategii działań. Jeszcze w 2000 roku IRU miało się przekształcić w Islamski Ruch Turkiestanu (akcentując swoje ponadpaństwowe ambicje)¹⁰¹. W 2004 roku doszło do wyodrębnienia się z IRU - Islamskiej Unii Dżihadu, odchodzącej od zainteresowania jedynie Azją Centralną na rzecz dżihadu światowego, czego przykładem była między innymi aktywność organizacji na terenie Niemiec. Pewne związane z tym faktem niejasności, pogłębiła śmierć drugiego lidera IRU, Tohira Juldaszewa w 2009 roku. Obecnie ocenia się, że siły bojowe IRU liczą około kilkuset żołnierzy i są aktywne na

¹⁰⁰ Takich jak opisana wyżej wojna domowa w Tadżykistanie oraz "rebelia" w Dolinie Fergańskiej w 2005 roku.

¹⁰¹ Z dużym prawdopodobieństwem można jednak stwierdzić, iż była to operacja propagandowa uzbeckich służb.

północy Afganistanu. Biorąc pod uwagę wieloletnie doświadczenie bojowe członków IRU, pomimo stosunkowo niskiej liczebności, organizację można traktować, jako silną, stale posiadającą wysokie zdolności bojowe.

Zgodnie z wersją forsowaną przez władze Uzbekistanu i Kirgistanu, IRU cały czas ma być aktywne w Dolinie Fergańskiej. To właśnie tej organizacji przypisywane są niemal wszystkie wybuchy bombowe i starcia do jakich dochodzi w Azji Centralnej -łącznie z rebelią w Andżanie w 2005 roku i konfliktem kirgisko-uzbeckim w 2010 roku. Informacje te nie wydają się być w pełni wiarygodne między innymi w związku z długotrwałym fizycznym oderwaniem organizacji od regionu, śladowym poparciem jakie uzyskali w 1999/2000 roku i skalą rozpoznania i inwigilacji terenu przez miejscowe służby bezpieczeństwa. Gdyby doniesienia te były jednak prawdziwe, to widoczny brak sukcesów świadczyłby o ograniczonych możliwościach IRU. Należy jednak zakładać, że gdyby, korzystając ze słabości któregoś z państw regionu (zwłaszcza Tadżykistanu) lub w przypadku wybuchu otwartego konfliktu politycznego lub społecznego w którymś z państw regionu IRU przeniosła się na terytorium Azji Centralnej stałaby się istotnym elementem destabilizującym sytuację regionalną.

Drugą realną siłą zbrojną stanowią „bandy” wyrosłe z wojny domowej w Tadżykistanie oraz biorące udział w trwającym konflikcie Afgańskim. Są one zazwyczaj kojarzone z tak zwanym „wojującym islamem”. Dotyczy to grup, które nie podporządkowały się porozumieniom pokojowym kończącym konflikt tadżycki i funkcjonowały półjawnie w Dolinie Karategińskiej/Raszt do około 2001 roku. W latach 2008 i 2009, okresowo trafiały one do Afganistanu po czym wracały do Tadżykistanu. Do takich ugrupowań należały między innymi oddziały niejakiego Mullo Abdullo, i Alego Bedaki. islamski charakter tych organizacji wynikał przede wszystkim z biografii i kontaktów ich liderów, bowiem nie przedstawiały one programów politycznych i wydawały się być mocniej związane z afgańskimi gangami narkotykowymi niż z Talibami i Al-Qaidą. Oba ugrupowania z wielkim trudem zostały zlikwidowane w latach 2010-2011 przez Tadżyckie siły rządowe przy wsparciu lokalnych liderów. Należy jednak sądzić, że podobne grupy stale działają, lub mogą działać w rejonie Doliny Raszt.

Trzecią grupę środowisk radykalnych stanowią weterani wojny w Afganistanie i Al-Kaidy. Nie stanowią oni zwartego środowiska, o czym świadczy choćby fakt, iż do grupy tej należą między innymi byli więźniowie Guantanamo przekazani Tadżykom, którzy w tajemniczych okolicznościach zbiegli w sierpniu 2010 roku z więzienia o zaostrożonym reżimie w Duszanbe. Ich poszukiwania doprowadziły do ostrego - lokalnego konfliktu w Dolinie Raszt. W wyniku tego konfliktu strona rządowa w ciągu kilku dni straciła kilkudziesięciu żołnierzy. Nie jest jednak jasne, jaki udział w samych starciach mieli zarówno zbiegli więźniowie, jak i wspomniane oddziały Alego Bedaki oraz siły miejscowe.

Siła oraz skala zagrożeń jakie powyższe grupy niosą dla Azji Centralnej jest bezpośrednio związana ze stanem i kondycją poszczególnych państw regionu¹⁰², oraz przede wszystkim z sytuacją w Afganistanie i strategiami Al-Qaidy. W przypadku załamania się porządku w Afganistanie lub decyzji międzynarodowych organizacji terrorystycznych o rozszerzeniu teatru

¹⁰² Przy czym słabe państwo stwarza przestrzeń do funkcjonowania tych zagrożeń.

działań na Azję Centralną mogą one poważnie zdestabilizować region, choć zdecydowanie nie mają szans na przejęcie władzy w żadnym z państw.

Ostatnią kategorię zbrojnych ugrupowań muzułmańskich stanowią grupy o charakterze lokalnym, bez widocznych odniesień organizacyjnych i historycznych. Informacje o nich pojawiają w doniesieniach medialnych o likwidacji lokalnych komórek radykałów, konfiskacie broni i materiałów wybuchowych ew. zbrojnym oporze stawianym w czasie zatrzymania. Najczęściej tego typu informacje pojawiają w odniesieniu do północnego Tadżykistanu (zwłaszcza okolic miasta Isfara), ostatnio (2011 r.) w odniesieniu do Kazachstanu. Z jednym wyjątkiem poważnego zamachu samobójczego na delegaturę służby bezpieczeństwa w tadżyckim Chodżencie w sierpniu 2010 r. akcje tych ugrupowań sprawiają wrażenie mało profesjonalnych i przypadkowych (z reguły do strat w ludziach dochodzi przy próbach zatrzymania np. 7 ofiar salafickiego desperata zdemaskowanego w kazachstańskim Tarazie w listopadzie 2011 r.). Można przypuszczać, że grupy te powstają jako odpryski młodzieżowych ruchów salafickich. Choć na dzień dzisiejszy zagrożenie jakie stwarzają jest ograniczone należy liczyć się, że ich liczba a także przygotowanie terrorystyczne będzie rosnąć z biegiem czasu i budową kontaktów z innymi, bardziej doświadczonymi grupami (istnieją podejrzenia, że salafici z Kazachstanu rozwijają kontakty z salafitami z rosyjskiego Kaukazu Północnego).

ORGANIZACJE FUNDAMENTALISTYCZNE I SALAFICKIE

Odrębną grupę stanowią radykalne organizacje fundamentalistyczne i salafickie o - zazwyczaj - bardzo radykalnych postulatach i programach, nie prowadzące jednak działalności zbrojnej, a w przypadku ruchów salafickich sformalizowanej działalności politycznej.

W tej grupie za najważniejszą uchodzi Hizb ut-Tahrir (Partia Wyzwolenia). Jest to panislamska partia fundamentalistyczna założona w Palestynie w latach 50, aktywna w zasadzie na całym świecie. Jej celem ostatecznym jest stworzenie islamskiego kalifatu wzorowanego na państwie Mahometa, do czasu przejęcia władzy HT deklaruje działania pokojowe: edukację, działalność misyjną informacyjną, charytatywną i inne. Użycie siły zbrojnej ma być możliwe wraz z powstaniem kalifatu (zgodnie z tradycją historyczną Mahometa i pierwszych kalifów). Partia ma scentralizowane struktury i pozostaje w łączności z oddziałami partii z innych krajów. W Azji Centralnej jej liczebność oceniana jest na kilka tysięcy, co jest dużym osiągnięciem zważywszy na ostre represje, których jest celem. Prócz informacji o aresztowaniach i procesach członków HT o jej istnieniu świadczą wydawane przez nią publikacje i akcje charytatywne prowadzone w Kirgistanie. Nie ma żadnych niezależnych informacji o realnej działalności terrorystycznej prowadzonej przez HT. Głównym ośrodkiem HT w regionie jest Dolina Fergańska (zwłaszcza jej kirgiska część, jako dająca większe bezpieczeństwo niż część uzbecka). Uważa się, że partia ta mimo ponadnarodowej ideologii jest szczególnie silna wśród etnicznych Uzbeków.

Pewnymi podobieństwami do HT wykazują się Tablighi Jamaat i Nurcular. Obie są gałęziami organizacji zagranicznych (odpowiednio pakistańskiej i tureckiej), obie kładą główny nacisk na formację duchową (moralną) i intelektualną swoich zwolenników, wreszcie obie są zwalczane przez służby bezpieczeństwa jako kryptoterrorystyczne. W przeciwieństwie jednak

do Hizb ut Tahrir nie mają one charakteru partii politycznej, ani też sprecyzowanych programów politycznych.

Potencjalnie najbardziej perspektywiczne są niezorganizowane środowiska salafickie, praktykujące idee "czystego islamu", żarliwej religijności i czystości moralnej w ujęciu muzułmańskim. Są to przede wszystkim grupy młodzieżowe, przy czym - co potwierdza przykład Kazachstanu - nie są one przywiązane do obszarów tradycyjnie muzułmańskich, to jest południa regionu zamieszkanego przez mocniej zislamizowaną ludność o tradycjach osiadłych. Głównym źródłem inspiracji dla tych ruchów jest internet (w tym głównie rosyjskojęzyczny). Można przypuszczać, że te środowiska są głębokim zapleczem części aktów terroru w regionie, a w przyszłości - wraz z ich dojrzewaniem - będą mocniej obecne w dyskursie społecznym i politycznym.

KONSEKWENCJE I WNIOSKI

Analizując historię radykalnego islamu w Azji Centralnej należy stwierdzić, że:

- zagrożenie ze strony wojującego islamu ma charakter bardzo ograniczony. Poważnym wyzwaniem była zakończona w 1997 roku tadżycka wojna domowa, w której czynnik islamski był ważnym, ale bynajmniej nie jedynym aspektem problemu. Ostatnią – nieudaną – próbą zbrojnego przejęcia władzy w regionie przez radykałów muzułmańskich były ataki IRU, które miały miejsce w 2000 roku;
- zagrożenie terrorystyczne w regionie w porównaniu z innymi obszarami świata dotkniętymi tym problemem ma bardzo ograniczony charakter. W okresie ostatnich dwudziestu lat w aktach terroru (w tym: atakach bombowych i strzelaninach) łącznie zginęło około stu osób, przy czym udział ludności cywilnej w tej liczbie jest śladowy. Głównymi celami ataków byli przedstawiciele aparatu władzy (w tym: policja i siły bezpieczeństwa). Znaczna część z tej liczby to ofiary przypadkowych prób zatrzymania, głównie zaś liczba ta dotyczy bojowników likwidowanych w walce;
- zagrożenie fundamentalizmem islamskim (groźba narzucenia islamskiego prawa w państwie) także wydaje się być ograniczona. Związane jest to, między innymi z powszechną niechęcią społeczną do tak radykalnej islamizacji i ograniczonym zasięgiem oddziaływania partii fundamentalistycznych. Bardzo ważną przeszkodą na drodze budowy państwa islamskiego jest siła aparatu represji w poszczególnych państwach oraz uwarunkowania regionalne (należy zakładać, że próba stworzenia państwa islamskiego wywołałaby interwencję polityczną i zbrojną ze strony sąsiadów i mocarstw). Problem przymusowej islamizacji życia pojawiał się natomiast na poziomie lokalnym (na przykład na początku lat dziewięćdziesiątych w uzbeckiej Dolinie Fergańskiej, w czasie wojny domowej na obszarach kontrolowanych przez niektóre ugrupowania opozycyjne) i takie sytuacje mogą się powtarzać.

Reasumując, do dnia dzisiejszego bezpośrednio zagrożenia związane z aktywnością radykałów muzułmańskich (z wyłączeniem wojny domowej w Tadżykistanie), w minimalnym stopniu dotyczyły ludność cywilną oraz realnie rzecz biorąc, w dość ograniczonym stopniu zagrażały porządkowi politycznemu w poszczególnych państwach¹⁰³. Islam pojawiał się i będzie

¹⁰³ W ciągu ostatniej dekady taki przypadek nie miał miejsca ani razu.

się pojawiał w związku z częścią problemów natury społecznej i politycznej (tak jak na przykład w czasie rebelii w Uzbekistanie w 2005 roku).

Paradoksalnie dużo większe zagrożenia – w wymiernym stopniu dla ludności cywilnej, perspektywicznie dla stabilności państw – związane są z polityką władz mającą na celu zwalczanie zagrożenia islamskiego. Wiąże się to ze stałym ograniczaniem obecności islamu w przestrzeni publicznej (często kosztem praw człowieka do wolności wyznania i sumienia), z represjami wobec osób podejrzanych o związki z radykalnym islamem, wreszcie z represjami o charakterze masowym (na przykład masakra w Andżanie w 2005 roku). Odrębną kwestią pozostaje skuteczność podejmowanych przez władze działań. Jak się wydaje sprzyjają one radykalizacji programów i postaw wśród muzułmanów Azji Centralnej.

Istotnym elementem wpływającym na przyszłość radykalnego islamu w Azji Centralnej jest i będzie rozwój sytuacji politycznej. Zagrożenie islamskie jest wykorzystywane i instrumentalizowane w celach politycznych, zarówno na scenach wewnętrznych, jak też w polityce mocarstw aktywnych w regionie (głównie Rosji i Chin). Kluczowym elementem wpływającym na przyszłość tego problemu – obok problemów związanych z funkcjonowaniem państwa i napięć społeczno-politycznych – będzie rozwój sytuacji w Afganistanie, szczególnie po planowanym na 2014 rok zakończeniu misji USA/NATO w tym kraju. Destabilizacja i eskalacja konfliktów w Afganistanie wraz z nieuchronnym udziałem sił radykalnych działałyby negatywnie na Azję Centralną.

MIGRACJE W AZJI CENTRALNEJ

Migracje ludności w Azji Centralnej należą do najbardziej znaczących procesów dla regionu. Większość z nich miała miejsce w latach dziewięćdziesiątych, była bezpośrednio związana z rozpadem ZSRR i powstaniem nowych państw. Wtedy region masowo opuszczali przede wszystkim przedstawiciele narodów, którzy trafili do regionu w ramach represji stalinowskich, przede wszystkim Niemcy, Tatarzy Krymscy, przedstawiciele narodów kaukaskich (między innymi Turcy Meschetyńscy), Polacy, a także większość Żydów – w tym przypadku rozpad ZSRR stworzył możliwości, których nie było wcześniej. W przypadku Niemców i Żydów były to akcje znacząco wsparte przez państwa niemieckie oraz izraelskie i doprowadziły one do niemal całkowitego wyjazdu tych społeczności z regionu. Równoległe z Azji Centralnej masowo wyjeżdżali Rosjanie obawiający się zarówno niestabilności (w przypadku ogarniętego wojną domową Tadżykistanu dotkliwie zmaterializowanej), jak też obniżenia statusu i standardów cywilizacyjnych w związku z objawami kryzysu i narastającego w regionie nacjonalizmu.

Drugą grupę migrantów stanowili uchodźcy. Największa ich liczba pojawiła się w związku z wojną domową w Tadżykistanie – szacuje się, że całkowita liczba uchodźców przekroczyła milion ludzi, przy czym 100 do 200 tysięcy ludzi uciekło za granicę – przede wszystkim do Afganistanu, w mniejszym stopniu do Kirgistanu. Kolejnym impulsem migracji uchodźczych na ogromną skalę był kirgisko-uzbecki konflikt etniczny w czerwcu 2010 roku. Miejsca zamieszkania opuściło wówczas około 300 tysięcy ludzi, przy czym około 100 tysięcy

czasowo trafiło do Uzbekistanu. W międzyczasie kilkaset osób uciekło z Uzbekistanu do Kirgistanu (w maju 2005, w efekcie krwawo stłumionych protestów i represji w Dolinie Fergańskiej). Regularnie o status uchodźcy ubiegają się ofiary lub potencjalne ofiary autorytarnych reżimów Azji Centralnej.

Trzecią, najważniejszą dziś z perspektywy regionu, grupę stanowią migranci zarobkowi przede wszystkim z Tadżykistanu i Kirgistanu (nieco tylko mniejszej skali z Uzbekistanu), głównie kierujący się do Rosji. Stanowią oni kategorię o kluczowym znaczeniu dla gospodarek obu państw, a także stabilności społecznej i politycznej w tych państwach, a także całym regionie. Migracje te są również istotnym impulsem do przemian kulturowo-społecznych, których siłę można dziś zaledwie przeczuwać.

Ponadto należy uwzględnić migracje w ramach regionu (i poszczególnych państw) oraz do regionu. Dotyczy to przede wszystkim Kazachstanu, który od lat dziewięćdziesiątych na masową skalę prowadzi program repatriacji Kazachów z innych państw (zarówno regionu, jak też Chin, Afganistanu czy Iranu), których liczbę szacuje się na 1 milion (funkcjonują oni w Kazachstanie pod nazwą Oralmanów, czyli „przybyszów”), a także migracji zarobkowych związanych przede wszystkim z rozwojem zachodniego Kazachstanu – łączną liczbę osób, które na stałe, okresowo, w sposób sformalizowany, albo niesformalizowany napłynęły do tego regionu szacuje się na 1-1,5 miliona ludzi.

MIGRACJE ZAROBKOWE TADŻYKÓW, KIRGIZÓW I UZBEKÓW

MIGRANCI ZAROBKOWI Z TADŻYKISTANU

Ilość tadżyckich migrantów zarobkowych oceniana była w 2010 roku na 820 tysięcy (skrajne szacunki mówią o 1,3 milionach), co stanowi 11,7 procent całej populacji Tadżykistanu. Tadżycy migrują przede wszystkim do Rosji (95 procent, w dalszej kolejności do Kazachstanu, czy w okresie rolniczych prac sezonowych do Kirgistanu i Uzbekistanu). Są to przede wszystkim mężczyźni (do 90 procent) znajdujący zatrudnienie głównie na budowach. Migracje mają charakter na pół stały: przerywane są na okres zimowy, gdy zmniejsza się zapotrzebowanie na robotników. Migracje Tadżyków mają głównie nielegalny charakter. Ich sytuacja w Rosji (szykany ze strony milicji, brutalne prześladowania ze strony rosyjskich szowinistów) jest powodem do poważnej krytyki nie tylko w Tadżykistanie.

Środki przesyłane przez migrantów do kraju stanowią ogromny impuls dla gospodarki. Ocenia się, że odpowiadają one 50 procentom PKB, 470 procent bezpośrednich inwestycji zagranicznych (FDI), 784 procent wartości pomocy rozwojowej dla Tadżykistanu, 181 procent wartości eksportu kraju, 1905 procent wartości oficjalnego eksportu usług z Tadżykistanu. W liczbach bezwzględnych wysokość środków przesyłanych do Tadżykistanu w kryzysowym roku 2010 wynosiła 2 miliardy dolarów (wobec 2,5 miliardów dolarów w 2008 roku).

W warunkach permanentnego kryzysu społeczno-gospodarczego i politycznego w Tadżykistanie migranci zarobkowi są głównym filarem stabilności kraju: utrzymują społeczeństwo i państwo, a fakt, że w kraju na stałe nieobecnych jest kilkaset tysięcy mężczyzn (z których wielu to weterani wojny domowej) jest nieprzecenionym wentylem bezpieczeństwa.

MIGRANCI ZAROBKOWI Z KIRGISTANU

Ilość migrantów zarobkowych z Kirgistanu oceniana była w 2010 roku na 620,7 tysięcy (do miliona), co stanowi 11,2 procent populacji kraju. Dla Kirgizów głównym celem migracji jest Rosja (85 procent), w dalszej kolejności Kazachstan (11 procent) i inne kraje. Zarówno formy, jak i zasady migracji są podobne, jak w przypadku Tadżyków (choć większy jest udział kobiet – nawet do 50 procent i ludzi z wyższym wykształceniem wykonujących jednak prace fizyczne). Większość migrantów pochodzi z południa Kirgistanu (głównie z miasta Osz).

Wartość środków przesyłanych do kraju w 2010 roku oceniano na 1 miliard dolarów amerykańskich (w 2008 roku na 1,2 miliarda), co odpowiadało: 28 procentom wysokości PKB, 344% bezpośrednich inwestycji zagranicznych (FDI), 261% pomocy rozwojowej, 75% wartości eksportu i 139% wartości oficjalnego eksportu usług.

MIGRANCI ZAROBKOWI Z UZBEKISTANU

Ilość migrantów zarobkowych z Uzbekistanu oceniana jest na 1,9 milionów ludzi (do 4-6 milionów), co stanowi 7 procent populacji kraju. Do Rosji migruje około 66 procent Uzbeków, a około 5 procent do Kazachstanu. W większym niż sąsiedzi stopniu, Uzbeki w Rosji mają tendencję do osiedlania się na stałe i budowy silnych powiązań w ramach własnej grupy; oprócz typowych dla migrantów z Azji Centralnej prac budowlanych, stróżowania, pracy jako kierowcy dosyć wyraźnie obecni są w handlu bazarowym.

Wielkość współczesnych wychodźców ekonomicznych z Turkmenistanu szacuje się na 200 tysięcy; jeżdżą głównie do Rosji i Kazachstanu, większe grupy są obecne także na Ukrainie.

Kazachstan – w przeciwieństwie do sąsiadów – jest nie tyle krajem opuszczanym z powodów ekonomicznych, co przyjmującym migrantów, głównie do prac sezonowych: w 2007 roku było to około 250 tysięcy Uzbeków, 200 tysięcy Kirgizów i 50 tysięcy Tadżyków, należy się spodziewać, że obecnie ich liczba wzrosła.

Trudnym do oszacowania, ale realnym problemem jest aktywność kryminalna towarzysząca migracjom: działalności mafii trudniących się przetrzucem ludzi (w tym kobiet w celach prostytucji, przede wszystkim w odniesieniu do krajów Zatoki Perskiej), a także przemytem narkotyków (Azja Centralna jest trasą przetrzutu co najmniej 20 procent narkotyków produkowanych w Afganistanie).

KONSEKWENCJE

Migracje zarobkowe są trudnym do przecenienia czynnikiem stabilizującym sytuację gospodarczą, społeczną i polityczną, szczególnie w Tadżykistanie i Kirgistanie, w nieco mniejszym stopniu także w Uzbekistanie. Zarówno podnoszona w celach politycznych (i *de facto* niewykonalna) groźba wydalenia migrantów z Rosji, podobnie jak załamanie się rynku i skali pomocy przesyłanej do krajów pochodzenia miałyby bezpośrednie i katastrofalne skutki dla Azji Centralnej.

Migracje zarobkowe mają ogromny – lecz niejednoznaczny i wymykający się pełnej ocenie – wpływ na społeczeństwa Azji Centralnej. Z jednej strony podtrzymuje się więź

społeczną z Rosją, językiem rosyjskim i jej kulturą (zwłaszcza masową) rozprzestrzeganą w krajach pochodzenia. Z drugiej strony wyjazdy są bardzo mocnym impulsem budującym tożsamość kulturową migrantów w opozycji do kraju przyjmującego: odrzucenie, szykany i prześladowania, na jakie napotykają w Rosji wzmacnia poczucie odrębności i buduje postawy nacjonalistyczne; zderzenie ze swobodą obyczajową w Rosji (oprócz masowego przyjmowania niektórych wzorców i na przykład powszechnego "brania sobie rosyjskiej żony") wzmacnia tożsamość muzułmańską i otwiera na salafickie prądy obecne w rosyjskim islamie. Migracje mają także ogromny wpływ na sytuację w kraju: zwłaszcza obszary wiejskie są przez większą część roku *de facto* opuszczane tymczasowo przez mężczyzn, co, między innymi, zaburza tradycyjny podział ról społecznych na męskie i kobiece; odbija się na procesie wychowywania dzieci (połowa Tadżyków pracujących w Rosji to głowy rodzin wielodzietnych), zarówno na poziomie ogólnych wartości, jak też wymiernej codzienności (dzieci migrantów – według badań – częściej zmuszone są pracować w polu, gorzej się uczą itp.).

W świetle dotychczasowych doświadczeń nie wydaje się, żeby mogło dojść do radykalnego przeorientowania kierunków migracji zarobkowych z Azji Centralnej do, na przykład, Unii Europejskiej – pozycja Rosji jako kraju oswojonego i czytelnego, dostępnego językowo, dobrze (i względnie tanio) skomunikowanego wydaje się być niezachwiana aż do ewentualnego załamania gospodarczego. Nawet w takiej sytuacji bardziej prawdopodobnym kierunkiem migracji byłyby – eksplorowane od dawna – kraje Zatoki Perskiej, Turcja, Iran czy państwa Azji Południowej. Bez wątplenia należałoby jednak oczekiwać ograniczonego zapewne liczbowo, ale znacząco rosnącego napływu uchodźców do Unii Europejskiej w przypadku wystąpienia sprzyjających okoliczności (wstrząsów społeczno-politycznych i tym podobnych).

CHIŃSKI DOM HANDLOWY W OSZU, KIRGISTAN 2010, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

CHIŃCYCI BUDUJĄCY DROGĘ CHOROG-DUSZANBE, TADŻYKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

NAMANANGAN, UZBEKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

TASZKENT, UZBEKISTAN, FOT. KRZYSZTOF STRACHOTA

WYBRANA LITERATURA PODSTAWOWA

Red. Ananicz Andrzej, Marszewski Mariusz, Zapaśnik Stanisław, *Azja Centralna - powstanie nowych państw. Historia. Społeczeństwo. Polityka* [książka w druku]

red. Allworth Edward, *Central Asia. 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Durham-London, 1996

Bregel Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston, 2003

Falkowski Maciej, Aleksandra Jarosiewicz, *Wielka gra wokół Turkmenistanu*, Punkty Widzenia OSW, Warszawa 2008

Lang Maciej, „Wojna domowa i proces pokojowy” [w:] *Tadżykistan. Historia-Społeczeństwo-Polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2002

Marat Erica, *Labor Migration in Central Asia: Implications of the Global Economic Crisis*; Washington-Singapore, 2009

Rashid Ahmed, *Narodziny wojującego islamu w Azji Środkowej*, Warszawa 2003

Report of The Independent International Commission of Inquiry into the Events in Southern Kyrgyzstan in June 2010 [http://www.k-ic.org/images/stories/kic_report_english_final.pdf]

Strachota Krzysztof, Falkowski Maciej, *Dżihad i Nowa Wielka Gra. Paradoksy zagrożenia wojującym islamem w Azji Centralnej*, Punkt Widzenia OSW, Warszawa 2010

Tashbolotov Turdakun, *Outlook for Labour Migration in Central Asia 2009-2010*, ADBI, 2011

Umarov Khojamuhammad, *Research Report" Tajik Labour Migration During The Global Economic Crisis: Causes and Consequences*,. IOM, July 2010

Zapaśnik Stanisław, *"Walczący islam" w Azji Centralnej. Problem społecznej genezy zjawiska*, Wrocław 2006

PODSTAWOWE ŹRÓDŁA INTERNETOWE

Centrasia: www.centrasia.ru

Ferghana: www.ferghana.ru

Freedom House: www.freedomhouse.org

International Crisis Group: www.icg.org

Departament Stanu USA: www.state.gov

Międzynarodowy Fundusz Walutowy: www.imf.org

PRZY WIELKIM MECZECIE W BUCARZE, UZBEKISTAN, FOT. KAMIL JARNICKI

URZĄD DO SPRAW CUDZOZIEMCÓW
WYDZIAŁ INFORMACJI O KRAJACH POCHODZENIA
UL. KOSZYKOWA 16, 00-564 WARSZAWA
www.udsc.gov.pl, E-MAIL: zikp@uric.gov.pl

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY